

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI ILMIY DARAJALAR
BERUVCHI DSc.03/30.12.2019.FIL.19.01 RAQAMLI ILMIY KENGASH
ASOSIDAGI BIR MARTALIK ILMIY KENGASH**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILIVA
ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Qo‘lyozma huquqida

UDK: 821.22:801.733

IZZATILLAYEV PARVIZ INOYATILLAYEVICH

ERON NAVOIYSHUNOSLIGI: TADQIQ, TALQIN VA TARJIMA

**10.00.06 – Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog‘ishtirma tilshunoslik va
tarjimashunoslik**

**Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini
olish uchun tayyorlangan
DISSERTATSIYA**

**Ilmiy rahbar: Sh.S.Sirojiddinov
filologiya fanlari doktori, professor**

Toshkent – 2023

KIRISH.....	3
I BOB. ERON NAVOIYSHUNOSLIGINING TADRIJIY TARAQQIYOTI	
1.1. Eron navoiyshunosligining shakllanish asoslari.....	12
1.2. XXI asr – Eron navoiyshunosligida yangi bosqich.....	41
I bob bo'yicha xulosalar	64
II BOB. FAXRIY HIRAVIY VA HAKIMSHOH QAZVINIY TARJIMASHUNOSLIK FAOLIYATIDA “MAJOLIS UN-NAFOIS”NING O‘RNI	
2.1. “Majolis un-nafois” va “Latoyifnoma” asarlarining qiyosiy-matniy tadqiqi.....	67
2.2. “Majolis un-nafois” va “Hasht bihisht” asarlarining qiyosiy tahlili.....	84
II bob bo'yicha xulosalar	106
III BOB. ALISHER NAVOIY ASARLARI ZAMONAVIY ERON NAVOIYSHUNOSLARI TALQINIDA	
3.1. “Mezon ul-avzon” asari tarjimasida ekvivalentlik muammosi.....	109
3.2. “Muhokamat ul-lug‘atayn” Eron navoiyshunoslari talqinida.....	123
III bob bo'yicha xulosalar.....	137
XULOSA.....	139
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	146

KIRISH

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahon adabiyotshunosligida xalqlararo adabiy aloqalarni o‘zaro ta’sir aspektida tadqiq etish XXI asr globallashuv davrida har qachongidan dolzarb yo‘nalishlardan hisoblanadi. Zotan, muayyan bir xalqning boshqa xalqlar orasida tanilishi, eng avvalo, o‘sha xalq badiiy adabiyotining tarjima orqali turli xalqlar madaniy qatlamiga singishi bilan bevosita bog‘liqdir. Musulmon Sharqi ilmiy doiralarida o‘zbek adabiyoti va uning buyuk namoyandalari ijodiga qiziqish uzoq tarixga ega. Xususan, o‘zbek xalqining buyuk shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy hayoti va faoliyati, ilmiy-adabiy merosi asrlar davomida Eron, Turkiya, Ozarboyjon, Hindiston, Rossiya, Vengriya, Germaniya, Angliya sharqshunoslarining diqqat e’tiborida bo‘lib kelgan. Navoiy ijodining xorijda o‘rganilishi masalasini tadqiq etish ulug‘ shoirning jahon madaniyatiga qo‘shgan hissasi, uning bashariyat sivilizatsiyasidagi munosib o‘rnini aniqlash imkonini beradi. Jumladan, Alisher Navoiy asarlarining Eronda o‘rganilishi va fors tilidagi tarjimalarining badiiy saviyasini tadqiq etish mavzuning zaruriyligi va dolzarbligini belgilab beradi.

Dunyo adabiyotshunosligida “navoiyshunoslik“ yo‘nalishi asos-e’tibori bilan XIX asr oxirlarida shakllandi. Rossiya navoiyshunoslik maktabida olib borilgan tadqiqot ishlari keyingi asrda G‘arbiy Yevropada Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bo‘lgan qiziqishni yanada kuchaytirdi. Sharq mamlakatlari, xususan, O‘zbekiston va boshqa turkiy tilli davlatlarda Navoiy ijodini keng o‘rganish ishlari boshlandi. Shu qatorda Tojikiston va Eron singari davlatlarda ham navoiyshunoslik maktablari vujudga keldi.

O‘zbekiston bugungi davrda navoiyshunoslikning jahoniy markazi sifatida e’tirof etilmoqda. Alisher Navoiy hayoti va ijodini o‘rganish bo‘yicha XX asrning 20-yillarida shakllangan alohida ilmiy yo‘nalish zamonamizga kelib o‘zining yuqori rivojlanish bosqichiga ko‘tarildi. O‘zbek navoiyshunoslari to‘liq to‘plagan ulug‘ shoir ilmiy-adabiy merosi xalqaro miqyosda olib borilayotgan tadqiqotlarga manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Shuning barobarida o‘zbek olimlari tomonidan Navoiy asarlarining xorij o‘lkalarida o‘rganilish masalasi ham tadqiq etilayotgani

adabiy aloqalarning shakllanish va taraqqiyot bosqichlarini aniqlash hamda Alisher Navoiyning milliy adabiyotlarga ko'rsatgan ta'siri darajasini belgilashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Alisher Navoiy ijodining Eronda tadqiq qilinishi va asarlarining fors tiliga tarjima qilinishi muammosi kompleks tarzda o'rganilgani yo'q. Holbuki, XX asrning II yarmidan bugungi davrgacha Eronda navoiyshunoslik alohida tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllanib, o'ziga xos taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Shu nuqtai nazardan Eron navoiyshunosligi maktabini o'rganish, amalga oshirilgan tarjimalar bo'yicha qiyosiy tadqiqot olib borish o'zbek navoiyshunosligi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi PF-4797-son "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi PQ-2995-son "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2020-yil 19-oktyabrdagi PQ-4865-son "Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to'g'risida", 2021-yil 4-fevraldagi PQ-4977-son "Alisher Navoiy nomidagi Xalqaro Jamoat Fondini tashkil etish to'g'risida"gi Qarorlari hamda sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertatsiya muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining ustuvor yo'nalishlariga mosligi. Dissertatsiya respublika fan va texnologiyalar rivojlanishining I. "Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma'naviy-ma'rifiy rivojlantirishda innovatsion g'oyalar tizimini shakllantirish va ularni amalga oshirish yo'llari" ustuvor yo'nalishlariga muvofiq bajarilgan.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Xorij mamlakatlarida Alisher Navoiyning hayoti va ijodini o'rganishga bo'lgan qiziqish XX asr boshlaridan e'tiboran kuchayganini qayd etish o'rinli.

Rus olimlaridan Y.E.Bertels¹, V.V.Bartold², A.N.Kononov³, A.K.Borovkov⁴, A.A.Semyonov⁵, A.N.Boldirev⁶, A.Y.Yakubovskiy⁷, N.I.Konrad⁸, M.Nikitskiy⁹, V.M.Jirmunskiy¹⁰ kabi olimlarning Alisher Navoiy hayoti va ijodi borasida olib borgan ishlari diqqatga sazovor. Tojik olimlaridan S.Ayniy¹¹, A.Mirzoyev¹², A.Afsahzod¹³, R.Musulmonqulov¹⁴, E.Shodiyevlar¹⁵ Alisher Navoiy ijodini o'rganishga katta hissa qo'shdilar. Turkman olimlaridan B.Qarriyev, M.Kosayev, K.Borjaqova, K.Og'aliyev, ozarboyjon olimlaridan H.Orasli, J.Nag'iyevalarning xizmatlari beqiyos. Turk olimlari Z.V.To'g'on, M.F.Ko'prulu, O.S.Lavand, K.Eraslonlar tomonidan qator muhim ilmiy tadqiqotlari amalga oshirilgan.

Yaponiyalik professor Kazauki Kubo, avstriyalik Bert Fragner, amerikalik Nikolas Vomsli, fransuz olimlari Alexandr Papas, Mark Toutant, turk olimi Yusuf Chetindog', pokistonlik tadqiqotchi Sug'robonu Shigufta va boshqalar Alisher Navoiy ijodining turli qirralarini o'rganganlar.

Nizomiddin Mir Alisher Navoiy hayoti va ijodi Eronda Ali Asg'ar Hikmat¹⁶, Zabihullo Safo¹⁷, Rukniddin Humoyun Farrux¹⁸, Said Nafisiy¹⁹, Mahdi Farhoni

¹ Е.Э.Бертельс. Навои. Избранные труды. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965.

² В.В.Бартольд. Мир Али Шир и политическая жизнь. Сочин. в XI томах. – М.: Наука, 1964. Т. II. Ч.2.

³ Возлюбленный сердце (Алишер Навоий. Махбуб ул-кулуб)/ Сводный текст А. Н. Кононова; отв. ред. С. Е. Малов. – М.-Л., 1948.

⁴ А.К.Боровков. Изучение жизни и творчество Алишера Навои. Сб. Родоначальник узбекской литературы. Ташкент, 1940; Навои и Джами в народном предании. Известия АН ССР. Отделение литературы и языка, 1947, том. VI, выпуск 6.

⁵ А.А.Семёнов. Персидская новелла о Мир-Алишере Навои, Бюллетень Среднеазиатского Государственного Университета, выпуск, 13, 1926; Описание рукописей произведений Навои. Гостехиздат УзССР, Тошкент: 1940; Взаимоотношения Алишера Навои и Султан Хусейна Мирзы, в кн.: «Исследование по истории культуры народов Востока», М. – Л., Изд-во АН СССР, 1960.

⁶ А.Н.Болдырев. Алишер Навои в рассказах современников. Сб. Алишер Навои. Изд. АН СССР, М. – Л. – 1946.

⁷ А.Ю.Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои, в сб. “Алишер Навои”, М. – Л., Изд-во АН СССР, 1946.

⁸ Н.И.Конрад. Средневековостное Возрождение и Алишер Навои. “Запад и Восток”, М., 1972.

⁹ М.Никитский. Эмир Низом Эд-Дин Али Шир в государственном и литературном его значении. СПб., 1856.

¹⁰ В.М.Жирмунский. Алишер Навои и проблема Ринессанса в литературах Востока. “Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы”. М., 1967.

¹¹ С.Айний. Алишер Навоӣ. Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1948; А. Навоӣӣ. Танланган илмий асарлар, Тошкент, 1978.

¹² А. Мирзоев. Абдурахмони Ҷомӣ ва ҷараёни зиндагии ӯ. Сездах мақола. Душанбе, Ирфон, 1977.

¹³ А. Афсаҳзод. Дар сафи бузургон. – Душанбе: Ирфон, 1986; Лирика Абд ар-рахмон Джами. – М.: Наука, 1988.

¹⁴ Р. Мусулмонқулов. Навоӣӣ ва Атоуллох муносабатлари// Ўзбек тили ва адабиёти. 1975. №1. – Б.49-55.

¹⁵ Э.Шодиев. Навоӣӣ ва Ҳотифий // Алишер Навоӣӣ ва адабий таъсир масалалари. – Тошкент, 1968. – Б. 75-77.

¹⁶ امير عليشير نوايى، مجالس النفايس، به كوشش على اصغر حكمت، منوچهرى، تهران: 1323، تحقیقات در باب زندگانی و آثار و اهمیت ادبی میر نظام الدین علیشیر نوايى، تهران: انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروى، 1326.

¹⁷ ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، ج 2 و 4، چ 8، تهران: فردوسی، 1378.

Munfarid²⁰, Bahman Akbariy²¹, Muhammadzoda Siddiq²², Ne'matiy Limoiy²³, Hodi Bidakiy²⁴, Pravizbegi Habibobodiy²⁵, Sayid Ehson Shukrxudoiy²⁶ kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida o'z aksini topgan.

Alisher Navoiy ijodining xorij mamlakatlarida o'rganilishi bo'yicha U.Satimov²⁷, G.Xalliyevalarning²⁸ ilmiy ishlari katta ahamiyatga ega.

Dissertatsiya tadqiqotining dissertatsiya bajarilayotgan oliy ta'lim muassasasi ilmiy tadqiqot ishlari bilan bog'liqligi. Dissertatsiya Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti ilmiy-tadqiqot rejasiga muvofiq "Mumtoz adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari" va "Sharq va o'zbek adabiy aloqalari" mavzulari doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi Eron navoiyshunosligining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlarini aniqlash, Eron tarjimonlari tomonidan Alisher Navoiyning fors tiliga tarjima qilingan asarlari namunalarini qiyosiy adabiyotshunoslik rakursida ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

Eron navoiyshunosligining shakllanish tarixi va taraqqiyot bosqichlarini mavjud adabiy manbalar asosida yoritish va Eronda navoiyshunoslikning rivojlanish tendensiyalarini ilmiy asoslab berish;

¹⁸ Amir Elishir Noyi, Diwan Amir Nizam al-Din Elishir Noyi. Be Ahkam Rahn al-Din Hamiyon Farx. Tehran: Asatir, 1375.

¹⁹ Sa'id Nafisi, Tarixi Nizam va Noshir al-Din. J. 1, Tehran: Faruqi, 1344.

²⁰ Amir Elishir Noyi, Xamsa al-Mutahhirin, Tarjuma Muhammad Naxjwani, Be Koshsh Mhediy Farhani Munford, Tehran: Farhangstan Zaban va Adab Farasi, Zumiye Shumar 12 Namah Farhangstan, 1381.

²¹ Amir Elishir Noyi, Elishir. Nizam al-Jawhar Noyi. Tarjuma Siyomah Ghni Awa va Bhami Akbari. Tehran: Alhadi, 1387.

²² Amir Elishir Noyi. Mahakmat al-Laghtin, Be Maqdamah, Tashih va Tashihah Husin Muhammad Zahad Sadigh, Tavariz: Akhtar, 1387; Mizan al-Awzan, Tarjuma va Tashihah Husin Muhammad Zahad Sadigh, Tehran: Tadarakt, 1393;

²³ Amir Nemat al-Limayy, Bursi Zandagi Siyasi va Wakawiy Karnameh Ahmadi, Farhangiy, Ajtama'i va Iqtisadi Amir Elishir Noyi, Tehran: وزارت امور خارجه, اداره نشر, 1393; Manajat Amir Elishir Noyi, Tarjuma, Maqdamah, Tawziy va Tashihah Amir Nemat al-Limayy, Tehran: Jangl, 1396; Mafadat dar Fun Ma'ma, Be Maqdamah, Tashihah Amir Nemat al-Limayy, Tehran, 1393; Sath Zuru'iyah va Fawal Arba'ah, Ba Maqdamah, Tashihah, Tawziy va Tashihah Amir Nemat al-Limayy, Tehran: Logos, 1399.

²⁴ Sayid Ahshan Shukrxudoiy. Gzirah Diwan Hay Turki Amir Elishir Noyi, Maqdamah va Nazarat Ahmadi Doktor Husin Muhammad Zahad Sadigh, Tehran: Tadarakt, 1494.

²⁵ Pirovizbigi Hibiy Abadi, Tamali dar Tadarak Majalis al-Nafas, Tehran: Amir Kabir, 1388.

²⁶ Sayid Ahshan Shukrxudoiy, Gzirah Diwan Hay Turki Amir Elishir Noyi, Girdawrandah Agah Sary Lunda, Maqdamah va Nazarat Ahmadi Doktor M. Sadigh, Tehran: Tadarakt, 1394.

²⁷ U.Satimov. Issledovanie zhizni i tvorchestva Alisheera Navoiy v zapadno-evropeyskom vostoковедении. Diss.dok.fil.nauk. – Moskva, 1996.

²⁸ G.Xalliyeva. XX asr rus sharqshunosligida 'zbek mumtoz adabiyoti tadqiqi. Fil.fan.dok.diss. – Toshkent, 2016.

Alisher Navoiy asarlarini fors tiliga tarjima qilish ishlari tarixini yoritish, “Latoyifnoma” va “Hasht bihisht” asarlarining turkiy “Majolis un-nafois” asari bilan qiyosiy o‘rganish va tarjimadagi adekvatlik masalasini ko‘rib chiqish, tarjimalarda uchragan qo‘shimchalarni izohlab, sharhlash hamda bahsli o‘rinlarni aniqlash;

Alisher Navoiy qalamiga mansub “Mezon ul-avzon” va “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarlarining o‘rganilish tarixini tadqiq etish orqali mazkur ikki asarning tarjimalari, eronlik olimlarning ushbu ikki asarga bo‘lgan munosabatiga doir yangi faktik ma’lumotlarni taqdim etish;

“Mezon ul-avzon” va “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarlarining fors tiliga amalga oshirilgan tarjimalarini qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilish va shuning barobarida tarjimonlarning asarni tarjima qilish jarayonida yo‘l qo‘ygan kamchiliklari hamda yutuqlarini ko‘rsatib berish.

Tadqiqotning obyektini Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois”, “Mezon ul-avzon” va “Muhokamat ul-lug‘atayn” kabi asarlari va ularning fors tilidagi tarjimalari tashkil etadi.

Tadqiqotning predmetini Faxriy Hiraviyning “Latoyifnoma”, Qazviniyning “Hasht bihisht”, Muhammadzoda Siddiqning “Mezon ul-avzon” va Turxon Ganjaviyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” tarjima asarlarida tarjimon mahorati, yondashuv va uslublarini tavsif hamda tadqiq etish tashkil etadi.

Tadqiqotning usullari. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tipologik, kompleks tahlil, matn tarixi va tahlili usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

Eron navoiyshunosligining ilk davrida fors tiliga o‘girilgan “Majolis un-nafois” tazkirasining Eron adabiy muhitida tutgan o‘rni va ahamiyati manbalar asosida dalillangan hamda tazkiraning tarjima variantlari original matn bilan qiyosan tekshirilib, tarjima variantlar va original turkiy matndagi tafovut va ixtiloflar hamda tarjima variantlardagi o‘zaro nomuvofiqliklar va farqli jihatlar aniqlangan;

Eron navoiyshunosligida shoir asarlarining tarjima an'analari davom ettirilib, tarjimonlarning tarjima ishidagi yondashuvlari, asl nusxalarning nozik individual uslub xususiyatlarini butun mukammalligi bilan asrashga sa'y-harakat qilganligi, asarlarning asli asosida tarjima matnini yaratishga kirishganligi ochib berilgan;

Eronda navoiyshunoslikning zamonaviy davriga kelib, Alisher Navoiy asarlarining tarjima variantlari bilan bir qatorda uning turkiy tildagi asarlariga ham keng murojaat qilina boshlanganligi, bu davrga kelib shoirning "Mezon ul-avzon" va "Muhokamat ul-lug'atayn" asarlarining forsiy tarjimasi yaratilib, ilmiy tadqiqot obyektiga aylanganligi isbotlangan;

Eron navoiyshunosligining zamonaviy davrida buyuk mutafakkir asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini yaratishga kirishilganligi hamda olimlarning har ikki asarni turli qo'lyozma variantlar bilan o'zaro qiyosiy tekshirishlari natijasida, mazkur ilmiy-tanqidiy matnlarning tuzilganligi asoslangan.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

XVI asrdan XIX asrning o'rtalarigacha bo'lgan davrni qamrab olgan Eron navoiyshunosligining shakllanishi tarixi, tadrijiy taraqqiyot yo'li hamda boshqa bosqichlar bilan o'xshash va farqli jihatlari oydinlashtirilgan;

XX asrning 50-yillaridan XXI asrgacha bo'lgan davrda Eronda "navoiyshunoslik maktablari"ning vujudga kelishi bilan bog'liq jarayonlar, ushbu maktablarning namoyandalari sanalgan eronlik navoiyshunoslar, ularning navoiyshunoslik ilmiga qo'shgan hissalar, hayoti hamda faoliyati xususidagi yangi ma'lumotlar aniqlangan;

XXI asr – Eron navoiyshunosligining undan avvalgi bosqichlardan farqli jihatlari, ushbu davrda navoiyshunoslikning rivojlanish tendensiyalari, yutuq va kamchiliklari ilmiy jihatdan dalillangan;

"Majolis un-nafois" tazkirasi uning forsiy tarjimalari – "Latoyifnoma" va "Hasht bihisht" asarlari bilan qiyosiy o'rganilib, tarjimonlarning yutuqlari ishonchli misollar bilan isbotlangan;

"Mezon ul-avzon" hamda "Muhokamat ul-lug'atayn" asarlarining fors tiliga qilingan tarjimalarini asliyat bilan qiyosiy tahlil qilish orqali tarjimashunoslik va

qiyosiy adabiyotshunoslik mezonlari asosida har bir asar tarjima matni va tiliga doir yutuq va kamchiliklar aniqlangan.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi Alisher Navoiy hayoti, faoliyati va ijodiga oid tadqiqotlarning ilmiy manbalar asosida sharhlanganligi, tadqiqotda O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan Alisher Navoiy asarlarining qo‘lyozma nusxalari, Eron Islom Respublikasining “Majlis”, “Malik” va “Ostoni Quds Razaviy” kutubxonalarida saqlanayotgan nusxalariga suyanilgani, shuningdek, ishda birlamchi manbalarga tayanilgani, tahlilga tortilgan materillar to‘liq qiyosiy adabiyotshunoslik aspektida ko‘rib chiqilgani, yondosh va asosiy manbalar asosida dalillangani, amaliyotga joriy etilgani, olingan natijalarning vakolatli tashkilotlar tomonidan tasdiqlangani bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati qiyosiy adabiyotshunoslik, o‘zbek adabiyoti tarixi hamda adabiy manbashunoslik va matnshunoslik yo‘nalishlarida ilmiy tadqiqot ishlari olib borishda, Eronda navoiyshunoslikning shakllanish bosqichlari, tadrijiy taraqqiyoti, Alisher Navoiy asarlarining tarjima qilinishi va tarjima an‘analari hamda novatorlik masalalarini o‘rganishda, shoir asarlarining original matni va tarjimalarini tadqiq etish shuningdek, ularni o‘zaro qiyoslash, ekvivalentlik va adekvatlik kabi masalalarni yoritishda muhim o‘rin tutishi bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati navoiyshunoslik, xususan, o‘zbek va fors mumtoz adabiyoti tarixi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar ilmiy tadqiqotlar olib borishda, monografiyalar, oliy o‘quv yurti talabalari, litsey va maktab o‘quvchilari uchun darslik, o‘quv qo‘llanmalar yozishda, ma‘ruza va seminar mashg‘ulotlari mazmunini takomillashtirish, fakultativ darslar va maxsus kurslar ishlab chiqish, mazkur fanlar mazmunini boyitish va takomillashtirishda foydalanish mumkinligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Eron navoiyshunosligi: tadqiq, talqin va tarjima tadqiqi bo‘yicha olingan ilmiy natijalar asosida:

Mumtoz o‘zbek adabiyotida ijtimoiy hodisalarning badiiy ifodasi, janrlarning mavzu ko‘lami, adabiyot va milliy o‘zlikni anglash masalalari Alisher Navoiy hayoti va faoliyati misolida dalillanganligi, jahon ilm-fani kesimida yangi “Navoiyshunoslik” ilmining paydo bo‘lishi, shoir hayoti va ijodiy merosining Eronda tarjima, tadqiq va tahlil qilinishi, eronlik olimlar tarjimasidagi shoir asarlarida originallik va adekvatlik masalalarining aks etishi hamda qiyosiy adabiyotshunoslik aspektida tahlil etish, daho shoir asarlarining tarjima qilinishi natijasida nafaqat turkiy xalqlar adabiyotshunosligi, balki jahon adabiyoti tadqiqi rivojiga ko‘rsatgan ijobiy ta’siri davr adabiy mezonlari zahirida asoslanganiga doir ilmiy-nazariy xulosalaridan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2017–2020-yillarda bajarilgan “O‘zbek adabiyoti tarixi” ko‘p jildlik monografiyani (7-jild) chop etish” mavzusidagi OT-F1-030-raqamli fundamental loyihaning nazariy qismida foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2023-yil 23-yanvardagi 01/4-134-son ma’lumotnomasi). Natijada, jahon navoiyshunosligining taraqqiyot tendensiyalari, xususan, Eronda Alisher Navoiy asarlarini tarjima, tadqiq va nashr etish bilan bog‘liq yangi faktlar ilmiy istifodaga olib kirilgan;

Dunyo navoiyshunosligi kesimida Eronda Alisher Navoiy asarlarini o‘rganish, tadqiq, tahlil va talqin qilinishi, qolaversa, Eron navoiyshunosligining shakllanish tarixi va taraqqiyot bosqichlarining mavjud manbalar asosida yoritilishi va ushbu bosqichlarning ilmiy asoslab berilishi, Alisher Navoiy asarlariga bo‘lgan e’tibor va qiziqishning kuchayishi natijasida shoir asarlarining fors tilidagi tarjima variantlarining yaratilishi hamda uning qalamiga mansub asarlarning tarjima va original matnlar asosida tadqiq etilishi, tarjima va asliyatdagi matnlarning o‘zaro qiyoslanishi natijasida tarjima variantlarda aniqlangan yutuq va kamchiliklarning ilmiy dalillangan xulosalar asosida isbotlab berilishi, ulug‘ mutafakkir asarlariga Eronda munosabat, xususan, olimlarning Alisher Navoiy asarlariga yondashuvlariga oid yangiliklarning ilk bor ilmiy muomalaga kiritilishi, umuman olganda, Eron navoiyshunosligining o‘tmishi va bugungi holatiga oid yangi ilmiy ma’lumot va xulosalardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va

adabiyoti universitetida 2018-2020-yillarda bajarilgan “Navoiyshunoslik tarixi (XX-XXI asrlar)” mavzusidagi amaliy loyihaning o‘zbek navoiyshunoslari antologiyasi qismida foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2023-yil 23-yanvardagi 01/4-133-son ma’lumotnomasi). Natijada, dunyo navoiyshunosligi kesimida shakllanib, taraqqiy etayotgan Eron navoiyshunosligiga oid yangi faktlar ilk bor ilmiy jamoatchilik hukmiga havola etilgan va antologiya zamonaviy navoiyshunoslik tendensiyalariga oid yangi ma’lumotlar bilan boyitilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Tadqiqot natijalari 4 ta xalqaro va 3 ta respublika ilmiy-amaliy anjumanida muhokamadan o‘tkazilgan.

Tadqiqot natijalarining e’lon qilinishi. Dissertatsiya mavzusi bo’yicha jami 12 ta ilmiy ish, shundan, Oliy attestatsiya komissiyasining doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda 5 ta maqola, shundan 2 tasi xorijiy nashrlarda chop etilgan.

Dissertatsiyaning tuzilishi va hajmi. Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro’yxatidan iborat bo’lib, umumiy hajmi 156 sahifani tashkil etadi.

I BOB. ERON NAVOIYSHUNOSLIGINING TADRIJIY TARAQQIYOTI

1.1. Eron navoiyshunosligining shakllanish asoslari

Buyuk olim va davlat arbobi, ulug' shoir va mutafakkir, o'zbek adabiyotining asoschisi Nizomiddin Mir Alisher Navoiy butun umrini turkiy til mavqeini ko'tarish, turkiy adabiyot imkoniyatlarini dunyoga tanitish, turkiy davlatchilik asoslarini mustahkamlash, xalqning osoyishtaligini ta'minlash, jamiyatda haqiqat va adolat mezonlarini qaror toptirish, urushlarning oldini olish hamda obodonchilik ishlariga bag'ishladi. Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqidagi biografik ma'lumotlar asosan fors tilidagi manbalarda saqlanib qolgan bo'lib, bu zotning hayoti va faoliyati bilan bog'liq rivoyat va afsonalar og'izdan og'izga ko'chib, bizning zamonamizgacha yetib kelgan.

Shuhrat Sirojiddinov "Alisher Navoiy. Manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili" asarida navoiyshunoslik taraqqiyotini shartli ravishda 3 bosqichga bo'ladi²⁹. Eronda ham navoiyshunoslikning shakllanishi va uning taraqqiyot davrini shartli ravishda 3 bosqichga bo'lish mumkin:

Birinchi bosqich XVI asrdan XIX asrning o'rtalarigacha bo'lgan davrni qamrab olgan bo'lib, bu davrda Alisher Navoiy qalamiga mansub "Majolis un-nafois" tazkirasining Faxriy Hiraviy, Hakimshoh Qazvinii, Shayxzoda Foyiz Nimardonii, Shoh Ismoil bin Abdulaliy va Mirzo Abdulboqiy Sharif Razaviylar tomonidan fors tiliga tarjima qilinishi Eronda navoiyshunoslikning ilm tarmog'i sifatida shakllanishiga turtki bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Sababi Alisher Navoiyning turkiy tilda yozilgan ushbu tazkirasining fors tiliga tarjima qilinishini Eronda navoiyshunoslik ilk bor shoir asarlarining tarjimasi bilan boshlangan, deb xulosa qilishimizga asos bo'ladi.

Ikkinchi bosqich XX asrning 50-yillaridan XXI asrgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga oladi. Bu davr Eronda ilmiy navoiyshunoslikning shakllanish davri bo'lganligi bilan xarakterlidir. Mazkur davr navoiyshunoslari sifatida Ali Asg'ar

²⁹ С. Сирожиддинов. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент: "Академнашр", 2011.

Hikmat, Rukniddin Humoyun Farrux, Muhammad Naxjuvoni, Mahdi Farhoni, Munfarid kabi navoiyshunoslarni sanab o'tish joiz.

Uchinchi bosqich XXI asrning boshidan to shu kunga qadar bo'lgan Eron navoiyshunoslarini o'z ichiga qamrab oladi. Bu bosqichga kelib, A. Navoiyning fors tilidagi asarlaridan tashqari turkiy asarlarini o'rganishga ko'proq e'tibor qaratildi. Bu davrda Sug'robonu Shigufta, Behbud Murodiy, Bahman Akbariy, Muhammad Sorli, Parvizbegi Habibobodiy, Hodi Bidakiy, Sayyid Ehson Shukrxudoiy, Munira Muhammaddodiy, Amir Ne'mati Limoiy, Muhammadzoda Siddiq kabi navoiyshunoslar tadqiqotlar olib bordilar. Eron navoiyshunosligi bu davrda oldinga katta bir qadam tashladi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Eronda navoiyshunoslik tarixi bevosita "Majolis un-nafois" tazkirasining tarjima qilinishi bilan bog'liq jarayonda o'z aksini topgan, deyish mumkin. Tazkirada turkiy xalqlar shoirlari bilan bir qatorda ko'plab forsiy xalqlar shoirlari hayoti va ijodi to'g'risida ham qimmatli ma'lumotlarning keltirilishi, XVI asrning boshlaridanoq bu asarga bo'lgan qiziqishning ortishiga olib keldi. Yuqoridagi omillar sabab mazkur asar fors tiliga besh marotaba tarjima qilindi.

"Majolis un-nafois" tazkisasi ilk marotaba shoh Tohmasbning saroy shoiri **Faxriy Hiraviy** tomonidan milodiy 1521-1522 yillarda Hirotda "Majolis un-nafois" asari yozilganidan 32 yil o'tib, turkiy tildan fors tiliga o'girildi. Hiraviy o'z tarjimasini Safaviylar sulolasining asoschisi shoh Ismoilga, uning ikkinchi o'g'li Som mirzoning amir ul-umarosi Durmishxon Shomlu va vazir Karimiddin Habibulloh Sovajiyga, oxirgi bobini esa Ismoilshohning vaziri Mirzoshoh Husaynga bag'ishlaydi.

Tarixiy va adabiy asarlarda Faxriy Hiraviy hayoti va ijodi to'g'risidagi biografik materiallar kamchilikni tashkil qiladi. Ushbu ma'lumotlarga tayanib Faxriy Hiraviy biografiyasini to'liq yoritishning imkoni yo'q. Buning ustiga ba'zida ayni shu ma'lumotlarning noto'g'ri ekanligi ko'zga tashlanadi. Faxriyning hayoti va ijodi hamda uning otasi Amiriy borasidagi ma'lumotlarning aksariyati qisqa shaklda berilgan. Tojik faxriyshunosi Saidxojai Saidumarning ma'lumoticha, "u o'zi va otasining ismini: "Haft kishvar" asarida Faxriy ibni Amiriy Hiraviy,

“Latoyifnomada” Faxriy Sulton Muhammad Amiriy, “Ravzat us-salotin”da Faxriy binni Muhammad al-Hiraviy deya zikr etadi.”³⁰ Bu ma’lumotdan Faxriyning ismi Sulton Muhammad, taxallusi Faxriy hamda otasining ismi Muhammad Amir deya xulosa qilishimiz mumkin. Avhadiyning ta’kidlashicha esa, Faxriyning otasi saroyga yaqin kishilardan bo’lganligi bois o’ziga Amiriy taxallusini tanlaydi³¹.

Tojikistonlik tadqiqotchi Saidxojai Saidumar manbasini ko’rsatmagan holda Faxriy to’g’risida: “*Hirof ularning asl Vatani emas, ularning ota-bobolari bu yerga ko’chib kelishgan, ularning qayerdan ko’chib kelganlari esa noma’lum*”³² deya ma’lumot beradi.

Ali Asg’ar Hikmat esa “Tazkirai Ilohi” asariga tayanib, “Majolis un-nafois” tazkirasining Erondagi nashri muqaddimasida Faxriy Hiraviy shoh Tohmasbning qasidasaroyi bo’lganligi, ayol shoirlarga bag’ishlab “Javohir ul-ajoyib” nomli tazkira yozganligi, “Bo’stoni xayol” va “Tuhfat ul-habib” nomli ikki g’azallar devoni mavjudligi haqida yozadi³³. So’ngra “Qomus ul-e’lom” asariga asoslanib:

"فخرى اهل هرات بود و تذکره الشعرایی به نام جواهر العجایب و دو اثر دیگر به نام های تذکره النساء و تحفه الحبيب از او به یادگار مانده است."³⁴

Tarjima: “Faxriy hiroflik bo’lib, shoirlarga bag’ishlab “Javohir ul-ajoyib” nomli tazkira yozgan. Bundan tashqari undan bizga yana ikki asar – “Tazkirat un-niso” va “Tuhfat ul-habib” asarlari meros qolgan” deya ta’kidlaydi.

Faxriy Hiraviy “Majolis un-nafois” tazkirasidagi sakkiz majlisni tarjima qilib bo’lganidan so’ng o’zi mustaqil ravishda to’qqiz qismdan iborat “To’qqizinchij majlis”ni ilova qilib, uni “Latoyifnoma” deya qayta nomlaydi. Tarjima muallifi to’qqizinchij majlisda Navoiyning sharhi holi va o’ziga zamondosh bo’lgan, ammo Alisher Navoiy tilga olmagan 189 ta shoir haqida ma’lumot beradi. “Latoyifnoma” zamon nuqtai nazaridan “Majolis un-nafois”

³⁰ Ализода Сайидходжа. Фахри Хирави и его место в истории персидско-таджикской литературе. – Душанбе, 2009. 39 б.

³¹ Ализода Сайидходжа. Фахри Хирави и его место в истории персидско-таджикской литературе. – Душанбе, 2009. 36 б.

³² Ализода Сайидходжа. Фахри Хирави и его место в истории персидско-таджикской литературе. – Душанбе, 2009. 39 б.

³³ پرويز بيگي، حبيب آبادي، 1388، تاملی در تذکره مجالس النفایس، تهران: سپهر، ص 16.

³⁴ O’sha joyda.

asarining ilk tarjimasini bo‘lib, boshqa tarjimalarga nisbatan ancha ravondir. Faxriy boshqa tarjimonlarga qaraganda turkiy matn ma’nosini saqlab qolishga, matndan yiroqlashmaslikka astoydil kirishadi va iloji boricha turkiy matnning aksar qismini fors tiliga tarjima qiladi.

“Majolis un-nafois”ning boshqa tarjimalariga nisbatan bu tarjima o‘zidan keyingi tazkiralarning yozilishida katta ahamiyat kasb etgan. Tazkiranavislar “*Majolis un-nafois*”ning turkiy matnidani qay darajada foydalangan bo‘lsalar, forsiy tarjimadan ham xuddi shu darajada foydalanganlar. “Arafot ul-oshiqin”, “Riyozi ush-shuaro”, “Haft iqlim”, “Xulosat ul-ash’or” va “Xazinai ganji ilohi” kabi asarlarning mualliflari “Majolis un-nafois” va “Latoyifnoma”dan, ya’ni asarning ham turkiy va ham forsiy variantlaridan keng foydalanganlar, hatto mazkur ikki asardan nisbatan yaqin bo‘lgan davrlarda yozilgan “az-Zari’a”, “Farhangi suxanvaron”, “Torixi nazmu nasri forsiy” va “Torixi adabiyot dar Eron” kabi asarlarning yozilishida ham keng foydalanilganligining guvohi bo‘lamiz.

Ikkinchi tarjima bevosita Hakimshoh Qazvinii ismi bilan bog‘liqdir. XV va XVI asrlarning donishmand, mohir tarjimonlaridan biri, ko‘plab asarlar muallifi, Hakimshoh Muhammad Qazvinii nomi bilan shuhrat qozongan – Hakimshoh Muhammad bin Hoji Muborak Qazviniining tug‘ilgan sanasi noma’lum bo‘lib, vafot etgan yili 1559-yilga to‘g‘ri keladi. Uning, ayniqsa, tarjima bobida qilgan ishlari ahamiyatlidir. Qazvinii Usmoniylar sultoni Salim I va uning vorisi Sulaymon I ning saroy tabibi vazifasida ham ishlagan. U asosan turkiy va arabii tilidagi asarlarni fors tiliga tarjima qilgan. Uning eng muhim tarjimalaridan biri bu shubhasiz Alisher Navoiining “Majolis un-nafois” asarini turkiy-chig‘atoy tilidan fors tiliga tarjima qilganligidadir. O‘zining guvohlik berishicha, u mazkur asarni ikki yil, ya’ni 1522–1523-yillar davomida fors tiliga o‘g‘irgan. Uning boshqa tarjimalaridan Damirii Shofe’iining “Hayot ul-hayvon” asari tarjimasini aytib o‘tish mumkin. U bu asarni fors tiliga tarjima qilib bo‘lganidan so‘ng uni “Hayot ul-inson” deya qayta nomlaydi. Uning boshqa asarlari sirasidan “Havoshi bar

tahofat”, “Sharhi ayog‘uji” va boshqa ko‘plab sharhlarini misol qilib keltirish mumkin³⁵.

Ali Asg‘ar Hikmat tarixiy manbalarga tayanib, Hakimshoh Qazviniiy to‘g‘risida shunday ma’lumot beradi:

"حكيم شاه از مشاهير علما و اطباء زمان سلطان بایزید دوم است... وی اصلاً ایرانی و از اهالی قزوین و از شاگردان جلال الدین دوانی بود." ³⁶

Tarjima: *“Hakimshoh [Qazviniiy] Sulton Boyazid ikkinchi zamonasining mashhur ulamolaridan... U asli eronlik, ya’ni Qazvindan bo‘lib, Jaloliddin Davoniy shogirdlaridan edi.”*

Faxriy Hiraviy tarjimasidan ikki yil o‘tar o‘tmas, ya’ni 1522-1523 yillarda Hakimshoh bu asarning ikkinchi forscha tarjimasini Istanbulda nihoyasiga yetkazadi.

Hakimshoh Qazviniiy “Majolis un-nafois” tazkirasidagi yetti majlisni “Yetti bihisht” qolipida tarjima qilganidan keyin, oxirgi sakkizinchi majlisni qisqartirishlar bilan tarjima qilib, uni ham “Yettinchi bihisht” oxiriga qo‘shib yuboradi hamda tarjima so‘ngiga ikki “Ravza”dan iborat bo‘lgan boshqa bir “Bihisht”ni qo‘shib, asarni bir butunlikda “Hasht bihisht”, ya’ni “Sakkiz jannat” deya qayta nomlaydi. Birinchi ravzada Sulton Salim Usmoniy (1513–1520) zamonigacha bo‘lgan 70 nafar shoir sharhi holini keltirgan bo‘lsa, ikkinchi ravzada Sulton Salim zamonidagi 82 shoir haqida ma’lumot beradi.

Faxriy va Qazviniiy bir-birlaridan bexabar holda “Majolis un-nafois” tarjimasiga bir vaqtda qo‘l urganlar. Ali Asg‘ar Hikmat “Majolis un-nafois” muqaddimasida bu borada shunday yozadi:

"ترجمه فخری در هرات با این ترجمه (حكیم شاه) تقریباً هر دو در زمان واحد انجام گرفته اند و این ترجمه بر خلاف ترجمه هرات که به نام شاه اسماعیل اول است به نام رقیب و خصم او یعنی سلطان سلیم خان بن سلطان بایزید میباشد." ³⁷

Tarjima: *“Faxriyning tarjimasi Hirotda ushbu [Hakimshoh tarjimasi] tarjima bilan bir vaqtda amalga oshirilgan bo‘lib, mazkur tarjima shoh Ismoil*

³⁵ صفا، تاریخ ادبیات، 1641-5:1645.

³⁶ پرویز بیگی، حبیب آبادی، 1388، تاملی در تذکره مجالس النفایس، تهران: سپهر، ص 17.

³⁷ تذکره مجالس النفایس، به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، 1944، تهران: کتابفروشی منوچهری، ص ل.

birinchi nomiga Hirotda yozilgan tarjimaga xilof ravishda, Istanbulda uning raqibi va qattol dushmani Sulton Salimxonga bag'ishlab amalga oshirilgan)".

"Majolis un-nafois"dan qilingan ilk ikki tarjimadan "tarjimonlar asar matnini to'liq tarjima qilib bo'lganlaridan so'ng unda tarjima qiymatini yanda oshirish maqsadi bilan mustaqil ravishda o'zlaridan qo'shimcha ma'lumotlarni ("Majolis un-nafois"da mavjud bo'lmagan) ilova qilganlar" deya xulosa qilish mumkin.

"Majolis un-nafois" tazkirasining fors tilidagi uchinchi tarjimoni **Shayxzoda Foyiz Nimardoni**dir. Foyiz Nimardoniyni hayoti va ijodi borasida mavjud tarixiy asarlar va tazkiralardan ma'lumot topilmadi. Ammo shunisi ma'lumki, u "Majolis un-nafois" asarining uchinchi tarjimasini 1553-yilda amalga oshirgan. Gulchin Maoniyni Sayid Muhammad Shahob Tohiriy nusxasi asosida bergan ma'lumotidan "Foyiz Nimardoni bu asarning "majlis"larini "hadiqa"lar qolipida tarjima qilib bo'lgach, unga o'zi mustaqil ravishda sakkizinchi hadiqani qo'shib, asarni bir butunlikda "Hasht hadiqa", ya'ni "Sakkiz guliston" deya nomlaydi" deya xulosa chiqarish mumkin bo'ladi. Undan bugungacha faqatgina bir qo'lyozma nusxa ma'lum bo'lib, Soriydagi Sayyid Muhammad Tohiriy Shahob shaxsiy kutubxonasida saqlanib kelinmoqda³⁸.

Shayxzodadan keyin 1598-yilda **Shoh Ismoil bin Abdulaliy** bu asarni Nishopurda fors tiliga o'giradi va undan ham faqat bir qo'lyozma ma'lum bo'lib, Britaniya muzeyida saqlanib kelinmoqda.

Gulchin Maoniy bu asarning Shohali tomonidan tarjima qilinishini muallif tilidan shunday hikoya qiladi:

"چون زبان فارسی را در کتابت و تکلم بر زبان ترکی ترجیح می دهند، خاصه در زمان سلطان دین محمد. از این رو بر حسب خواهش بعضی از دوستان تذکره الشعراى میر علیشیر را به فارسی نقل نموده است."³⁹

Tarjima: *"Fors tilini kitobat va takallumda, xususan Dinmuhammad davrida turkiy tilga nisbatan avlo ko'rardilar. Shuning uchun ba'zi bir*

³⁸ هادی بیبکی، 2015، ضرورت تصحیح انتقادی لطایف‌نامه فخری هروی، مجله تاریخ ادبیات، شماره 3، ص 77.

³⁹ گلچین معانی، احمد. 1363. تاریخ تذکره های فارسی. تهران: کتابخانه سنایی، ص 126.

do'stlarning iltimosiga ko'ra Amir Alisherning "Tazkirat ush-shuaro"sini [bu yerda "Majolis un-nafois" tazkirasi nazarda tutilgan] fors tiliga o'giradi."

Mazkur tarjima "Yetti majlis"dan iborat bo'lib, oxirgi majlis tarjimasi tugallanmay qolgan.

Va nihoyat so'nggi tarjima Gilpoygon shahrining vaziri Mirzo Muhammad Shafe'xonning o'g'li, "Vafo" taxallusi bilan nom qozongan **Mirzo Abdulboqiy Sharif Razaviy** tomonidan XIX asrning o'rtalarida amalga oshirilgan bo'lib, undan ham bir qo'lyozma nusxa Kalkuttadagi madrasaning kutubxonasida saqlanib kelinmoqda⁴⁰. U mazkur tarjimani Madrosda Karnotak hokimi G'ulom G'avsson A'zamning taklifi bilan amalga oshiradi. Gulchin Maoniy uning sharhi holi haqida Gulzori A'zam asariga tayanib, asarining qo'lyozma nusxasi borasida esa Ch. Riyo ma'lumotiga asoslanib, ma'lumot bergan.

Eron navoishunosligining **ikkinchi bosqichi** to'g'risida so'z yuritganda, eng avval **Ali Asg'ar Hikmat**ning samarali tadqiqotlarini qayd etish joiz. A. Hikmat 1893-yil 10-aprelda Sherozda tug'ilgan. Otasining ismi Ahmad Ali Hikmat ul-mamolik (Hashmat ul-mamolik), onasining ismi Fotima (Ehtijob us-saltana) bo'lib, onasi Hoji Mirzo Hasan Faso'iy, fors tilida yozilgan "Nosiriy" asari muallifining qizi bo'lgan. Hikmat boshlang'ich ta'limni Sherozdagi Mansuriya hamda Mas'udiya madrasalarida oladi. 22 yoshigacha ona diyori Sherozda ilm o'rganib, keyin esa o'qishni davom ettirish maqsadida Tehronga yo'l oladi va o'sha yerdagi "Amerika kolleji"ga o'qishga kiradi. "Amerika kollej"ida o'qishni davom ettirish bilan birga adabiyotshunoslik, huquqshunoslik kabi fanlarni ham puxta egallashga kirishadi va Mirzo Tohir Tankobuniy kabi zamonasining eng mashhur huquqshunos olimlaridan dars oladi.

1919-yilda A. Hikmat "Ta'lim departamenti"ga kadrlar bo'limi boshlig'i sifatida ishga kiradi. 1933-yilda Parijdagi Sarbonna universitetida adabiyot bo'yicha bakalavrluk darajasini oladi. 1934-yilda Muhammad Ali Furo'g'iy (1876-1943) bosh vazir lavozimiga tayinlashidan biroz o'tib, Ta'lim vaziri lavozimiga tayinlanadi.

⁴⁰ O'sha joyda.

A. Hikmat Tehron universitetining birinchi rektori lavozimida ham faoliyat olib borgan. Bundan tashqari, Eron Milliy kutubxonasi va “Furo‘g‘i tarbiyat” nashriyotiga ham aynan Ali Asg‘ar Hikmat asos solgan. Eronning Hindiston va Tailanddagi muxtor elchisi vazifalarida ishlagan. Hukumatda yuqori va mas‘uliyatli lavozimlarida ishlashi Ali Asg‘arga ilm yo‘lida tadqiqotlar olib borish, kitoblar yozish, tarixiy asarlarni nashrga tayyorlash va ko‘plab ilmiy maqolalar yozishiga to‘sqinlik qila olmadi. “Amsoli Qur‘oni majid” (“Qur‘oni Karim hikmatlari”), “Sharhi ahvoli Jomi” (“Jomiyning sharhi holi”), “Risola dar bobi Amir Alisher Navoi” (“Amir Alisher Navoiy to‘g‘risida risola”) kabi asarlar Ali Asg‘ar Hikmat qalamiga mansub asarlardandir.

Ali Asg‘ar Hikmat 1945-yilda Faxriy Hiraviy (Latoyifnoma) va Hakimshoh Qazviniyning (Hasht bihisht) Alisher Navoiy qalami mansub “Majolis un-nafois” tarzkiyasidan qilgan tarjima asarlarini bir kitobda jamlagan holda “Majolis un-nafois” nomi ostida Tehronda nashr ettiradi va bu bilan tom ma‘noda Eron navoiyshunosligiga tamal toshini qo‘yadi. Bu kitob oradan qirq yil o‘tib muxlislar talabi bilan 1984-yilda Eronda qayta nashrdan chiqadi. Bundan mazkur asarning eronliklar orasidagi ahamiyatini ilg‘ash qiyin emas.

A. Hikmat navoiyshunoslikka kirib kelishini o‘zi nashr ettirgan “Majolis un-nafois” muqaddimasida shunday ta‘riflaydi: *“Mazkur satrlar muallifi 1941-1942 o‘quv yilida adabiyot fakultetida XV asr Eron adabiyoti tarixi mavzusida ma‘ruza qilar edim. Darsga tayyorlanish uchun o‘sha asrga oid tarixiy manbalariga murojaat qilganimda, qo‘limga Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” kitobi tushib qoldi va undan foydalandim.”*⁴¹

Hikmat mazkur nashrda Alisher Navoiyning hayoti va ijodi borasida ko‘p to‘xtalmay, shoir hayoti va ijodi borasida ma‘lumot olishni istaganlar uchun “Majolis un-nafois”ning forsiy tarjimasi – “Latoyifnoma”dan Alisher Navoiy hayoti va ijodi to‘g‘risida hikoya qiluvchi maxsus to‘qqizinchi faslni o‘qishni tavsiya etadi.

تذکره مجالس النفایس، به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، 1944، تهران: کتابفروشی منوچهری، مقدمه مصحح.⁴¹

Olimning kitobga yozgan muqaddimasidan, “Latoyifnoma”ni nashr etishda faqatgina bitta forscha nusxadan foydalanib, so‘ngra uni “Majolis un-nafois” asarining uch turkiy tildagi qo‘lyozmasi bilan qiyosiy o‘rgangani ma’lum bo‘ladi. Dastavval u “Latoyifnoma”ning forscha matnini h. 992/ m. 1583-yilda kitobat qilingan Hoji Muhammad Naxjuvoni qo‘lyozma nusxasi asosida qaytadan tahrir etib, keyin uni h. 997/ m.1588-yilda kitobat qilingan Muhammad Ali Tarbiyatning turkiy tildagi qo‘lyozmasi va h. 1030/ m. 1620 hamda h. 1051/ m. 1640-yillarda kitobat qilingan va hozirda Eronning Sipahsolor kutubxonasida №2729 va №100 inventar raqamlari ostida saqlanayotgan boshqa ikki turkiy tildagi nusxa bilan qiyoslaydi.

Ali Asg‘ar Hikmat mazkur nashrdan o‘rin olgan ikkinchi tarjima – Qazviniyning “Hasht bihisht” asarini nashrga tayyorlashda birinchi navbatda mazkur asarning eronlik olim Said Nafisiy qo‘lidagi forscha qo‘lyozmasidan foydalanadi, ammo ushbu tarjima xato va kamchiliklardan xoli bo‘lmaganligi bois uni Istanbuldagi As‘ad Afandi kutubxonasida №3788 inventar raqami ostida saqlanayotgan boshqa fors tilidagi tarjima asosida to‘ldirib, tarjimalar asosida ilmiy-tanqidiy matn yaratadi. Shu bilan cheklanmasdan mazkur matnni “Latoyifnoma”ni nashrga tayyorlashda foydalangan uch nusxa – Muhammadali Tarbiyat kutubxonasidagi bir va Sipahsolor kutubxonasida saqlanayotgan asarning ikki turkiy qo‘lyozmasi bilan muqoyasa qilgan holda o‘rganib chiqadi va kamchiliklarni iloji boricha bartaraf etadi.

A. Hikmat o‘zi nashrga tayyorlagan kitob muqaddimasida “Latoyifnoma” va “Hasht bihisht” tarjima asarlarining debochasi to‘g‘risida shunday hikoya qiladi:

"معلوم نیست چرا فخری هراتی و حکیم شاه مقدمه امیر علیشیر بر تذکره خود را به فارسی ترجمه نکرده اند. به همین سبب از دانشمند گرامی آقای اسماعیل امیر خیزی خواهش کردم تا به این کار همت گمارد." 42

Tarjima: *“Faxriy Hiraviy va Hakimshoh nima sababdan Amir Alisherning tazkirasiga yozgan muqaddimasini fors tiliga tarjima qilmaganliklari noma’lum.*

تذکره مجالس النفايس، به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، 1944، تهران: کتابفروشی منوچهری، ص 42.

Shuning uchun muhtaram olim – janob Ismoil Amir Xiziydan shu [muqaddima]ni tarjima qilib berishini iltimos qildim.”

Bundan kelib chiqib, yuqorida tilga olingan tarjimonlar “Majolis un-nafois” tazkirasini muallif debochasisiz tarjima qilganlar deb aytish mumkin bo‘ladi.

Shu o‘rinda “Majolis un-nafois”ning Tehron nashrida A. Hikmat foydalangan qo‘lyozma nusxalarning mo‘tabar bo‘lmagani va uringan bo‘lganidan yo‘l qo‘yilgan ayrim xato va kamchiliklari to‘g‘risida to‘xtalsak.

“Majolis un-nafois” asari 1961-yilda o‘zbek navoiyshunos olimasi S. G‘aniyeva tomonidan O‘zbekistonda nashr yuzini ko‘radi. Olima Vena, Parij, Leningrad, Boku va ikki Toshkent nusxasi, ya’ni 6 ta qo‘lyozma asosida “Majolis un-nafois”ning ilmiy-tanqidiy matnini tuzishga muvaffaq bo‘ladi. Hikmat “Latoyifnoma” asarini nashr etishda foydalangan qo‘lyozma nusxalar bilan S. G‘aniyeva “Majolis un-nafois” asarini chop etishda foydalangan. Yuqorida zikr etilgan qo‘lyozma nusxalarni kitobat qilingan sanalari, kotiblari, qo‘lyozmaning qay darajada saqlanganligi, tili kabi omillarga tayanib, olimasi S. G‘aniyeva foydalangan qo‘lyozma nusxalar Hikmat foydalangan nusxalarga nisbatan qadimiy va ayni vaqtda mo‘tabarroq ekanligi oydinlashdi. Shundan kelib chiqib, bu ikki nashrni qiyosiy o‘rganishda S. G‘aniyeva nashrini tayanch manba sifatida olishga qaror qildik.

Hikmat nashr etgan “Latoyifnoma”⁴³ bilan S. G‘aniyeva nashr etgan “Majolis un-nafois”⁴⁴ asarini o‘zaro solishtirib o‘rganish natijasida nashr muallifi Hikmatning quyidagi xato va kamchiliklarga yo‘l qo‘yganligi namoyon bo‘ldi:

“Tehron nashri”ning ba’zi sahifalarida ayrim so‘z va iboralarning o‘rni ochiq qoldirilgan. Bu o‘rni ochiq qoldirilgan so‘z va iboralar Hikmatning o‘z nashrida Naxjuvoniyni uringan qo‘lyozma nusxasidan foydalanganligi oqibatida yuzaga kelgan. “Tehron nashri”ning ba’zi qismlarida ko‘zga tashlanadigan uringan joylarni o‘z navbatida ikki guruhga ajratish mumkin:

⁴³ Keyingi o‘rinlarda “Tehron nashri” deya tilgan olinadi.

⁴⁴ Keyingi o‘rinlarda “Toshkent nashri” deya tilgan olinadi.

- 1) “Qaydlarning nomlanishi” yoxud “shoirlar ismi hamda taxallusidagi uringan joylar”;
- 2) “Shoirlarning she’rlari” bilan bog‘liq uringan joylar.

“Toshkent nashri” hamda “Tehron nashri”ni qiyoslash orqali mazkur uringan joylarni quyidagicha bartaraf qilish mumkin bo‘ladi:

“Tehron nashri”ning ba’zi sahifalarida ayrim shoirlarning taxallusi o’rni bir necha nuqta qo’yish orqali ochiq qoldirilgan. Bu kabi ochiq qoldirilgan o’rinlar kitobning uchinchi majlis qismida (70, 71, 72-betlarda) hamda 173-raqamdan 182-raqamgacha bo’lgan (178-raqam bundan mustasno) shoirlarning ismi va taxalluslarida⁴⁵ ko’proq ko’zga tashlanadi. Quyida shunga o’xshash uringan ayrim joylarni tahlilga tortamiz:

- 1) “Mavlono... ham az Mashhad ast. In matla’ az o‘st:**

*Kosh payvasta buvad oyina peshi nazarash,
To nazar jonibi ag‘yor nayaftad digarash⁴⁶. ”*

Ayni shu qaydning o‘zi – “Toshkent nashri”da *Mavlono Vafoiy* tarzida quyidagicha keltirilgan:

“Mavloni Vafoiy — ham mashhadlig‘dur...⁴⁷”

Shuningdek, boshqa, jumladan, “Riyoz ush-shuaro”⁴⁸ va “Arafot ul-oshiqin”⁴⁹ tazkiralarini ko‘zdan kechirganimizda mazkur shoirning *Mavlono Vafoiy* tarzida zikr etilganining guvohi bo‘ldik.

- 2) “**Mavlon**... ham az Mashhad ast, tab’i nek dorad. In matla’ az o’s

*Chi go 'yam holi dil bo tundxo 'yi nozparvardam,
Chu osori muhabbat zohir ast az chehrai zardam⁵⁰.*"

Ushbu ma'lumot "Toshkent nashri"da shunday keltiriladi:

“Mavlono Habib — mashhadlig‘dur...”⁵¹

⁴⁵ “Tehron nashri”da “Toshkent nashri”dan farqli o‘laroq shoirlarning ismi ketma-ketlikda raqamlashtirilgan.

⁴⁶ امیر علیشیر نوابی. مجالس النفایس. به اهتمام علی اصغر حکمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 70.

⁴⁷ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (O‘n jildlik). 9-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 354 b.

واله داغستانی، علی قلی خان . ریاض الشعرا. به اهتمام ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری. 1391. ج 2. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی. ص 48-1626

اوحدی بلایانی، تقی الدین محمد. عرفات العاشقین و عرصات العارفین. 1379. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. ج 7. تهران: 49
میراث مکتوب. ص 4551.

امیر علشیر نوایی، مجالس النفایس، به اهتمام علی اصغر حکمت، 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 70.⁵⁰

“Arafot ul-oshiqin”⁵² tazkirasida ham mazkur baytning *Mavloni Habibga* tegishli ekanligi ko‘rsatilgan.

3) “**Mavloni...** ham az zurafoi Mashhad ast, in matla’ az o‘st:

*Garchi Majnun zi g‘ami ishq dili purxun dosht,
Lek hole, ki maro hast kujo Majnun dosht?*⁵³”

Mazkur qayd “Toshkent nashri”da quyidagicha qayd etilgan:

“**Mavloni Qironiy** ham mashhadlig‘dur...”⁵⁴

Mazkur shoir “Riyozi ush-shuaro”⁵⁵, “Arafot ul-oshiqin”⁵⁶ hamda “Ro‘zi ravshan”⁵⁷ tazkiralarda ham *Mavloni Qironiy* tarzida tilga olingan.

4) “**Mavloni...** ham az Mashhad. In matla’ az o‘st:

*Xonai dil muhr shud az dog‘i on qotil maro,
To pas az murdan bimonad mehri o‘ dar dil maro*⁵⁸.”

Mazkur qayd “Toshkent nashri”da quyidagicha zikr etilgan:

“**Mavloni Shodiy** ham Mashhad xushtab‘laridindur...”⁵⁹

5) “**Mavloni...** ham az Mashhad ast va xatti nasta‘liqro nek menavisad. In matla’ az o‘st:

*Mani jo ‘lidamo‘ bo aql az on begonagi doram,
Ki, dar ishq pariyo‘ye sari devonagi doram*⁶⁰.”

Bu ma‘lumot “Toshkent nashri”da quyidagicha keltiriladi:

“**Mavloni Fanoiy** — ham mashhadlig‘dur...”⁶¹

⁵¹ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (O‘n jildlik). 9-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 354 b.

⁵² اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد. عرفات العاشقین و عرصات العارفین. 1379. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. ج 27. تهران: میراث مکتوب. ص 1145.

⁵³ میر علیشیر نوابی. مجالس النفایس. به اهتمام علی اصغر حکمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 70.

⁵⁴ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (O‘n jildlik). 9-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 354 b.

⁵⁵ والہ داغستانی، علی قلی خان . ریاض الشعرا. به اهتمام ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری. 1391. ج 2. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی. ص 1205.

⁵⁶ اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد. عرفات العاشقین و عرصات العارفین. 1379. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. ج 6. تهران: میراث مکتوب. ص 3412.

⁵⁷ صبا، محمد مظفر حسین. روز روشن. به اهتمام محمد حسین رکن زاده آدمیت. 1343. تهران: کتابخانه رازی. ص 654.

⁵⁸ امیر علیشیر نوابی. مجالس النفایس. به اهتمام علی اصغر حکمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 71.

⁵⁹ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (O‘n jildlik). 9-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. 354-355 b.

⁶⁰ امیر علیشیر نوابی. مجالس النفایس. به اهتمام علی اصغر حکمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 71.

⁶¹ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (O‘n jildlik). 9-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 355 b.

Shuningdek, “Riyoziy ush-shuaro”⁶² hamda “Ro‘zi ravshan”⁶³ tazkiralarda *Mavloni Fanoiy* tarzida berilgan. Biroq “Arafot ul-oshiqin”da⁶⁴ Fanoiy o‘rnida ishtibohan *Fatoviy* deya zikr etilgan.

6) “**Mavloni...** ham az Mashhad ast va ba ismi “El” in muammo az o‘st:

*Maro mehri mahi nomehrabone,
Namegardad judo az dil zamone*⁶⁵.”

Ushbu qayd “Toshkent nashri”da shunday keltiriladi:

“**Mavloni G‘iyosiddin** — ham mashhadlig‘dur...”⁶⁶

Shuningdek, “Arafot ul-oshiqin”⁶⁷ tazkirasida *Mavloni G‘iyosiddin Muhammad* tarzida qayd etilgan.

7) “**Mavloni...** az Mashhad ast va dar chordahsolagi in muammoro gufta va mahalli taajjub ast va ma‘lum nest, ki hargiz misli in chize voqe‘ shuda boshad:

*Oshiqi giryon zi kunji hajr dar gulshan gurext
Chid har so‘ az gulu durhoi ashk az dida rext*⁶⁸.”

Mazkur qayd “Toshkent nashri”da shunday qayd etilgan:

Sayyid Abdullatif —ham mashhadlig‘dur. O‘n to‘rt yo o‘n besh yoshida bo‘lg‘ay, muammoni andoq aytur va ocharki mahalli taajjubdur...”⁶⁹

8) **Mavloni...** az Hirot ast va mahallai Murg‘ani va dar she‘ru muammo tab‘i o‘ bisyor xub ast. In matla‘ az o‘st:

*Balost az tu ba dil har zamon jafoi digaro,
Jafo, ki bar digare mekuni baloi digar*⁷⁰.

Bu ma‘lumot “Toshkent nashri”da asar muallifi tomonidan quyidagi tarzda berilgan:

واله داغستاني، علی قلی خان . ریاض الشعرا. به اهتمام ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری. 1391. ج 2. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی. ص 1041.

صبا، محمد مظفر حسین. روز روشن. به اهتمام محمد حسین رکن زاده آدمیت. 1343. تهران: کتابخانه رازی. ص 638.

اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد. عرفات العاشقین و عرصات العارفین. 1379. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. ج 5. تهران: میراث مکتوب. ص 3195.

امیر علیشیر نوابی. مجالس النفایس. به اهتمام علی اصغر حکمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 71.

⁶⁶ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (O‘n jildlik). 9-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 356 b.

⁶⁷ اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد. عرفات العاشقین و عرصات العارفین. 1379. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. ج 5. تهران: میراث مکتوب. ص 2994.

⁶⁸ امیر علیشیر نوابی. مجالس النفایس. به اهتمام علی اصغر حکمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 71.

⁶⁹ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (O‘n jildlik). 9-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 356 b.

⁷⁰ امیر علیشیر نوابی. مجالس النفایس. به اهتمام علی اصغر حکمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 71.

“**Do‘st Muhammad** — Murg‘aniy mahallasidindur. Ham she‘rg‘a, ham muammog‘a tab‘i yaxshidur...⁷¹”

Shuningdek, “Arafot ul-oshiqin”⁷² tazkirasida ham *Do‘st Muhammad* nomi bilan qayd etilgan.

9) “**Mavlonο... az xushtab‘oni rashidi Xuroson ast. In matla‘ az o‘st:**

*Kase, ki safhai ro‘yi tu dar nazar dorad,
Kay az mutolia xohad, ki chashm bardorad*⁷³. ”

Bu ma‘lumot “Toshkent nashri”da quyidagicha berilgan:

“**Mavlonο Nosihiy** — xushtab‘ yigitdur...⁷⁴”

Inchunin, “Arafot ul-oshiqin”⁷⁵ tazkirasida ham *Mavlonο Nosehiy* nomi bilan qayd etilgan.

10) **Mavlonο... az Mashhad ast va ba jomabofi mashg‘uli menamoyad. In matla‘ az o‘st:**

*Saram on beh, ki zi savdoi tu dar po boshad,
Chun nabinam sari onat, ki sari mo boshad*⁷⁶.

Bu ma‘lumot “Toshkent nashri”da shunday zikr etilgan:

“**Mavlonο Najmiy** — ham mashhadlig‘dur. Jomabofliq hirfasig‘a mansubdur...⁷⁷”

Mazkur qayd “Arafot ul-oshiqin”⁷⁸ tazkirasida ham *Mavlonο Najmiy* tarzida berilgan.

Faxriy Hiraviyning tarjimasidagi ahamiyatga molik ishlardan biri, turkiy matnni tarjima qilish asnosida qo‘shimcha she‘r va o‘ziga ma‘lum ba‘zi bir ma‘lumotlarni ilova qilganidadir. Ali Asg‘ar Hikmat turkiy matndagi Faxriy Hiraviyning ilovalarini ko‘rsatish borasida shunday yozadi: “*Kamina qiyosiy tahlil*

⁷¹ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (O‘n jildlik). 9-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 360 b.

⁷² اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد. عرفات العشاقین و عرصات العارفین. 1379. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. ج 7. تهران: میراث مکتوب. ص 4328.

⁷³ امیر علیشیر نوابی. مجالس النفایس. به اهتمام علی اصغر حکمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 72.

⁷⁴ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (O‘n jildlik). 9-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 357 b.

⁷⁵ اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد. عرفات العشاقین و عرصات العارفین. 1379. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. ج 7. تهران: میراث مکتوب. ص 4328.

⁷⁶ امیر علیشیر نوابی. مجالس النفایس. به اهتمام علی اصغر حکمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 79.

⁷⁷ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (O‘n jildlik). 9-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 362 b.

⁷⁸ اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد. عرفات العشاقین و عرصات العارفین. 1379. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. ج 7. تهران: میراث مکتوب. ص 4327.

va isloh qilishlar bilan... tarjimonlar [ya'ni Faxriy va Qazvinii] ilovalarini [] (kvadrat qavs ichi)da berdim..."⁷⁹, biroq tahlillar Hikmat amalda barcha forsiy matnni turkiy matn bilan solishtirmaganini ko'rsatdi. Qiyosiy o'rganilgan qismlarda ham xatoliklar yuz bergan bo'lib, Hikmat tarjimon ilovalari deb ajratgan forsiy matning ba'zi bir qismlari, aslida tarjimon ilovalari bo'lmasdan, asar asl muallifining fikrlaridir. Aksincha, "Tehron nashri"da tarjimon ilovalari bo'lgan ba'zi bir o'rinlar muallif matni sifatida berilib, alohida ajratib ko'rsatilmagan. Buning natijasida o'quvchi asarni o'qishi davomida tarjimon ilovalarini ham asar muallifi fikrlari degan xulosaga keladi. Bu ilovalardan ba'zilarini quyida keltirib o'tamiz:

"Tehron nashri"da **Darvesh Mansur Sabzavoriy** to'g'risida keltirilgan ma'lumot shunday boshlanadi: *"Dar ilmi tasavvuf shogirdi Hofiz Ali Jomiy ast, ki dar ta'rifi o' aql qosir ast"*⁸⁰. Ammo mazkur jumlar "Toshkent nashri"da mavjud bo'lmasdan, tarjimon ilovalari hisoblanib, Hikmatning o'zi aytganidek kvadrat qavs []ning ichida berilishi lozim edi.

"Tehron nashri"da **Xoja Muayyad Devona** to'g'risida shunday ma'lumot berilgan: *"Va dar nazdi xeshonu muridon in ma'niro [saltanatga da'vo] zohir mesox va Xurossonro bar eshon baxsh mekard"*⁸¹. Biroq yuqorida keltirilgan ma'lumot "Toshkent nashri"da keltirilmagan va Hikmat tomonidan muallifning ilovalari sifatida []ning ichida berilishi kerak edi.

"Tehron nashri"da **Mavlono Sharaf Xiyoboniy** to'g'risida shunday ma'lumot berilgan: "Va dar javobi on bayti Hazrati Shayx:

Hosili daryo na hama dur(r) buvad,

Yak hunar az odamiye pur buvad.

ham nek gufta:

Behunari moyai sad g'am buvad,

*Sad hunar az odamiye kam buvad*⁸².

⁷⁹ amir alishir no'ib. مجالس النفايس. به اهتمام على اصغر حكمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، مقدمه.

⁸⁰ amir alishir no'ib. مجالس النفايس. به اهتمام على اصغر حكمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 33.

⁸¹ amir alishir no'ib. مجالس النفايس. به اهتمام على اصغر حكمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 35.

⁸² amir alishir no'ib. مجالس النفايس. به اهتمام على اصغر حكمت. 1323. تهران: بانک ملی ایران، ص 11.

Biroq yuqorida keltirilgan ma'lumot hamda she'rlar "Toshkent nashri"da keltirilmagan va Hikmat tomonidan muallifning ilovalari sifatida []ning ichida berilishi kerak edi.

Hikmat o'z nashrida asl matn tarjimasini va tarjimon ilovalarini chegaralashda ham chalkashliklarga yo'l qo'ygan. Bunga uning muallif qalamiga mansub ma'lumotni tarjimon ilovalari hisoblab, kvadrat qavs []ning ichida bergani fikrimizni isbotlaydi. Aslida esa bu ma'lumotlar tarjimonga tegishli bo'lmasdan asl muallif, ya'ni Alisher Navoiyning so'zlaridir. Hikmat tarjimon ilovalari deb o'ylagan ba'zi bir qaydlar "Toshkent nashri"da ham mavjud bo'lib, mazkur qaydlar asarning asl muallifi – Alisher Navoiy qalamiga mansubdir va ular quyidagilardan iborat:

Mavloni Salomiy to'g'risidagi ma'lumotning *avvalidan Mavloni Qabulii Qunduriy* to'g'risidagi ma'lumotning *avvaligacha*⁸³.

Mavloni Toyiriy to'g'risidagi ma'lumotning *avvalidan Mavloni Osimiy* to'g'risidagi ma'lumotning *oxirigacha*⁸⁴.

Mavloni Hirotiy to'g'risidagi ma'lumotning *avvalidan, Mavloni Ahliy* to'g'risidagi ma'lumotning *oxirigacha*⁸⁵.

Mavloni Shohquli Yag'ur to'g'risidagi ma'lumotning *avvalidan Mavloni Begquli* to'g'risidagi ma'lumotning *oxirigacha*⁸⁶.

Mavloni Naqibiy⁸⁷ va **Mir Asadulloh**⁸⁸ to'g'risidagi qaydlarning bari.

Shuningdek, "Tehron nashri"da ba'zi bir tarixiy shaxslar to'g'risida keltirilgan ma'lumotlarning ayrim qismlari muallif qalamiga mansub bo'lishi hamda "Toshkent nashri"da keltirilganiga qaramay, A. Hikmat tomonidan xato tarzda tarjimon ilovalari sifatida ko'rsatilgan. Quyida yo'l qo'yilgan ana shunday xatoliklardan ba'zilarini keltirib o'tamiz:

⁸³ Amir Elishir Noyi. Majlis al-Nafais. Be Ahkam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mili Iran, V. 69-72.

⁸⁴ Amir Elishir Noyi. Majlis al-Nafais. Be Ahkam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mili Iran, V. 77-78.

⁸⁵ Amir Elishir Noyi. Majlis al-Nafais. Be Ahkam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mili Iran, V. 80.

⁸⁶ Amir Elishir Noyi. Majlis al-Nafais. Be Ahkam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mili Iran, V. 112-113.

⁸⁷ Amir Elishir Noyi. Majlis al-Nafais. Be Ahkam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mili Iran, V. 72.

⁸⁸ Amir Elishir Noyi. Majlis al-Nafais. Be Ahkam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mili Iran, V. 97.

“Tehron nashri”da **Mavloni Kotibiy** to‘g‘risida kvadrat qavsning ichida shunday ma’lumot keltiriladi: “[In faqirro ba xotir merasad, ki Mavloni Kotibiro chandon saliqai she’r budaast, ki agar misli Sulton sohibqironi mo podshohi suxanrone o‘ro murabbi mebud va umrash andak vafo menamud, dili bisyor mardumro az she’r guftan sard mekand. ...Az asri o‘ to imro‘z dar hama uslubi she’r kase ba o‘ g‘olibi mahz nest]⁸⁹”. Biroq yuqorida keltirilgan jumlar tarjimon ilovasi bo‘lmagan, muallif so‘zidir va ayni shu gaplar “Toshkent nashri”da shunday zikr etilgan: “Bu faqirning xayolig‘a andoq kelurkim, Mavloni Kotibiyda she’r saliqasi oncha bor ekandurkim, bizning Sulton Sohibqirondek suxandon podshoh anga murabbiy bo‘lsa erdi va umri dag‘i biror nima vafo qilsa erdi ko‘p elning ko‘nglin she’r aytmoqdin sovutqay erdi. ... aning asridin bu kungacha anga g‘olibi mahz she’rning barcha uslubida kishi yo‘qtur.⁹⁰”

“Tehron nashri”da **Mavloni Tuti** borasidagi ushbu ma’lumot tarjimon ilovasi sifatida ko‘rsatilgan: “[Muallifi kitob, Amir Alisher lafzi xuro‘s jahti torixi vafoti o‘ paydo karda]⁹¹”; Ammo ushbu qaydlar tarjimon ilovalari bo‘lmagan, uning matni “Toshkent nashri”da shunday zikr etiladi: “Faqir xuro‘s lafzi bila paydo qilib erdim⁹²”.

“Hikmat nashri”da tarjimon ilovalari sifatida ko‘rsatilgan, ammo “Toshkent nashri”da ham mavjud bo‘lib, aslida muallif so‘zlari hisoblangan boshqa qaydlar ham mavjud bo‘lib, ulardan ba’zilarining ismini quyida keltirish bilan cheklanamiz: “Mavloni Sharaf⁹³, Mavloni Yahyo Sebak⁹⁴, Mavloni Abdulqahhor⁹⁵ va boshqalar to‘g‘risidagi ma’lumotda ham muallif so‘zlari ishtibohan tarjimon ilovalari sifatida keltiriladi.

“Tehron nashri”ning bahs-munozaraga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan mavzularidan yana biri bu tarjima jarayonida A. Hikmat duch kelgan ayrim

⁸⁹ Amir Alisheir Navoiy. Majalis nafa'is. Be ahtemam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mili Iran, V. 11-10. V. 11-10.

⁹⁰ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (O‘n jildlik). 9-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 295 b.

⁹¹ Amir Alisheir Navoiy. Majalis nafa'is. Be ahtemam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mili Iran, V. 31.

⁹² Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (O‘n jildlik). 9-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 313 b.

⁹³ Amir Alisheir Navoiy. Majalis nafa'is. Be ahtemam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mili Iran, V. 11.

⁹⁴ Amir Alisheir Navoiy. Majalis nafa'is. Be ahtemam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mili Iran, V. 13.

⁹⁵ Amir Alisheir Navoiy. Majalis nafa'is. Be ahtemam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mili Iran, V. 30.

chalkashliklardir. Asosan iboralar ma'no-mazmuni bilan bog'liq bo'lgan ushbu chalkashliklar kitob matnida A. Hikmat tomonidan so'roq belgisi bilan ko'rsatib o'tilgan. Qo'limizda mavjud "Toshkent nashri"dan foydalanib ushbu noaniqliklarni to'g'irlash mumkin bo'ladi. Bu noaniqliklardan ba'zilarini quyida keltirib o'tamiz:

"Tehron nashri"da **Sayyid Sarbarahna** to'g'risida shunday ma'lumot keltiriladi: "... *Dar ayyomi javoni ba oqili kungur taaluuq paydo kard va az tariqi saloh va ofiyat inon tofta bozgardid va pesh salavoti javon shud? in ruboiro guft:...*"⁹⁶. "Toshkent nashri"da esa: "*Mir ma'arakada pesh saloti bo'lub aytqon...*" shaklida zikr etilgan. Ko'rib turganimizdek, bu jumlaning tushunilishini "salavot" so'zi qiyinlashtiradi. Garchi "Arafot ul-oshiqin"⁹⁷, "Haft iqlim"⁹⁸, "Ro'zi ravshan"⁹⁹, "Xulosat ul-axbor"¹⁰⁰ kabi manbalarda ham Sayyid Sarbarahna sharhi holi to'g'risida ma'lumot berilgan bo'lsa-da, ammo bizning bahsimizga sabab "salavot" so'zi ularning hech birida keltirilgan emas. Mazkur jumla faqatgina "Habib us-siyar"¹⁰¹ asaridagina biroz kengroq sharhlangan: "*pesh saloti [javon] shuda ...*"

"Tehron nashri"da **Mir Murtoz** to'g'risidagi shunday ma'lumot keltiriladi: "... *Dar bahs lajojatash bisyor ast... Badin sabab zurafo va xushtab'on o'ro valii shalotin niz menomand va ba martabaye harisi shatranj ast, ki agar harife ba dastash aftad, az o' xalosi nadorad. Alqissa musallam ast o'ro basot?, in matla' az o'st...*"¹⁰². Bu ma'lumotda oxirgi gap: "*alqissa musallam ast o'ro basot*" hamda "*shalotin*" so'zi ma'no chiqarishni qiyinlashtiradi. "*Shalotin*" so'zi "Toshkent nashri"da haqiqatga yaqin tarzda "*shaloyin*" tarzida zikr etilgan. "*Shaloyin*" turkiy

⁹⁶ Amir Elishir Noyi. Majlis nafais. Be ahtamam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mli Iran, v. 91.

⁹⁷ Avhadi Bliani, Tqi aldin Mhmd. Erfat alashiqin v Ersat alarifin. 1379. Be Tahvich Zabih Allh Sahab kari v Amne Fxr Ahmd. j. 3. Tehran: Mirat Mktub. Vsv. 1837-1836.

⁹⁸ Razi, Amin Ahmd. Hft aqlim. Be Tahvich Sidsmhmrdza Tahuri. j. 3. 1389. Tehran: Srosh. v. 1619.

⁹⁹ Vba, Mhmd Mzfir Hsin. Roz Zoshn. Be ahtamam Mhmd Hsin Rkn Zade Admit. 1343. Tehran: Ktabxane Razi. v. 433.

¹⁰⁰ Xwandmir, Giath aldin. Matr aluluk Be Zmima Xatma Xlavah alaxbar v Qanon Hamayuni. Be Tahvich Amir Hashm Mhdt. 1372. Tehran: Musesa. Xdmats Fzhangy Rsa. Vsv. 208-207.

¹⁰¹ Xwandmir, Giath aldin. Hbib alsir fi axbar afard bshr. Zir Nzfir Mhmd Dibirsiaqi. 1353. j. 4. Tehran: Xiam. v. 322.

¹⁰² Amir Elishir Noyi. Majlis nafais. Be ahtamam Ali Asghar Hikmat. 1323. Tehran: Bank Mli Iran, v. 93-92.

soʻz boʻlib, “oʻjar” va “qaysar” kabi maʼnolarni beradi¹⁰³. Bu maʼno esa “qaysar” deb taʼrif berilgan Mir Murtaz shaxsiyatiga mos keladi.

“Tehron nashri”ning baʼzi bir oʻrinlarida oʻqishning imkoni boʻlmagan soʻzlar oʻrniga nuqtalar qoʻyib ketilgan boʻlib, “Toshkent nashri” koʻmagida ularni toʻgʻirlash imkoniyati mavjud. Bu nomuayyan oʻrinlarning aksariyati shoirlar ismi va taxallusi bilan bogʻliq, ammo shoirlar ijodidan berilgan sheʼrlarda ham bu kabi kamchiliklar koʻzga tashlanadi.

“Tehron nashri”da turkiy matn tarjimasi hamda tarjimonning unga kiritgan ilovalari orasida aniq chegara mavjud emas. Hikmat “Latoyifnoma” asari matnining ayrim qismlarini tarjimon ilovalari sifatida bilib, kvadrat qavs – [] ichida keltiradi. Aslida esa “Toshkent nashri”ni oʻrganish natijasida [] ichida berilgan “ilovalar” tarjimonga emas, balki yozuvchi qalamiga mansub boʻlib chiqdi. Chunki turkiy nusxalarda ham bu jumlar keltirilgan. Aksincha, “Tehron nashri”da muallif qalamiga mansub deb oʻylab, [] ichida berilmagan matn qismlari, aslida tarjimonning ilovalari boʻlib, ularning matni faqatgina forsiy nusxalardagina mavjuddir.

“Tehron nashri”ning ayrim sahifalarida tushunarsiz oʻrinlar mavjud boʻlib, Hikmat asarni oʻrganish davomida ularga duch kelgan va “?” soʻroq belgisi bilan ajratib koʻrsatgan. Bu kamchilikni ham “Toshkent nashri” yordamida bartaraf etish mumkin boʻladi.

A.Hikmat "Majolis un-nafois"ning fors tilidagi ikki varianti sanalgan Faxriy va Qazviniiy tarjimalarini bir jildda nashr etadi, lekin u tayangan qoʻlyozma nusxalarda mavjud boʻlgan xatoliklar tarjimalardagi qaydlarning nomi va mazmun-mohiyati orasida nomutanosiblik va ixtiloflarni yuzaga keltirgan. Boshqacha qilib aytganda, baʼzida bir qaydning mazmuni Faxriy tarjimasida bir shoirga nisbat berilgan boʻlsa, Qazviniiy tarjimasida oʻsha qaydning mazmuni boshqa bir shoirga nisbat berilgan, bu esa oʻz navbatidai ikki tarjima orasidagi hamohanglik va mutanosiblikning yoʻqolishiga olib kelgan.

¹⁰³ <https://www.vajehyab.com/dehkhoda/%D8%B4%D9%84%D8%A7%DB%8C%DB%8C%D9%86>

Alisher Navoiy asarlarini Eron xalqi orasida ommalashtirishda o'zining benihoya katta hissasini qo'shgan navoiyshunoslardan yana biri bu **Rukniddin Humoyun Farrux**dir.

Yozuvchi hamda tarjimon Rukniddin Humoyun Farrux Eron Shayboniylari avlodidan bo'lib, 1919-yilning oktyabr oyida Tehronda tug'ilgan. Uning bobosi Abu Nasr Fathullohxon Shayboniy Qojorlar davrining buyuk shoir va yozuvchisi bo'lgan. Otasi Sha'bad ur-Rahim Humoyun ham fors adabiyotning bilimdonlaridan sanalgan. Shundan bo'lsa kerak, u ham "Rux" taxallusi bilan she'rlar bitgan. 14 yoshidan she'r yoza boshlagan Rukniddin Humoyunning ilk nazmiy asari 16 yoshligida "So'zi dil" ("Qalb iztirobi") nomi bilan nashrdan chiqadi. 1942-yildan yozuvchilik bilan shug'ullanib, keyinchalik Erondagi "Rux" gazetasiga asos soladi. O'smirlik chog'ida hikoyalar yozishga qiziqib, 1940–1943-yillar oralig'ida "Yonayotgan yurak", "Bechora oshiq", "Qabriston kelini", "Shahriyor" va "Balkon" qissalarini nashr ettiradi. 1946-yilda "Aleksandr va Doro" deb nomlangan pyesani yozgan bo'lsa, oradan biroz vaqt o'tib, "Abu Muslim Xurosoniy" nomli boshqa bir pyesani yozib tugatadi. Humoyun Farrux boshlang'ich ta'limni "Sharaf Muzaffariy" nomli maktabda boshlab, "Urumiya"da nihoyasiga yetkazadi. Keyinchalik ta'lim olish maqsadida Amerikaga borib, Kaliforniya shtatidagi Newport universitetiga o'qishga kiradi va mazkur universitetning "Eronshunoslik" yo'nalishi bo'yicha doktorlik darajasini oladi. Adabiyot bo'yicha doktorlikni Eronda "Eron she'riyatining sakkiz minglik tarixi" nomli mavzu yuzasidan qo'lga kiritadi.

Rukniddin Humoyun Farrux asosan adab ahli nazaridan chetda qolgan shoirlar sharhi holi va nomini ommalashtirishga harakat qiladi. Hayoti davomida 50 tadan ortiq ilmiy ishlar muallifi bo'lgan Humoyun Farrux 2000-yilning fevral oyida olamdan o'tadi. "Tas'heh va tanqehi Devoni forsii Amir Alisher Navoiy" ("Alisher Navoiyning Forsiy devonini qayta ko'rib chiqish va tuzatish"), "Sahmi ironiyon dar ofarinish va paydoishi xat dar jahon" (Dunyoda yozuvning paydo bo'lishida eronliklarning o'rni), "Ta'rix kitob va kitobxonahoi Eron" ("Eronda kitob va kutubxonalar tarixi") kabi asarlar uning qalamiga mansubdir.

Alisher Navoiyning “Devoni Foni” asari Eronda ilk marotaba aynan Humoyun Farruxning tahrir, so‘zboshi va ilovalari bilan 1963-yilda “Sino” nashriyotida nashr etiladi. Mazkur asar muxlislarda qiziqish uyg‘otgani bois ularning talabi bilan 1997-yilda “Asotir” nashriyotida 3000 ming nusxada qaytadan chop etiladi.

Eron navoiyshunos olimlaridan ko‘pchiligi Alisher Navoiyning “Devoni Foni”ga kirgan she‘rlarini taxminan 4015 baytdan iborat deb ko‘rsatganlar. Pokistonlik navoiyshunos olima Sug‘robonu Shigufta esa Erondagi Shuroyi Milliy kutubxonasida mavjud qo‘lyozmani ko‘zdan kechirib, devonga kirgan baytlar sonini 4704 deb belgilaydi va uni quyidagicha tasnif qiladi:

Nomi	Adadi	Baytlar soni
Qasida	1	74
G‘azal	485	3797
Musaddas	1	27
Marsiya	1	67
Muqatta‘ot	32	76
Ruboiyot	59	118
Tarixga oid	10	27
Muammiyot	16	18
Muammo		500
Jami		4704 ¹⁰⁴

Yana bir eronlik navoiyshunos olim Husayn Muhammadzoda Siddiq esa turk olimi Ahmad Zakiy Validiy To‘g‘on ma‘lumotlariga tayanib, “Devoni Foni”dagi baytlar sonini 12000 deb ta‘kidlaydi va undan 6 qasida, 468 g‘azal, 1 musaddas, 1 tarje‘band, 36 qit‘a, 67 ruboiy, 16 modeye torix, 341 muammo, 6 lug‘az joy olgan deb ko‘rsatadi¹⁰⁵.

¹⁰⁴ شگفته، صغری بانو. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر (نوائی). انتشارات بین المللی الهدی. 1387، ص 245.

¹⁰⁵ نوائی، امیر علیشیر. (1393). میزان الاوزان، تصحیح متن ترکی جغتایی (ازبکی) و ترجمه به فارسی و مقدمه دکتر ح.م. صدیق، تهران، ص 25.

Qo‘limizda mavjud “Devoni Foni” asarining ikkinchi nashri Rukniddin Humoyun Farruxning muqaddimasi bilan boshlanadi. Jumladan, u muqaddimada shunday yozadi:

"این اثر را، که یگانه دیوان فارسی اوست از طرف خود و هم میهنانم به آزادمردان و عاشقان فرهنگ و هنر زبان فارسی دری در ازبکستان اهداء میکنم." ¹⁰⁶

Tarjima: “*Uning [Alisher Navoiyning] yagona “Forsiy devon”i bo‘lgan ushbu asarini o‘zim va vatandoshlarim nomidan O‘zbekistonning hur kishilari va forsiy-dariy tilining madaniyat va san’ati oshiqlariga bag‘ishlayman.*”

Muqaddimadan so‘ng “Majolis un-nafois” asarini nashrga tayyorlagan Ali Asg‘ar Hikmatning Alisher Navoiy hamda uning “Devoni Foni” asari yuzasidan yozgan maqolalari aynan keltiriladi. Maqola Ali Asg‘ar Hikmatning quyidagi muxtasar so‘zi bilan boshlanadi:

"در اواخر اردیبهشت سال 1327 که بر حسب دعوت جمهوری ازبکستان به مناسبت جشن پانصده میر علیشیر نوایی این بنده به شهر تاشکند رفت. تحقیقاتی که راجع به نسخه خطی موجوده دیوان فارسی آن امیر دانشمند در تهران فراهم کرده بود، در جلسه خاصی در آن آکادمی علوم بیان و تقریر نمود، که مورد توجه دانشمندان قرار گرفت. اینک که دیوان غزلیات فارسی فانی به همت دانشمند فضیلت دوست در شرف طبع است، آن یادداشتها را از روی مقاله منتشره در مجله "پیام نو" (سال چهارم شماره 8، 1328) در اینجا نقل مینماید." ¹⁰⁷

Tarjima: “*1327-yil, o‘rdibihisht oyining oxirlarida [1948-yilning may oyi oxirlarida] O‘zbekiston Respublikasining taklifi bilan, Mir Alisher Navoiyning 500 yilligi munosabati bilan kamina Toshkent shahriga bordim. Donishmand amirning Tehrondagi forsiy devoni qo‘lyozma nusxalari yuzasidan qilgan tadqiqotimni Fanlar Akademiyasida o‘ziga xos tarzda bo‘lib o‘tgan majlisda ma’ruza qildim va bu bilan o‘sha yerda hozir bo‘lgan olimlarning qiziqishiga sabab bo‘ldim. Endi bo‘lsa, Foniyning forsiy g‘azallari devoni fazilatsevar olim [Rukniddin Humoyun Farrux] tomonidan chop etilayotganidan foydalanib, xotiralarimni “Payomi nav”*

¹⁰⁶ امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. (1375). دیوان امیر نظام الدین علیشیر نوایی. به اهتمام رکن الدین همایون فرخ. تهران: اساطیر، ص 7.

¹⁰⁷ امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. (1375). دیوان امیر نظام الدین علیشیر نوایی. به اهتمام رکن الدین همایون فرخ. تهران: اساطیر، ص 9.

(8 soni, h. 1328/ m. 1949 y.) jurnalida nashr etilgan maqolamga tayanib, bu yerda hikoya qilmoqchiman.”

Mazkur maqolada Hikmat unga “Devoni Foni”ning ikki qo‘lyozma nusxasi – biri Hirot muzeyi, ikkinchisi “Sho‘royi Milliy” kutubxonasida saqlanayotgan nusxalari ma’lum ekanligini ta’kidlaydi. Toshkentdagi qo‘lyozmalar institutida “Devoni Foni” nomli bir qo‘lyozma nusxa borligini zikr etib, uni ko‘rish imkoni yo‘qligini, ammo professor Ye. E. Bertels ma’lumotiga tayanib:

“... دیوان مذکور متعلق به فانی کشمیری یکی از شعرای معروف هندوستان است، و ابداً ربطی و مناسبتی با فانی هراتی یا چغتایی یعنی امیر نظام الدین علیشیر ندارد. این دیوان البته محتاج به مطالعه و تحقیق می باشد.”¹⁰⁸

ya’ni, “... mazkur devon Hindustonning mashhur shoirlaridan biri Fonii Kashmiriy qalamiga mansub va hech qanaqasiga Foniya Hirotiy yoxud Chig‘atoyi, ya’ni Amir Nizomiddin Alisher Navoiyga tegishli emas” degan xulosaga keladi. Keyin “Navoiyning Erondagi forsiy asarlari” sarlavhasi ostida o‘zining qisqa fikr-mulohazalarini bayon etadi. Shundan so‘ng “Devoni Foni”ning Eronda saqlanayotgan qo‘lyozma nusxalariga to‘xtalib, “Majlisi Sho‘royi Milliy” kutubxonasidagi nusxani qo‘yidagicha tavsiflaydi:

“این کتاب به شماره 1101 در آن کتابخانه ثبت شده. در آخر افتادگی دارد، در وسط کتاب هم نیز چند مورد به نظر رسید که سقط و حذفی داده است.

دییاجه ای که بر دیوان فارسی نوشته در آخر منطق الطیر نوایی یعنی مثنوی “لیسان الطیر” عیناً در نسخه کتابخانه مدرسه سپهسالار تهران موجود و به ترکی است، ولی این نسخه دیوان دییاجه ندارد – در سرلوح آن به خط کوفی نام “دیوان فانی” رقم شده است. ابتدا میشود به غزلی که مطلع آن این است:

ای خاک سر کوی تو گشتن هوس ما بر پای سگت بوسه زدن ملتس ما

و منتهی به این بیت میشود:

از جفای خار نالان است مسکین اندلیب نی نی از گل چون ببیند روی دل نارد شکست”¹⁰⁹

Tarjima: “Bu kitob №1101-raqami ostida o‘sha kutubxonada ro‘yxatga olingan bo‘lib, oxirida uringan joylar mavjud, shuningdek, kitob o‘rtalaridagi

¹⁰⁸ امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. (1375). دیوان امیر نظام الدین علیشیر نوایی. به اهتمام رکن الدین همایون فرخ. تهران: اساطیر، ص 9.

¹⁰⁹ امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. (1375). دیوان امیر نظام الدین علیشیر نوایی. به اهتمام رکن الدین همایون فرخ. تهران: اساطیر، ص 12.

ba'zi bir sahifalarda nuqsonlar ko'zga tashlanadi. Tehrondagi "Madrasai Sipahsolor" kutubxonasida Alisher Navoiyning "Mantiq ut-tayr", ya'ni "Lison ut-tayr" masnaviysi qo'lyozma nusxasi xotimasida "Devoni Foni"ga turkiy tilda yozilgan debocha mavjud, ammo devonning bu nusxasida debocha mavjud emas va sarlavhada ko'fiy xat bilan "Devoniy Foni" deb yozib qo'yilgan.

Mazkur g'azal quyidagi matla' bilan boshlanib:

*Ey xoki sari ko'yi tu gashtan havasi mo,
Bar poyi sagat bo'sa zadan multamasi mo*

Quyidagi bayt bilan poyoniga etadi:

*Az jafoi xor nolon ast, miskin andaleb,
Nay-nay az gul chun bubinad ro'y, dil norad shikast."*

Ali Asg'arning maqolasidan so'ng asarni nashrga tayyorlagan Humoyun Farruxning muqaddimasi o'rin olgan. Bu muqaddimada u o'zining shaxsiy kutubxonasi ixtiyorida "Devoni Foni" asarining "Sho'royi Milliy" kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozmaning foto nusxasi borligi va uningcha bu qo'lyozma mazkur asarning eng qadimiy nusxasi ekanligi, Alisher Navoiy hayotligida unga tegishli asl nusxadan ko'chirilganligi, solishtirish uchun boshqa qo'lyozmaning ixtiyorida mavjud emasligi va shu sababdan noiloj mazkur nusxa asosida asarni nashrga tayyorlaganligi hamda kotibning ayrim xato va kamchiliklarini to'g'irlaganligini bayon etadi.

Mazkur nusxani tavsiflashga kelganda olim ibn Yusuf Sheroziy tomonidan qilingan tavsifni aynan keltiradi. Biz ham Rukniddin Humoyun Farrux qay holatda saqlangan nusxani nashrga tayyorlaganligi to'g'risida tasavvur hosil bo'lishi uchun ushbu tavsifni aynan keltiramiz:

"ديوان فانی (امير عليشير نوایی). این نسخه به قرينه عنوان غزلی که در صفحه 7 نسخه نگارش یافته و شهادت کاغذ و سرلوح و ماده تاریخی که در صفحه 316-317 می باشد سال 901-904 که شاعر در این جهان بوده نگارش یافته و شامل غزلیات مرتبه به حروف تهجی (ص 287) مسدس غزل جامی (187-289) ترکیب بند در مرثیه جامی (290-294) مقطعات (295-318) و معمیات (351) میباشد. برگهای از نسخه وصالی شده برخی از میان غزلیات و مقطعات و آخر نسخه افتاده و با این افتادگی در حدود 4500 بیت است.

سرلوحی زیبا در آغاز نسخه موجود و همه برگها با طلا و لاجورد جدولکشی شده و عنوان هر غزل و اینکه به استقبال کدام شاعر می باشد با طلا یا لاجورد یا شنگرف نگاشته شده است. جلد تیماجی کاغذ بخارایی قطع خشتی باریک شماره 176 صفحه ای 13 بیت طول سانتیمتر عرض سانتیمتر شماره دفتر 15002 "و در صفحه 368" ضمن معرفی فانی مجدداً متذکر شده اند که: دیوان اشعار فارسی امیر علیشیر شامل غزلیات و مقطعات و رباعیات و معمیات است و این غزلیات را بیشتر به تتبع حافظ-سعدی-عصمت-جامی-شاهی-کمال-سهیلی-میر-سفیر ترک-سلمان-خسرو-حسن دهلوی-کاتبی-صاحب بلخی-وفایی و برخی از شعرای معاصر ساخته و مبتکر هم دارد و چنان که دانشنیم در زمان خود امیر مرتب گردیده است.¹¹⁰

Tarjima: “*Devoni Foniy (Amir Alisher Navoiy). Bu nusxani 7-sahifada bitilgan bir g‘azal, qog‘oz va sarlavha hamda abjad hisobida berilgan 316-317-betlardagi baytlardan h. 901-904 yillarda shoir hayotligidayoq ko‘chirilgan deyish mumkin. [Mazkur qo‘lyozmadan] alifbo tartibida berilgan g‘azallar (287 b.), Jomiy g‘azaliga yozilgan musaddas (187-289 b.) va marsiyasiga yozilgan tarkibband (290-294 b.), qit‘alar (295-318 b.) va muammiyotni (351 b.) o‘z ichiga oladi. Kitobning varoqlari qayta yopishtirilgan bo‘lib, o‘rtasidagi g‘azal va qit‘alardan ba‘zilari hamda nusxa oxiri tushib qolganiga qaramay 4500 bayt atrofidadir.*

Nusxaning boshida nafis sarlavha mavjud. Barcha sahifalarda tillo va ko‘k rangdan foydalangan holda jadvallar chizilgan bo‘lib, har bir g‘azalning nomi va kimdan ta’sirlanib yozilgani ko‘k yoki qirmizi yoxud tillarangda yozilgan. Kitobning jildi saxtiyon teridan ishlangan. Buxoro qog‘oziga yozilgan va har bir sahifada 13 bayt sig‘dirilgan368 sahifada [Devoni] Foniy asari quyidagi ma’lumot keltirilgan: “Amir Alisherning “Devoni Forsiy” asari g‘azal, qit’a, ruboiy va muammiyotni o‘z ichiga olib, g‘azallarning aksariyati Hofiz, Sa’diy, Ismat, Jomiy, Shohiy, Kamol, Suhayliy, Mir, Safiri Turk, Salmon, Xusrav, Hasan Dehlaviy, Kotibiy, Sohob Balxiy, Vafoiy hamda ba’zi bir zamondosh shoirlarga tatabbo‘ sifatida yozilgan va muxtare’ g‘azallar ham bor. Bizningcha Amir hali hayot bo‘lganida tartib berilgan”.

امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. (1375). دیوان امیر نظام الدین علیشیر نوایی. به اهتمام رکن الدین همایون فرخ. تهران: اساطیر، ص 21-20.

Kitob tavsifidan keyin Rukniddin Humoyun Farrux qo'lyozmada "sahv ul-qalam", ya'ni xato va kamchiliklar bisyor ekanligini va bu xatolar asosan so'zlardagi nuqtalarning kotib tomonidan xato qo'yilganligi yoki umuman qo'yilmaganligi (masalan: شر-سر، بغل-نعل kabi), ba'zi o'rinlarda so'zlarni o'qiy olmaganidan o'zi bilganicha yozishi natijasida (masalan: محترف ni محترق deb yozadi) lug'atda mavjud bo'lmagan so'zning paydo bo'lganligini zikr etadi.

Olim so'zida davom etib, Alisher Navoiyning hayoti va ijodi, o'sha paytdagi siyosiy vaziyat, Abdurahmon Jomiy bilan o'zaro ustoz-shogirdlik munosabatlari to'g'risida batafsil so'z yuritadi. So'ng asarning asl matnini shunday tartibda keltiradi: 1. Tuhfatul afkor (1 ta qasida) 2. G'azaliyot (485 ta) 3. Musaddas (2 ta) 4. Muqatta'ot (33 ta) 5. Ruboiyot (59 ta) 6. Moddai torixho (10 ta) 7. Muammoho (16 ta) 8. Lug'atnoma

Shu o'rinda "Devoni Foni"ning boshqa nashrlari xususida ikki og'iz to'xtalib o'tsak.

Rukniddin Humoyun Farrux nashridan so'ng, ushbu asar 1993-yili tojik olimi Ali Muhammadi Xurosoniy tomonidan devondan tanlab olingan she'rlar shaklida 317 sahifada Dushanbeda, Toshkent nusxasi asosida nashr etilgan bo'lsa, 2017-yili Said Abbas Rastoxiz Sonchorakiy tomonidan Sayid Rizo Boqiriyon Muvahhid muqaddimasi bilan Kobulda fors tilida 528 sahifada chop etildi.

Kobuldagi nashr dastlab musahhih Sayid Abbas Rastoxezning debochasi bilan boshlanadi. Unda musahhih temuriylar davrida adabiy jarayonlar Hirotda qanday kechganligi to'g'risida qisqacha bahs yuritganidan keyin, mazkur asarning to'rt – Parij Milliy kutubxonasi, Majlisi Sho'royi Islomiy hamda Tehron universiteti Markaziy kutubxonalaridagi qo'lyozma nusxalar haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi. Musahhih muqaddimada mazkur nashr biz yuqorida tilga olgan nashrlardan 1907 bayt ko'p ekanligini alohida ta'kidlab o'tadi.

Alisher Navoiy asarlarini fors tiliga tarjima qilib, Eron xalqi orasida ommalashtirishda o'z hissasini qo'shgan ilk tarjimonlardan yana biri bu **Muhammad Naxjuvoni**dir.

Eronda yozuvchi, tadqiqotchi, manbashunos sifatida nom qozongan Muhammad Naxjuvoniylar Tabriziy – Hoji Ali Abbas Naxjuvoniylar ismli savdogarning farzandi boʻlib, 1876-yilda Tabrizda tavallud topgan. Oʻqishni tugatishi bilan otasi kabi Tabrizning katta savdogarlaridan biriga aylanadi. U safarlari davomida Eron hamda xorijdagi qoʻlyozma asarlarni sotib olish va toʻplash bilan shugʻullanadi. Uning shaxsiy kutubxonasi Tabrizdagi beshta xususiy kutubxonalardan biri boʻlib, moʻtabar va noyob qoʻlyozmalarni oʻz ichiga oladi. Tadqiqotchi-olimlar uning yordami bilan va kutubxonasidan foydalangan holda, tarixga nomaʼlum koʻpgina maʼlumotlarni oshkor etganlar va oshkor etishda davom etmoqdalar.

Naxjuvoniylar vafotidan soʻng unga tegishli 1163 qoʻlyozma va 2533 bosma asar Tabriz Milliy kutubxonasiga hadya sifatida taqdim etiladi. Hozirgi kunda mazkur kutubxonaning asosiy boʻlimlaridan biriga Muhammad Naxjuvoniylarning nomi berilgan. Muhammad Naxjuvoniylar hamda uning ukasi Hoji Husayn Naxjuvoniylar tomonidan toʻplangan asarlar mazkur boʻlimdan joy olgan. M. Naxjuvoniylar 1962-yilda bosh miyaga qon quyilishi natijasida olamdan oʻtadi.

Muhammad Naxjuvoniylar 1941-yili birinchi boʻlib “Xamsat ul-mutahayyirin” asarini turkiylar tildan fors tiliga oʻgiradi va uning nusxasi Tehron universiteti adabiyot fakultetining kutubxonasida 111-tartib raqami ostida saqlanib kelinmoqda.

Alisher Navoiylarning hayoti va ijodi borasida tadqiqot olib borib, Naxjuvoniylar tomonidan tarjima qilingan “Xamsat ul-mutahayyirin” asarini nashrga tayyorlab, Navoiylar Eron xalqiga yanada yaqindan tanishtirgan XX asr Eron navoiyshunos olimlardan biri bu **Mahdi Farhoniylar Munfariddir.**

Mahdi Farhoniylar Munfarid 1965-yili Tehronda tugʻilgan. 1980–1984-yillar oraligʻida Abu Rayhon Beruniylar nomli maktabda taʼlim oladi. 1984-1988-yillarda tarix boʻyicha Mashhaddagi Firdavsiylar universitetining bakalavr, 1988–1992-yillarda mazkur universitetning magistraturasini tamomlaydi. 1992–2000-yillarda Tehrondagi Tarbiyati mudarris universiteti doktoranturasini Eron tarixi boʻyicha tamomlab, doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qiladi.

1989-199-yillar oralig'ida Mashhaddagi Firdavsiy universitetida bakalavrda tahsil olayotgan talabalarga dars bera boshlaydi. 2000-yildan Az-Zahro universitetida talabalar va ilmiy tadqiqotchilarga tarix fanidan ta'lim bergan bo'lsa, 2004-yildan Ijtimoiy va madaniy tadqiqotlar institutida dars bera boshlaydi.

Mahdi Farhoniy Munfarid she'r yozishni ham mashq qilgan bo'lib, 1983-yili hali maktabda uchinchi sinfda o'qiyotganida uning she'rlari birinchi marta matbuotda nashr etiladi. U 1988-yildan e'tiboran tarix va tarixga oid tadqiqotlarga kirishadi. 1991-yilda ilk marta tarixiy maqolani tarjima qilib uni Mashhaddagi "Faslnomai mutolioti torixi" (Choraklik tarixiy tadqiqotlar) jurnalida nashr ettiradi. "Go'zidai ta'rix Bayhaqi", "Go'zidai Qobusnoma", "Go'zidai Siyosatnoma" kabi asarlarni nashrga tayorlagan Mahdi Farhoniy Munfarid juda ko'plab ilmiy maqolalar muallifi hamdir.

Mahdi Farhoniy 2003-yilda 111 tartib raqami ostida Tehron universiteti adabiyot fakultetining kutubxonasida saqlanayotgan "Xamsat ul-mutahayyirin" asarining Muhammad Naxjuvoni tomonidan fors tiliga o'girilgan nusxasidan foydalanib, o'zining so'z boshi, ilovalari va ayrim tuzatishlari bilan Tehrondagi "Nomai Farhangiston" jurnalining 12-soni ilovasida chop ettiradi. Bu ishi bilan u ma'lum ma'noda Eron navoiyshunosligiga yana bir turtki berdi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Mahdi Farhoniy Munfarid Muhammad Naxjuvoni tarjimasi va uning muallifi borasida shunday yozadi: *"Eron ozarboyjonining mumtoz va donishmand kishilaridan bo'lgan marhum Hoji Muhammad Naxjuvoni bu kitobni fors tiliga o'girdi. Rahmatli Ali Asg'ar Hikmat esa o'zining "Jomiy" asarini yozishda undan foydalanish uchun tarjimini Naxjuvoni tomonidan omonatga oldi va shu bilan [bu nusxa] u kishining qo'llarida qolib ketadi. Ularning vafotidan so'ng "Tehron universiteti Markaziy kutubxonasi"ga topshiriladi va bugungi kunda №111 inventar raqami ostida mazkur kutubxonada saqlanib kelinmoqda."*¹¹¹

نوايي، امير عليشير. (1381). خمسة المتحيرين، ترجمه محمد نخجواني، به كوشش مهدي فرهنگي منفرد، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسي، ضميمه شماره 12 نامه فرهنگستان، مقدمه.

Ushbu nashr Farhoniyy Munfaridning kitobga yozgan qisqacha soʻzboshisi bilan boshlanadi. Keyin esa tarjimonning Alisher Navoiy hayoti va ijodi borasida yozgan qisqa va umumiy maʼlumoti “muqaddimai mutarjim” (“tarjimon muqaddimasi”) sarlavhasi ostida keltiriladi. Keyin esa “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarining fors tilidagi matni “Tarjumai Xamsat ul-mutahayyirini Amir Alisher Navoi” (“Amir Alisher Navoiyning “Xamsat ul-mutahayyirin” [asar]i tarjimasini”) nomi bilan keltiriladi. Asar matni tugashi bilan M. Farhoniyy Alisher Navoiy sharhi holi va asarlari haqida tarixiy manbalarga tayanib, batafsil maʼlumot beradi va shu bilan mazkur kitob oʻz nihoyasiga etadi.

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, Eronda “navoiyshunoslik”ning vujudga kelishi va uning taraqqiyot tamoyillari quyidagicha kechdi:

Eron “navoiyshunoslik maktabi”ga tom maʼnoda Ali Asgʻar Hikmat XX asr oʻrtalarida Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasidan qilingan ikki tarjimani bir kitobda jamlab, nashr etish bilan asos soldi. Asarni nashr etishda A. Hikmat ayrim xato-kamchiliklar va chalkashliklarga yoʻl qoʻygan boʻlsa-da, Eron kitobxonlarida yaxshi taassurot qoldirdi va shuning bilan birga shoirning boshqa asarlariga boʻlgan qiziqishning ortishiga sababchi boʻldi. Mazkur faslda imkoni boricha A. Hikmat “Tehron nashri”da yoʻl qoʻygan yuqorida tilga olingan xato-kamchiliklar “Toshkent nashri” yordamida bartaraf etildi.

A. Hikmat ishidan ilhomlangan Rukniddin Humoyun Farrux Alisher Navoiyning “Devoniy Foniyy” asarini garchi shoirning ayrim qasidalarini kiritmasdan nashr etgan boʻlsa-da, zullisonayn shoirning forsiyda ham xuddi turkiydagidek nafis sheʼrlar bitganini fors kitobxoniga yetkazib berdi. Shuningdek, shoirning hayoti va ijodi borasida tarixiy asarlarga tayanib, oʻzining qimmatli fikrlarini keltirish bilan, Alisher Navoiy toʻgʻrisida Eron kitobxonlarida toʻlaroq tasavvur hosil boʻlishiga sababchi boʻldi.

Eron navoiyshunosligining birinchi bosqichida navoiyshunoslar faqatgina Alisher Navoiy asarlarini nashr etish bilan cheklanmasdan, uning turkiyda yozilgan asarlarini forsiyga tarjima qilishdek masʼuliyatli ishni boshlab yubordilar. Bunday navoiyshunoslar sirasiga Muhammad Naxjuvoniyni kiritishimiz mumkin. U

Alisher Navoiyning ustoz va yaqin do'sti Abdurahmon Jomiyga atab yozilgan "Xamsat ul-mutahayyirin" asarini fors tiliga o'girdi, biroq uni nashr etish tarjimonga nasib etmadi. Mazkur tarjima asarning boshqa bir navoiyshunos – Mahdi Farhoni Munfarid tomonidan chop ettirilishi, endi yetishib chiqayotgan navoiyshunoslarda shoirning turkiy tilda bitilgan asarlarini forsiy tiliga o'girishdek ulkan ishga qo'l urishga undadi desak, to'g'ri bo'ladi.

1.2. XXI asr – Eron navoiyshunosligida yangi bosqich

Navoiyshunoslikning bu bosqichi XXI asrning boshidan shu kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqichning xarakterli jihati shundaki, ilgari Eronda Navoiyning faqatgina forsiy asarlari yuzasidan tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa, bugungi kunda shoir qalamiga mansub turkiy asarlarni o'rganish va chop etish o'zining avj nuqtasiga chiqdi. Ayniqsa, oxirgi 20 yillikda Eron navoiyshunosligida tub o'zgarishlar ko'zga tashlanmoqda. Avvallari shoir asarlari asosan Eronda yashovchi turkiy xalqlarning diqqat markazida bo'lgan bo'lsa, bugunga kunda Erondagi ko'plab adabiyotshunos, tarixchi olimlarning e'tiborini o'ziga qaratgan desak, yanglishmagan bo'lamiz. Bu davrda Sug'robonu Shigufta, Behbud Murodiy, Bahman Akbariy, Muhammad Sorli, Parvizbegi Habibobodiy, Hodi Bidakiy, Sayyid Ehson Shukrxudoiy, Munira Muhammaddodiy, Amir Ne'mati Limoiy, Muhammadzoda Siddiq kabi navoiyshunoslar tadqiqotlar olib bordilar hamda Eron navoiyshunosligining rivojlanishida o'z hissalarini qo'shdilar va qo'shib kelmoqdalar.

Eron navoiyshunosligining rivojida **Doktor Sug'robonu Shiguftaning** xizmatlari beqiyos. Asli Pokistonlik bo'lgan olim Navoiyga bag'ishlab yozgan "Sharhi ahvol va osori forsii Amir Alisher Navoi", ya'ni "(Amir Alisher Navoiyning sharhi holi va forsiy asarlari bayonida)" monografiyasini 2009 yili Eronda, fors tilida chop qilib, ma'lum ma'noda Eron navoiyshunosligiga hissa qo'shganligi bois eronlik navoiyshunoslar qatoriga qo'shdik.

Sug'robonu Shigufta o'zining bu kitobida Alisher Navoiy yashagan davr muhiti, uning sharhi holi, turkiy va forsiy asarlari, shuningdek uning tashviqi bilan

shoirlik, yozuvchilik va san'atning boshqa sohalarida yetuklikka erishgan kishilar to'g'risida hikoya qiladi. Bu kitobda Sug'robonuning ahamiyatga molik ishlaridan biri bu uning Navoiyning "Devoni foniy" asari yuzasidan olib borgan izlanishidir. Jumladan, bu borada uning o'zi shunday yozadi:

"فانی علاوہ بر غزل های استقبال شده از اساتید سخن، غزل های جدید و بدیع نیز دارد. شیوه کار ما اینست که غزل های استقبال شده را نسبت به حجم و کیفیت آنها با مراجعه به دواوین خود شاعران سلف بیان نموده و آنگاه بحثی در باره غزل های جدید و نو وی خواهیم داشت.¹¹²"

Tarjima: *"Foniy so'z ustalarining g'azallariga peshvoz chiqish bilan birga, o'zining yangi g'azallariga ham egadir. Biz ta'sirlanib yozilgan g'azallarni ularning hajmi va mazmunidan kelib chiqib, salaf shoirlarning devonlariga murojaat qilish orqali bayon etib, shundan so'ng uning yangi g'azallari haqida fikr yuritamiz."*

Sug'robonu Alisher Navoiyning fors shoirlari g'azallariga yozgan tatabbulari sonini aniqlab, avval Alisher Navoiy tatabbu yozgan shoir g'azalining matlai, keyin esa Navoiyning o'sha g'azalga yozgan tatabbui matlai yonma-yon, ustun shaklida keltiriladi. Bu bir joyning o'zida ham Navoiyning tatatabbui bilan va ham u tatabbu qilgan shoir g'azali matlai bilan tanishish hamda tahlil qilish imkonini beradi. Sug'robonu Alisher Navoiy Hofiz Sheroziyning 217 g'azaliga tatabbu yozganini aytib, ana shu 217 g'azalning har biri matlaini va Navoiyning yozgan tatabbui matlaini keltirib o'tadi¹¹³. Shuningdek, Shigufta Alisher Navoiy ikki yo'sin bilan Hofiz Sheroziy g'azallariga peshvoz chiqqanini ta'kidlaydi. Biri deydi u, Hofiz g'azallaridan biriga qofiya va radifdagi uslubi jihatdan, tatabbu yozib, uni "Tatabbu'i Xoja" deya nomlaydi. Ammo devonda jami 23 tani tashkil qiladigan ba'zi bir g'azallar borki, shoir ularni "Tavri Xoja" deya nomlagan. Garchi ular ham bahr, qofiya va radif nuqtai nazaridan Hofiz uslubida yozilgan bo'lsa-da, "muxtare'" g'azallar hisoblanadi¹¹⁴. Shuningdek, olima "Devoniy Foniy"da Sa'diy Sheroziyning ayrim g'azallariga tatabbu deya keltirilgan Navoiy

¹¹² شگفته، صغری بانو. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر (نویسی). انتشارات بین المللی الهدی. 1387، ص 250.

¹¹³ O'sha joyda.

¹¹⁴ شگفته، صغری بانو. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر (نویسی). انتشارات بین المللی الهدی. 1387، ص 250.

gʻazallari aslida Xoja Hofiz qalamiga mansub gʻazallar ekanligini zikr etgan. Bu borada uning oʻzi shunday yozadi:

"در اینجا مطلع های چند غزل فانی که در تتبع لسان الغیب حافظ سروده شده و به اشتباه در استقبال شیخ اجل مضبوط گردیده بیان می کنیم.¹¹⁵"

Tarjima: *"Bu erda Foniyning Lison ul-gʻayb – Hofizning bir necha gʻazali tatabbusi matlai berilgan boʻlib, uning xato tarzda Shayx Ajalga (Saʻdiy Sheroziy) nisbat berilgani borasida bayon qilamiz."* Shigufta aslida Hofiz Sheroziy gʻazali boʻlib, xato tarzda Saʻdiyga nisbat berilgan ana shunday gʻazallardan 7 tasining matlaini oʻz kitobida birma-bir keltirgan.

Alisher Navoiy "Devoni Foniy"da Shayxim Suhayliy gʻazaliga tatabbu qilgan boʻlsa, "Dar tatabboʻi Mir Suhayliy" yoki "Tatabboʻi yori aziz" nomi bilan devonga kirgizgan. Devonda bunday gʻazallarning soni bor-yoʻgʻi 3 tani tashkil qiladi. Ammo tadqiqotchi S. Shigufta Humoyun Farrux nashrga tayyorlagan "Devoni Foniy" asarida "Tatabboʻi Amir" nomi ostida yozilgan gʻazallarni ishtibohan Suhayliy gʻazallariga tatabbu deya taʼkidlaganligini yozadi. Bu borada Shiguftaning oʻzi shunday deydi:

به نظر نگارنده اشتباه آقای فرخ به این دلیل بوده که خسرو و سهیلی هر دو دارای مناسب و عناوین "امیر" بوده اند.

Tarjima: *"Tadqiqotchining fikricha, Farrux janoblarining xatosi har ikkalasi – Xusrav va Suhayliyning "Amir" taxalluslari boʻlganligidan yuzaga kelgan"*.

S. Shigufta shu tarzda "Devoni Foniy"dagi gʻazallarni tahlil qilib, Alisher Navoiyning muxtare' gʻazallari toʻgʻrisida soʻz yuritish bilan mazkur kitobiga yakun yasaydi.

Alisher Navoiyning turkiy asarlarini Eronda ommalashtirishda **Behbud Murodiy** (Elchibek)ning mehnatlari katta.

Behbud Murodiy 1965-yili Gilon viloyatidagi Bandari Anzali shahrida dunyoga kelgan. U Eron ozariylari orasida shoirligi bilan mashhur boʻlib, "Elchibiy" taxallusi bilan ijod qiladi. 1992-yildan boshlab sheʼr yozishni boshlagan

صغری بانو. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر (نویسی). انتشارات بین المللی الهدی. 1387، ص 287. ¹¹⁵

va bugunga qadar ozar tilidagi “G‘amnomai Elchi” (“Elchi g‘amnomasi”), “Osiyli go‘zlar”, forsiy va ozar tilidagi “Chov” kabi she’riy to‘plamlar muallifidir.

Elchibek taxallusi bilan mashhur Behbud Murodiy Navoiyning to‘rtlik turkiy devonlaridan biri “Navodir ush-shabob” asarini ozarboyjon tiliga tabdil qilib, Eronda nashr ettiradi. U “Navodir ush-shabob” asaridan so‘ng, 2014-yilda Alisher Navoiyning tanlangan she’rlarini bir kitobda to‘plab, “Devoni ash’ori turki” “(Turkiy she’rlar devoni)” nomi bilan ham nashr ettirgan. Bundan tashqari u Navoiy asarlari so‘zligi “Lug‘ati Fathalixon – Lug‘ati Atrokiya” ustida ham izlanishlar olib borgan. Bu asar Fathali bin Kalabali Qazvini Siponlu tomonidan Qojorlar hukmdori Fathalishoh zamonida fors tilida bitilgan. Navoiyshunos olimlar Ogoh Sirri Lavand va Abdulloh Korgar bu kitobdan “Bahjat ul-lug‘ot” deya nom olganlar¹¹⁶. Behbud Murodiy mazkur kitobning qo‘lyozma nusxalaridan birini qo‘lga kiritib, uni o‘zining so‘zboshi va ilovalari bilan 2017-yili Qum shahrida nashr ettirgan.

Eron va O‘zbekiston olimlarining navoiyshunoslik borasidagi hamkorligini biz birinchi marotaba **Bahman Akbariy** va **Suyima G‘aniyevalar** hamkorligida ko‘ramiz. Bahman Akbariy o‘zbek navoiyshunos olimasi bilan birgalikda Alisher Navoiyning “Nazm ul-javohir” asarini Eronda chop ettiradi. Hajm jihatdan uncha katta bo‘lmagan mazkur kitob aslida Hazrat Alining hikmatli so‘zlari jamlangan “Nasr ul-laoliy” asarining tarjimasi bo‘lib, Navoiy uni “Nazm ul-javohir” deya qayta nomlaydi va Hazrat Aliyning 266 ta tarbiyaviy so‘zini ruboiy qolipida o‘zbek tiliga tarjima qiladi.

“Nazm ul-javohir” asari 2009-yilda Bahman Akbariyning forsha va inglizcha, Suyima G‘anievaning esa o‘zbekcha hamda ruscha tarjimasi bilan birgalikda “al-Hudo” nashriyoti tomonidan nashr ettiriladi. Ushbu nashr yuzasidan Bahman Akbariy shunday ma’lumot beradi:

"در مدت اقامت در آن کشور به عنوان رایزن فرهنگی با توصیه و همکاری سرکار خانم سیومه غنی آوا استاد کهنسال آکادمی شزقشناسی ازبکستان و شیفته آثار ماندگار نوایی این نسخه خطی را مورد بررسی

ایلداز محمدزاده صدیق، نوایی پژوهان و نوایی پژوهی در ایران، 2020، تهران، ص 102. ¹¹⁶

قرار دادم که پس از ترجمه فارسی، احادیث به زبان های ازبکی، روسی، انگلیسی نیز ترجمه شد تا دیگر ملل نیز از این اثر بهره گیرند.¹¹⁷

Tarjima: (“[Eron Islom Respublikasining O‘zbekistondagi elchixonasida] Madaniyat ishlari bo‘yicha maslahatchi” vazifasida bo‘lib, ushbu mamlakatda yashagan vaqtimda, Sharqshunoslik institutining yoshi ulug‘ ustoz va Navoiyning abadiyatga muhrlangan asarlari oshig‘i Suyima G‘anievaning tavsiyasi va hamkorligida ushbu nusxani o‘rganishga kirishdim. Forscha tarjimadan tashqari, boshqa millatlar ham bahra olishi uchun, rivoyatlar o‘zbek, rus va ingliz tillariga ham tarjima qilindi.”)

Bahman Akbariyning bu ma’lumotidan kelib chiqib, mazkur nashr O‘zbekistonda saqlanayotgan “Nazm ul-javohir” asarining qo‘lyozma nusxasidan foydalanib, amalga oshirilgan deyish mumkin.

Mazkur nashrning diqqatga sazovor jihati shundaki, unda hikmatli so‘zlarning forsha, o‘zbekcha, inglizcha va ruscha tarjimalaridan tashqari Bahman Akbariy tomonidan ushbu hikmatli so‘zlarning sarchashmalari borasida izlanish olib borilgan va buning natijasi o‘laroq, aksariyatining manbasi aniqlangan. Bu borada olimning o‘zi shunday yozadi:

"چرا که در اصل اثر هیچ اشاره ای به مصادر روایات نشده است و نوایی صراحتاً مصدر و مأخذ روایات را کتاب "نثر اللالی" اعلام میدارد. برای این بررسی و یافتن صحت و درستی اصل روایات جستجوی کاملی در بیش از 187 عنوان کتاب در 440 جلد موسوعه های روایی انجام پذیرفت..."¹¹⁸

Tarjima: “Asarning asl matnida rivoyatlarning manbalariga hech bir ishora berilmagan va Navoiy umumiy tarzda ushbu asarning manbasi “Nasr ul-laoliy” kitobi ekanligini qayd etadi. Shundan kelib chiqib, rivoyatlarning asl manbasini aniqlashtirish maqsadida 187 nomdagi 440 jild kitobda izlanish olib borildi...”.

Bahman Akbariy tadqiqotining birinchi bosqichida hikmatli rivoyatlarning asl manbasini topib uning to‘liq shaklini keltiradi. Ikkinchi bosqichda “Nazm ul-javohir” asarida biroz farq bilan berilgan rivoyatlarga sharh berib, uchinchi

¹¹⁷ امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. 1387. نظم الجواهر نوایی. ترجمه ی سیومه غنی آوا و بهمن اکبری. تهران: الهدی، ص 10-11. ¹¹⁸ امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. 1387. نظم الجواهر نوایی. ترجمه ی سیومه غنی آوا و بهمن اکبری. تهران: الهدی، ص 8-9.

bosqichda agar rivoyatning ayni topilmagan taqdirda, o'sha hadisning mazmun-mohiyatini boshqa hadisdan izlaydi. To'rtinchi bosqichda hadisning mazmunini boshqa hadisdan topilmaganida esa qavs ichida "*mazkur hadis rivoyatlar keltirilgan kitoblardan topilmadi*" deb yozib qo'yadi va mazkur rivoyat yuzasidan izlanishni to'xtatadi. Quyida ushbu nashrda hikmatli so'zlar qay tarzda berilgani borasida yaxshiroq tasavvur hosil bo'lishi uchun, ulardan birini keltiramiz:

أَدِّ عِيَالَكَ تَنْفَعَهُمْ. (در مجامع روایی موجود نمی باشد)
خانواده ات را ادب آموز که به آنها سود رسانده ای.

- Oilang ahliga adab o'rgat, ularga foyda keltirasan.
- Воспитывай членов своей семьи, принесёшь ей пользу.
- Educating your household highly enriches their life.¹¹⁹

Mazkur nashr xalqaro "al-Hudo" nashriyotining kitobga yozgan muqaddimasi bilan boshlanadi. Keyin esa Bahman Akbariy Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida qisqacha ma'lumot beradi va bevosita asarning asl manbasi bo'lgan "Nasr ul-laoliy" haqida fikr yuritib, u va "Nazm ul-javohir" orasidagi ayrim farqli jihatlar haqida bahs-munozara yuritadi. Shundan so'ng asarning matni tarjimalari bilan keltirilib, kitob o'z nihoyasiga etadi.

Eron xalqi orasida Alisher Navoiy bilan bog'liq qissalarni ommalashtirishda **Doktor Oroz Muhammad Sorlining** xizmati beqiyos. U Alisher Navoiy bilan bog'liq "*Qissahoi omiyona dar borai Navoi*" (*Navoiy haqidagi xalq qissalari*) nomli kitobni Eronda nashr ettirgan. Bu kitob Alisher Navoiy haqidagi 18 ta xalqona qissani o'z ichiga olib, aslida turkman zamonaviy adabiyoti asoschilaridan biri Kerbabayev Berdi Muradovich (1894-1974) tomonidan Turkmanistondagi shahar va qishloqlarda odamlar orasida yurib, to'plangan. Bu kitobda keltirilgan qissalarning qahramoni ko'p hollarda Husayn Boyqaro hamda uning ziyrak va dono do'sti Alisher Navoiy bo'lib, barcha voqea-hodisalar ana shu ikki do'st atrofida kechadi.

امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. 1387. نظم الجواهر نوایی. ترجمه ی سیومه غنی آوا و بهمن اکبری. تهران: الهدی، ص 14. ¹¹⁹

Mazkur qissalar **Azimquli** ismli shaxs tomonidan fors tiliga o'girilgan bo'lib, Oroz Muhammad Sorli ushbu tarjimani 2016-yilda Gurgondagi "Maxtumquli" nashriyotida o'zining so'z boshisi bilan chop ettiradi.

Eronda Alisher Navoiy asarlari orasida "Majolis un-nafois" tazkirasi nisbatan ko'p o'rganilgan. Bu asar Ali Asg'ar tomonidan nashr etilishi bilan navoiyshunoslar orasida unga nisbatan qiziqish ortib boraverdi. Mazkur tazkira yuzasidan tadqiqot olib borgan eronlik olimlar sirasiga **Parvizbegi Habibobodiy**ni kiritishimiz mumkin.

Parvizbegi Habibobodiy 1955-yili Isfahonda (Urdiston shahristonida) dunyoga keladi. Yoshligi va boshlang'ich ta'limni turli shaharlarda olib, 1970-yilda Tehronga ko'chib keladi. 1974-yili matematika bo'yicha diplomni qo'lga kiritganidan so'ng Eron harbiy havo kuchlari saflariga xizmatga kiradi. 30 yillik xizmatdan so'ng 2004-yilda polkovnik unvoni bilan nafaqaga chiqadi. Nafaqadan so'ng o'qishini davom ettirib, fors tili va adabiyoti bo'yicha bakalavrlik darajasi va san'at bo'yicha magistrlik darajasiga erishadi. 1977-yildan she'r yozishni mashq qila boshlaydi va shoirlar uchun tashkil etilgan "Havzai andesha va hunari" (hoz. Havzai hunari) deb nomlangan shoirlar anjumaniga qo'shiladi va ular bilan hamkorlik qiladi. Ushbu anjuman bilan hamkorligi 1987-yil oxirlariga qadar davom etadi. P. Habibobodiy o'sha yillari bir necha marotaba urush o'chog'ining turli nuqtalariga boradi (Eron-Iroq urushi) va urushning turli sahnalaridan qattiq ta'sirlanib, ona Vatan uchun kurashayotganlarga bag'ishlab she'rlar yoza boshlaydi. Uning she'lari 1979-yildan bugungi kungacha ba'zida to'plam shaklida, ayrim hollarda tarqoq tarzda Eronning turli nashriyotlarida chop etilgan. Vaqt o'tishi bilan unda forsiy tazkiralarni mutolaa qilishga bo'lgan ishtiyoq paydo bo'ladi va Safaviylar hamda Qojarlar davrida yaratilgan tazkiralarni o'rganishga kirishadi. Undan shu kungan qadar 100 dan ortiq maqola va forsiy tazkiralari yuzasidan qilingan suhbatlar o'quvchilar e'tiboriga havola etilgan.

P. Habibobodiyning "G'aribona", "Gul, g'azal, gulula", "Tig', Qalam", "Zaxm, g'azal, zoviya" she'rlar to'plami hamda "On hamisha sabz" masnaviysi chop

etilgan. Uning tazkiralar borasida olib borgan tadqiqotlari, ayniqsa, diqqatga sazovor.

Parvizbegi Habibobodiy Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asarini alohida mavzu sifatida olib uning ustida tadqiqot olib boradi va tadqiqot natijalarini “Taammule dar tazkirai Majolis un-nafois” “(Majolis un-nafois tazkirasi yuzasidan mulohaza)” nomi bilan 2010-yili Tehronning “Sipehr” nashriyotida chop ettiradi.

U o‘zining mazkur kitobini shartli ravishda to‘rt faslga ajratib, birinchi faslida forsiy tazkiralar haqida fikr yuritganidan keyin “Majolis un-nafois” tazkirasi va uning forsiy tilidagi tarjimalari haqida ma’lumot beradi. Shundan so‘ng mazkur asarning nashrlari, dunyo kutubxonalarida saqlanayotgan qo‘lyozmalari xususida to‘xtalib o‘tadi. Keyin esa “Majolis un-nafois” asarini fors tiliga tarjima qilgan Sulton Muhammad Amiriy Hiraviy (Faxriy) va Hakimshoh Muhammad Muborak Qazviniylarning qisqacha sharhi holini keltirib, ularning “Majolis un-nafois” tazkirasidan qilgan tarjimalaridagi ixtiloflardan misollar keltiradi. Ikkinchi faslida P. Habibobodiy Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida qisqacha to‘xtalib o‘tsa, uchinchi faslida “Majolis un-nafois” tazkirasining o‘ziga xos xususiyatlarini “Muallif muqaddimasi va tazkiraning yozilish sabablari”; “Ijtimoiy-madaniy masalalar”; “Shoirlar dafn qilingan qabristonlar”; “Taxalluslar va ba’zi bir taxalluslarning tanlanishiga sabablar”; “Pahlavonlik, qo‘shinda xizmat”; “Ba’zi shoirlarda fikriy buzilishlar”; “San’atkorlar, xattotlar va boshqalar”; “Shoirlarning boshqa kasb-kori”; “Muammo fani”; “Muallifning tanqidiy fikrlari”; “Sohibosor shoirlar”; “Shoirlarning shaxsiyati” nomli qismlarga ajratgan holda ma’lumot beradi.

P.Habibobodiy “Majolis un-nafois”dagi “Ijtimoiy-madaniy” masalalar yuzasidan shunday deydi:

"میر علیشیر نوایی در تذکره خود گاه به شرح نکاتی می پردازد که قابل توجه بوده و می تواند بیانگر پاره ای از مسائل فرهنگی و اجتماعی دوره وی باشد.¹²⁰"

گزینه ی دیوان های ترکی آمیر علیشیر نوایی. (1394). سید احسان شکر خدایی، مقدمه و نظارت علمی دکتر حسین محمدزاده صدیق، تهران: 120. تکدرخت، ص 32.

Tarjima: *“Mir Alisher Navoiy o‘zining tazkirasida ba’zi bir masalalar haqida yozgan bo‘lib, kishi diqqatini o‘ziga jalb etmay qolmaydi. Bu esa o‘z navbatida uning zamonidagi ijtimoiy-madaniy masalalarning bir qismini tashkil qiladi.”*

P. Habibobodiy “Ijtimoiy-madaniy” masalalar aks etgan deb hisoblagan ma’lumotlarni, jumladan, Hofiz Sa’d, Mavlono Husayn Xorazmiy, Mavlono Burundiq, Mavlono Muhammad Muammoiy va boshqalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni birma-bir o‘z kitobida keltiradi. U shuningdek, shoirlar dafn qilingan qabristonlarni ham e’tibordan qochirmaydi va bu borada shunday fikr bildiradi:

"میر علیشیر نوایی صاحب تذکرہ مجالس النفایس در بسیاری از شرح حال ها، اشاره به مزار و محل دفن شاعران درگذشته دارد.¹²¹"

Tarjima: *“Majolis un-nafois tazkirasining egasi Mir Alisher Navoiy sharhi hollarning ko‘pida vafot etgan shoirlarning mozor va dafn etilgan manzillariga ishora qilgan.”*

P. Habibobodiy tazkiradagi shoirlarning dafn etilgan manzili yoki mazori haqida ma’lumotlarni to‘plab, birma-bir o‘z kitobiga kirgizadi va bu bilan fors kitobxoniga ko‘plab forsiy shoirlarning dafn etilgan manzillari haqida ma’lumot beradi.

P. Habibobodiy tazkiradagi yana bir qiziqarli mavzu – taxalluslar mavzusiga ham alohida diqqat qaratadi. Bu to‘g‘rida u shunday yozadi:

"اهمیت تخلص نزد شاعران در روزگار گذشته سبب گردیده تا مولف به همه تخلص ها اشاره کند. در این میان، علت انتخاب بسیاری از تخلص ها برای اهل پژوهش و تحقیق می تواند اهمیت فراوان داشته باشد.¹²²"

Tarjima: *“O‘tmishda taxallusning shoirlar nazdidagi ahamiyati (tazkira) muallifining barcha taxalluslarni yozishiga sabab bo‘lgan. Shuningdek, ko‘plab taxalluslar tanlanishining sababi tadqiqotchilar uchun katta ahamiyat kasb etishi mumkin.”*

¹²¹ گزیده ی دیوان های ترکی آمیر علیشیر نوایی. (1394). سید احسان شکر خدایی، مقدمه و نظارت علمی دکتر حسین محمدزاده صدیق، تهران: تکرخت، ص 35.

¹²² گزیده ی دیوان های ترکی آمیر علیشیر نوایی. (1394). سید احسان شکر خدایی، مقدمه و نظارت علمی دکتر حسین محمدزاده صدیق، تهران: تکرخت، ص 36.

P. Habibobodiy to‘rtinchi faslda shoirlarning sharhi holini birma-bir keltirish bilan mazkur kitobiga yakun yasaydi.

Eronda bugungi kunda Alisher Navoiy, uning asarlari hamda asarlarining qo‘lyozmalari yuzasidan tadqiqot olib borayotgan eng sermahsul navoiyshunoslardan yana biri **Hodi Bidakiy**dir.

Hodi Bidakiy 1988-yili Shimoliy Xuroson viloyatining Bujnurd shahrida tavallud topgan. 2007-yili maktabni tugatganidan so‘ng Mashhaddagi Firdavsiy universitetiga o‘qishga qabul qilinadi va uni 2011-yili muvaffaqiyatli tugatadi. O‘sha yili mazkur universitetning magistraturasiga o‘qishga kirib, uni 2013-yili nihoyasiga yetkazadi. 2014-yili doktoranturaga o‘qishga qabul qilinib, 2019-yili dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qiladi. Alisher Navoiy bo‘yicha faoliyatini 2015-yildan boshlagan H. Bidakiy shu kunga qadar quyidagi ishlarni amalga oshirgan:

2015-yili Mashhaddagi Firdavsiy universitetida bo‘lib o‘tgan Alisher Navoiy xalqaro konferensiyasining maqolalar to‘plamida “Kitobshinosii tavsifi-intiqodii Amir Alisher Navoi” (“Amir Alisher Navoiyning tavsifiy-tanqidiy bibliografiyasi”) nomli maqolasi nashr etiladi.

Jahon adabiyoti xazinasiga o‘zining munosib hissasini qo‘shgan Nizomiddin Mir Alisher Navoiy asarlarining ko‘plab qo‘lyozma nusxalari O‘zbekiston, Tojikiston, Turkiya, Rossiya, Fransiya, Buyuk Britaniya, AQSh kabi mamlakatlarning kutubxonalarida saqlanib kelinmoqda. Shuni alohida ta’kidlash joizki, hazrat Alisher Navoiy asarlarining qo‘lyozma nusxalari Eron kutubxonalarida ham katta adadda saqlanib kelinmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Eronda Alisher Navoiyning asarlari mundarijasi va ro‘yxatini tuzishda ba’zi xatoliklar yuz bergan. Jumladan ba’zida Navoiy asarlaridagi baytlarning soni hozirda mavjud bo‘lganidan kamroq ko‘rsatilgan, ayrim hollarda uning ba’zi asarlarining qo‘lyozma nusxalari boshqa bir asari nomi bilan tilga olingan. Gohida bir asari ikki xil nomlanganligi bois ular alohida-alohida asarlar degan noto‘g‘ri tasavvur hosil bo‘lgan. Ba’zan ayrim asarlari qo‘lyozma nusxalarining tili noto‘g‘ri ko‘rsatilgan (ya’ni turkiy asarlar tilini forsiy, forsiyda

yozganlarini turkiy deb ko'rsatish), gohida Alisher Navoiyga nisbat berilgan asar boshqa birovga tegishli bo'lib chiqqan yoki nomi bir-biriga o'xshash asarlari bir asar deb kelingan.

Mazkur maqola "Alisher Navoiy asarlarining Erondagi qo'lyozma nusxalari" yuzasidan tadqiqot olib bormoqchi bo'lgan har qanday tadqiqotchi, jumladan o'zbek tadqiqotchisi uchun ham qimmatli ma'lumotlar taqdim etadi. H. Bidakiygacha hech bir eronlik navoiyshunos shoir qo'lyozma asarlari haqida bu kabi keng miqyosda tadqiqot olib borgan emas. Bu maqola ma'lum ma'noda Eron navoiyshunosligining yanada rivojlanishi uchun xizmat qildi desak yanglishmagan bo'lamiz. Tadqiqotchining o'zi ozar millatiga mansub bo'lganligi uchun va Alisher Navoiy asarlari tilini yaxshi tushunganligi sababli oldin xato tarzda Navoiyga nisbat berilgan asarlarni ko'zdan kechiradi, uning shoir qalamiga mansub asar emasligi yoki boshqa bir asarining boshqasi bilan adashtirib atalib kelinganligi kabi xato qarashlarga chek qo'yadi. Garchi qo'lyozmalar haqida batafsil to'xtalmasa-da, ular haqida tadqiqotchi uchun o'ta muhim bo'lgan bibliografik shakldagi ma'lumotlarni keltiradi. Bu ma'lumotlar navoiyshunoslarga, xususan o'zbek navoiyshunoslariga shoir asarlarining Erondagi qaysi kutubxonada va qaysi tartib raqam ostida saqlanishi haqida shu paytga qadar noma'lum bo'lgan ma'lumotlarni beradi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, H. Bidakiy ushbu maqolani yozishigacha Eronda ma'lum bo'lgan Navoiy asarlari qo'lyozma nusxalari haqida "Eron qo'lyozma asarlari fehrisi" (فهرستواره دستنویشته های ایران/دنا) kitobiga asoslanib ham ma'lumot beradi va agar mazkur kitobda qo'lyozma haqida noto'g'ri ma'lumot berilgan bo'lsa, uni mastaqil ravishda tuzatadi.

H. Bidakiy dastavval Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida qisqacha to'xtalib o'tib, keyin uning asarlarini shartli ravishda ikki qismga – turkiy tilda bitilgan asarlar va forsiy tilda bitilgan asarlarga bo'ladi. O'z navbatida ana shu turkiy va forsiy asarlarni yana ikkiga – nazmiy va nasriy asarlarga bo'lib, ishni "Turkiy she'rlar devoni"dan boshlaydi. U Navoiy "She'rlar devoni"ning qo'lyozma nusxalaridagi she'rlar sonining turli hajmda ekanligini quyidagicha izohlaydi:

"نوایی در ادوار مختلف زندگی خود، چند بار دیوان را گرد آورده و اضافات و تغییراتی در آن اعمال کرده، به همین دلیل تعداد اشعار در نسخ خطی دیوان او با هم متفاوت است.¹²³"

Tarjima: *"Navoiy o'z hayotining turli davrlarida bir necha bor devon tuzgan bo'lib, vaqt-vaqti bilan unga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritgan, shu sababli uning devonlari qo'lyozma nusxalaridagi she'rlari soni bir-biridan farq qiladi."* Shuningdek, H. Bidakiy mazkur asarning shu kunga qadar amalga oshirilgan nashrlari haqida ma'lumot beradi. Keyin esa asarning Eron kutubxonalaridagi qo'lyozma nusxalari haqida to'xtalib:

"Navoiy turkiy devonining qo'lyozma nusxalari Eron kutubxonalarida ham mavjud bo'lib, eng qadimgi nusxa hijriy 888-yilning safar oyi oxirlarida kitobat qilingan nusxadir. 268 varoqdan iborat mazkur nusxa Tehronning «Majlisi Sho'roi Islomiy» kutubxonasida 367-tartib raqami ostida saqlanmoqda." deya qimmatli ma'lumot beradi¹²⁴.

Navbatdagi asar "Xamsa" haqida so'z yuritib, tarixiy manbalarga asoslanib, mazkur asarning yozilish tarixi va baytlar soni haqida to'xtaladi. Ushbu asarning Erondagi qo'lyozmalari haqida esa shunday yozadi: *"Navoiy Xamsasining ko'plab qo'lyozma nusxalari Eronda mavjud bo'lib, eng qadimgi nusxa bu hijriy 865-yili kitobat qilingan nusxadir va u Tehron milliy kutubxonasida 2328 va 339-tartib raqami ostida va yana boshqa biri hijriy 893-yili kitobat qilingan nusxa bo'lib, Qumdagi Masjidi A'zam kutubxonasida 223 sahifada 2165-raqami ostida saqlanib kelinmoqda."*¹²⁵

H. Bidakiy shu yo'sinda Alisher Navoiy qalamiga mansub har bir asarning Erondagi qo'lyozma nusxalari haqida ma'lumot beradi.

Bundan tashqari Hodi Bidakiy 2016-yili Tehrondagi Shahid Bihishtiy universitetining "Adabiyot tarixi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar" jurnalida "Zarurati tas'hihi intiqodii Latoyifnomai Faxrii Hiravi" ("Faxriy Hiraviyning "Latoyifnoma" asarini tanqidiy tuzatish zarurati") nomli maqolasi nashr etildi. Mazkur maqolaning

¹²³ هادی بیدکی، مقاله کتابشناسی توصیفی- انتقادی امیر علی شیر نوایی در ایران، 1393 ش، مجموعه مقالات همایش بین المللی امیر علی شیر نوایی در دانشگاه فردوسی مشهد، ص 312.

¹²⁴ O'sha joyda.

¹²⁵ هادی بیدکی، مقاله کتابشناسی توصیفی- انتقادی امیر علی شیر نوایی در ایران، 1393 ش، مجموعه مقالات همایش بین المللی امیر علی شیر نوایی در دانشگاه فردوسی مشهد، ص 313.

nashr etilishi Eron navoiyshunoslarida “Majolis un-nafois” asari bo‘yicha tug‘ilgan ko‘plab savollarga javob bo‘ldi.

2018-yili esa Mashhaddagi Firdavsiy universitetining “Justorhoi navin” (“Yangi tadqiqotlar”) ilmiy jurnalida “Barrasii intiqodii shoironi Majolis un-nafois dar Arafot ul-oshiqin” (“Arafot ul-oshiqin”da aks etgan “Majolis un-nafois” shoirlarini tanqidiy o‘rganish”) nomli maqolasi e‘lon qilinadi.

2018-yili Qum Universitetining “Adabiyot fanlari ilmiy-tadqiqot” jurnalida “Barrasi va bozshinosii duvvumin tarjumi Majolis un-nafoisi Amir Alisher Navoi” (“Amir Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asarining ikkinchi tarjimasi tadqiqi”) nomi ostidagi maqolasi chop etildi.

2019-yili “Temuriylar davridagi Hirot adabiy muhitini Faxriy Hiraviyning “Latoyifnoma” asari asosida o‘rganilishi” nomli doktorlik dissertatsiyasini Mashhaddagi Firdavsiy universitetida muvaffaqiyatli himoya qiladi va uni risola shaklida nashr ettiradi.

2021-yili Hodi Bidakiy o‘zining muqaddima, tahrir, izoh va ilovalari bilan Faxriy Hiraviyning “Latoyifnoma” asarini Mahmud Afshor fondi va “Suxan” nashrining hamkorligida chop ettiradi.

2021-yili Qazviniyning “Majolis un-nafois”dan qilgan forsha tarjimasi – “Hasht bihisht” asarini o‘zining muqaddima, tahrir, izoh va ilovalari bilan Mahmud Afshor fondi va “Suxan” nashrining hamkorligida chop ettiradi. Hodi Bidakiyning Alisher Navoiy asarlari qo‘lyozma nusxalari va ular yuzasidan amalga oshirgan ilmiy ishlari Eron navoiyshunosligida qo‘yilgan yana bir katta odimlardan bo‘ldi desak adashmagan bo‘lamiz.

Alisher Navoiyning turkiy she‘riyatini Eron adab ahliga tanishtirishda o‘zining munosib hissasini qo‘shgan **Sayid Ehson Shukrxudoyi** “Go‘zidai devonhoi turkii Amir Alisher Navoiy” (“Amir Alisher Navoiyning tanlangan turkiy devonlari”) nomli kitobi bilan navoiyshunoslikka kirib keldi. Bu kitob Eronda 2015-yilda “Takderaxt” nashriyotida chop ettirildi. Kitobning asli turkiyalik navoiyshunos marhum Ogoh Sirri Lavand (1893-1978) tomonidan lotin alifbosida Turkiyada nashr etilgan bo‘lib, “G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoye’ ul-

vasat” va “Favoyid ul-kibar” nomli Navoiyning tanlangan to‘rt devonini o‘z ichiga oladi. Ayni shu kitobni eronlik navoiyshunos – Doktor Muhammadzoda Siddiqning shogirdi Sayid Ehson Shukrxudoyi ustozining yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishlari bilan lotin alifbosidan arab alifbosiga tabdil qiladi. Tabdil muallifi mazkur kitobga yozgan qisqacha muqaddimasida shunday yozadi:

"بالاخره استاد در ابتدای سال 1394 فرهنگنامه سنگلاخ را در 1800 صفحه پس از 10 سال کار طاقت فرسا برای چاپ به دست ناشر سپردند. گرچه تصحیح این اثر با تمامی پیچیدگی ها و گستردگی هایی که در لفظ و معنا داشت، وجود یک تیم تحقیقاتی، فنی و پشتیبانی را در کنار ایشان طلب می کرد و حتی میبایست جهت رویت برخی کتاب ها و نسخه های خطی به کشورهایی که با زبان ترکی جغتایی سر و کار دارند سفری ترتیب داده میشد؛ اما در فقدان تمامی این حمایت ها و امداد ها، ایشان کار را با همکاری تنی چند از افراد آن هم به شکل دوره ای و مقطعی بسامان رساندند. با تمامی دقت ها که ایشان به خرج دادند برخی از اشعار امیر علیشیر نوایی در متن فرهنگنامه سنگلاخ ناخوانا باقی ماند. ... ابتدا تصمیم بر آن بود که مجموعه ی کامل آثار ترکی نوایی برگردان شود لیکن استاد، مجموعه ی چهار جلدی آگاه سرّی لَوْنَد – استاد زبان و ادبیات در ترکیه – را تایید فرمودند." ¹²⁶

Tarjima: *“Alqissa, ustoz 1394-yilning boshida “Sanglox” lug‘atini 1800 sahifada 10 yillik mashaqqatli mehnatdan so‘ng chop qilish uchun noshirga topshirdilar. Garchi mazkur asarni chop etish butun boshli tadqiqotchilar guruhini hamda mavzu yuzasidan turkiy tilli mamlakatlarga safarlar uyushtirishni talab qilsa-da, ustoz [Muhammadzoda Siddiq] bu xayrli ishni o‘zlarining bir necha shogirdlari bilan nihoyasiga yetkaza oldilar. Biroq shuncha sa‘y-harakatlarga qaramasdan “Sanglox” lug‘ati [qo‘lyozma nusxasi] matnidagi Alisher Navoiyning ayrim she‘rlari keltirilmasdan qolib ketdi.*

...Dastavval, men [Sayid Ehson Shukrxudoyi] Alisher Navoiy asarlarining mukammal to‘plamini tabdil qilish niyatida bo‘lsam-da, ustozim turkiyalik til va adabiyot o‘qituvchisi – Ogoh Sirri Lavandning to‘rt jildlik to‘plamini tabdil qilishga buyurdilar.”

Bu to‘plamning birinchi jildi Amir Alisher Navoiyning hayoti va ijodi; ikkinchi jildi Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoye’ ul-vasat”

گزینه ی دیوان های ترکی امیر علیشیر نوایی. (1394). سید احسان شکر خدایی، مقدمه و نظارت علمی دکتر حسین محمدزاده صدیق، تهران: تکرخت، ض 4.

va “Favoyid ul-kibar” devonlari; uchinchi jildi besh masnaviy: “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ai sayyor” va “Saddi Iskandariy”; to’rtinchi jildi Navoiyning tanlangan nasriy asarlarini o’z ichiga oladi.

Sayid Ehson Shukrxudoiy mazkur to’plamning ikkinchi jildi, ya’ni shoirning “G’aroyib us-sig’ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoye’ ul-vasat” va “Favoyid ul-kibar” devonlarini ustози Muhammadzoda Siddiq rahbarligida lotin alifbosidan fors alifbosiga tabdil qilib, Eronda Alisher Navoiyning turkiy asarlariga bo’lgan qiziqishni yana bir karra oshirdi desak mubolag’a bo’lmaydi.

Ushbu kitob Sayid Ehson Shukrxudoyining so’zboshisi bilan boshlanadi. Unda mazkur xayrli ishning amalga oshirilishiga qaysi omillar sabab bo’lganligi haqida muallif tomonidan qisqacha ma’lumot beradi. Shundan so’ng ustози Muhammadzoda Siddiqning “Mezon ul-avzon” hamda “Muhokamat ul-lug’atayn” nashrlarida berilgan Alisher Navoiyning hayoti va ijodi borasidagi muqaddimasi aynan keltiriladi. Keyin esa asarning asl matni joylashtirilib, kitob o’z nihoyasiga yetadi.

Navoiyning “Turkiy munshaot” asari mashhurdir, ammo uning “Forsiy munshaot” nomli asari borligi to’g’risida ma’lumot mavjud emas. Shunday bo’lsa-da, uning boshqalarga yozgan forsiy maktublari u yoki bu tarixiy kitoblarda uchrab turadi. Ana shunday maktublarni **Munira Muhammaddodiy** ustози Muhammadzoda Siddiq boshchiligida to’plab, 2016-yili “Munshaoti forsii Navoi” (“Navoiyning forsiy munshaoti”) nomi bilan Tehrondagi “Takderaxt” nashriyotida chop ettiradi.

Navoiyning hayoti va ijodini o’rganish, uning asarlarini fors tiliga o’girib, fors tilida yozilganlarini nashrga tayyorlashda o’z mehnatini ayamayotgan navoiyshunoslikning bugungi kundagi eng sermahsul tadqiqotchilaridan biri shubhasiz, **Amir Ne’mati Limoiy**dir.

Doktor Ne’mati Limoiy 1977-yilning 10-noyabrida Gilon ustonining markazi – Rasht shahrida tavallud topgan. 1995-yili Mozandaron viloyatining markazi bo’lgan Sori shahrida o’rta maktabni muvaffaqiyatli tugatadi. 2002-yili Guliston viloyatining markazi – Gurgon shahrining “Donishgohi ulumi kishovarzi va

manobei tabii” universitetining “Muhandisi manobei tabii” yo‘nalishi bo‘yicha bakalavrluk, 2005-yili esa Eron Islom Respublikasi Ozod universiteti Shohrud filialining “Eron tarixi” yo‘nalishi bo‘yicha magistrlik diplomini qo‘lga kiritadi. Keyinchalik “Vohidi Shohrud ozod Islomiy universiteti”ning doktoranturasiga o‘qishga qabul qilinib, uni 2015-yili muvaffaqiyatli tugatadi. 2008-yildan buyon esa turli universitetlarda tarix fanidan dars berib kelmoqda.

N. Limoiy Alisher Navoiy bilan bog‘liq va uning qalamiga mansub quyidagi kitoblarni nashr ettirgan:

a) “Barrasii zindagii siyosi va vokovii kornomai ilmi, farhangi, ijtimoi va iqtisodii Amir Alisher Navoi”

Eronlik tarixchi N. Limoiy 11 fasl va 374 sahifadan iborat “Barrasii zindagii siyosi va vokovii kornomai ilmi, farhangi, ijtimoi va iqtisodii Amir Alisher Navoi” (“Amir Alisher Navoiyning siyosiy hayoti hamda ilmiy, madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy faoliyati tadqiqi”) kitobini 2015-yili nashr ettirdi. Mazkur kitobda tadqiqotchi Alisher Navoiy tug‘ilishigacha hukm surgan vaziyat, shoirning tug‘ilishi, siyosiy jarayonlarga ta’siri, yozgan asarlari, qay tarzda vafot etganligi kabi masalalar yuzasidan xolisona, tarixiy faktlarga asoslanib fikr yuritgan.

b) “Risolai mufradot” (dar fanni muammo)

N. Limoiy 2016-yilda Alisher Navoiyning “Mufradot” asarini o‘zining so‘zboshisi, ayrim tuzatishlari va sharhlari bilan birga Eronda nashr ettirdi. Nashr muallifi mazkur asarni chop etishda, ikki – biri 1968-yilda O‘zbekistonda qo‘lyozma nusxaning rasmga tushirilgan variantidan foydalanib, hech qanday o‘zgarishlarsiz nashr etilgan, ikkinchisi ham O‘zbekistonda 20 jildlik Alisher Navoiy asarlari to‘plamida tahrir qilinmagan holda nashr etilgan va O‘zbekiston Milliy kutubxonasi saytiga yuklangan nusxadan foydalanib, 2016-yilda fors alifbosida nashr ettiradi. Shuni ham alohida qayd etib o‘tish lozimki, bu ikki nusxa matn nuqtayi nazaridan bir-biridan farq qiladi.

Ne’mati Limoiy nashr ettirgan “Mufradot” asari bilan Toshkentda nashr etilgan “Mufradot” orasida birgina farq bor, u ham bo‘lsa kitob matnida berilgan

muammolarning har biriga Ne'mati Limoiy tomonidan havolada yechim berilganidir. Bu borada uning o'zi debochada shunday yozadi:

"بر هر یک از معماهای یاد شده در متن کتاب نیز حاشیه ای نگاشته شده و تلاش شده است از آن ها رمزگشایی شود. البته در روند رمزگشایی هر یک از معماها می توان از روش های دیگری جز آنچه در این دفتر مورد کاربرد قرار گرفته است نیز استفاده کرد. این بدان معناست که راه های گوناگونی برای گشایش از رمز و راز سر به مهر معما ها وجود دارد. به دیگر سخن، راه دستیابی به پاسخ باز است و از طریق های دیگر نیز میتوان به مقصود نایل آمد."¹²⁷

Tarjima: *"Kitob matnida tilga olingan har bir "muammo"ga havola berilib, ularning yechimini topishga harakat qilindi. Albatta, har bir muammoga bu kitobda ishlatilgan usuldan boshqa usulda ham yechim topish mumkin bo'ladi. Ya'ni, muammoning yechimini topishning ko'plab yo'llari mavjud. Boshqacha qilib aytganda, yechimni topish yo'llari ixtiyoriydir va o'zga usullar bilan ham maqsadga erishmoq mumkin."*

Kitob "Mashkuhi donish" nashriyoti direktorining muqaddimasi bilan boshlanadi. Shundan so'ng A. Limoiyning debochasi keltirilib, unda nashr muallifi "muammo"ning tarixi, lug'atlardagi ma'nolari haqida atroflicha hikoya qiladi.

Debochadan so'ng nashr muallifi – N. Limoiyning kitobga yozgan so'zboshisi o'rin olgan bo'lib, unda Alisher Navoiyning sharhi holi, siyosat maydoniga kirishi, turkiy va forsiyda yozgan asarlari, ilm ahliga qilgan xizmatlari va obodonchilikka qo'shgan hissasi haqida batafsil ma'lumot beriladi. Keyin asar matnining forsiy tarjimasi keltirilib, kitob o'z nihoyasiga yetadi.

d) "Munojotnoma"

Alisher Navoiyning "Munojotnoma" asari 2017-yili N. Limoiyning tarjima, muqaddima, ilova va sharhlari bilan Erondagi "Jangal" nashriyotida chop etildi. Muallif debochada ta'kidlaganidek, kitobni nashr etishda ikki – birinchisi Alisher Navoiyning O'zbekistonda chop etilgan "Mukammal asarlar to'plami"da berilgan "Munojotnoma", ikkinchisi "Munojotnoma"ning o'zbek olimasi Suyima

امیر علیشیر نوایی، رساله مفردات (در فن معما). به مقدمه، تصحیح و توضیح و تحشیه دکتر امیر نعمتی لیمایی، تهران: مشکوه دانش، 1394، 127 ص 10.

G'aniyeva tomonidan inglizchaga tarjima qilinib, nashr etilgan nusxalaridan foydalangan.

Ne'mati Limoiy kitob debochasida asarning fors tiliga qilingan tarjimasi to'g'risida shunday yozadi:

"بایسته و شایسته است یاد شود، متن مناجات امیر علیشیر نوایی سرشار از واژگان و اصطلاحات عربی و فارسی است و نظر به این مهم و در راستای حفظ اصالت اثر کوشیده شد تمامی لغات عربی و فارسی متن به صورت عینی در برگردان فارسی مورد کاربرد قرار گیرند و بدین روی از جایگزین کردن آنها با کلمات مترادف و هم معنا خودداری ورزیده شد. همچنین هر گاه که احساس گردید درک دقیقتر واژه ها، اصطلاحات و عبارات نیاز به توضیح و تشریح دارد، حاشیه نویسی بر آنها به صورت پاورقی انجام پذیرفت تا خواننده به آسانی فحوای سخن امیر علیشیر نوایی را دریابد." ¹²⁸

Tarjima: *"Aytib o'tish kerakki, Alisher Navoiyning "Munojot"i arabiy va forsiy so'z hamda iboralar bilan to'ladir, shundan kelib chiqib tarjima asliyatga yaqin bo'lishi uchun barcha arabiy va forsiy so'zlarni forsiy tarjimada ham aynan keltirdik, ularni fors tilidagi boshqa sinonimlari bilan almashtirishdan o'zimizni tiydik. Bunga qo'shimcha, har safar biror bir so'z yoki iboraning ma'nosiga sharh berishga ehtiyoj sezilganida, o'quvchi Alisher Navoiy aytmoqchi bo'lgan ma'no-mazmunni osonlik bilan ilg'ashi uchun, ularni [sahifalarning] havolalarida izohladi."*

Kitob "Adolat" universitetining rektori Doktor Muhammad Husayn Bayotiyning muqaddimasi bilan boshlanadi. Shundan so'ng Amir Ne'mati Limoiyning debochasi keltirilib, unda nashr muallifi "Munojotnoma"larning tarixi haqida atroflicha hikoya qiladi. So'zining davomida Alisher Navoiyning "Munojotnoma" asari haqida o'z fikr-mulohazalarini bayon qilar ekan, jumladan shunday deydi:

"... اگرچه از جهت سبک و روش یادآور مناجات های خواجه عبد الله انصاری است، اما تفاوتی عمده

نیز با آن برخوردار است." ¹²⁹

¹²⁸ امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. 1396. مناجات. ترجمه، مقدمه، توضیح و تحشیه دکتر امیر نعمتی لیمایی و مهدی قاسم نیا. تهران: جنگل، ص 6.

¹²⁹ امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. 1396. مناجات. ترجمه، مقدمه، توضیح و تحشیه دکتر امیر نعمتی لیمایی و مهدی قاسم نیا. تهران: جنگل، ص 4.

Tarjima: “... *Garchi uslub jihatidan Abdulloh Ansoriyning munojotlarini eslatsa-da, ammo [mustaqil asar sifatida] u bilan anchagina farqli jihatlari ham mavjud*”.

Debochadan so‘ng, N. Limoiyning kitobga yozgan so‘zboshisi o‘rin olgan bo‘lib, undan “Risolai Mufradot” asarining debochasida keltirgan ma’lumotlar aynan keltiriladi. Shundan so‘ng asar matnining forsiy tarjimasi keltirilib, kitob o‘z nihoyasiga yetadi.

e) “Sittai zaruriya” va “Fusuli arbaa”

N. Limoiy 2021-yilda Alisher Navoiyning “Sittai zaruriya” va “Fusuli arbaa” qasidalarini o‘zining so‘zboshi, ayrim tuzatishlari va sharhlari bilan Tehronda “Logos” nashriyotida chop ettirdi. Oldingi faslda Alisher Navoiyning “Devoni Foni” asari Eronda ancha ilgari nashr etilganligi haqida to‘xtalib o‘tgan edik. Ammo Humoyun Farrux nashr ettirgan mazkur devondan Alisher Navoiyning “Tuhfat ul-afkor” qasidasigina o‘rin olgan. Erondagi aksariyat navoiyshunoslar turkiy tilni yetarli darajada bilmaganliklaridan Navoiyning turkiy asarlarida, jumladan “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida “o‘nta qasidasi borligi haqida” bergan ma’lumotidan bexabar qolganlar, buning natijasida “Devoni Foni” asarining faqat Humoyun Farrux nashr ettirgan variantiga tayanib, “undan faqat birgina qasida bizgacha yetib kelgan” degan noto‘g‘ri tushuncha paydo bo‘lgan. Jumladan, pokistonlik navoiyshunos S. Shigufta ham qasidalar bobida Rukniddin Humoyun Farrux nashr ettirgan “Devoni Foni” asaridangina foydalanganligi bois, “undan bitta qasida meros qolgan” degan noto‘g‘ri xulosaga kelgan¹³⁰. Tilga olingan xatolarga chek qo‘yish maqsadida 2021-yilda N. Limoiy Alisher Navoiyning qasidalarini nashrga tayyorlashdek ulkan ishga bel bog‘laydi. Alisher Navoiy tilga olgan o‘nta qasidani ikki qismga bo‘lib, birini “Sittai zaruriya” (6 ta qasida), boshqasini “Fusuli arbaa” (4 ta qasida) nomi bilan chop ettiradi.

شگفته، صغری بانو. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر (نویسی). انتشارات بین المللی الهدی. 1387، ص 300.¹³⁰

Nashr muallifi muqaddimada mazkur qasidalarini nashr etishda ularning qo‘lyozma nusxalaridan, jumladan Eronda saqlanayotgan ikki nusxa¹³¹ va dunyoning boshqa mamlakatlarida saqlanayotgan nusxalaridan foydalanishni maqsad qilganligini, ammo baxtga qarshi bunga muyassar bo‘lmaganligini aytib o‘tgan. Shundan so‘ng u Alisher Navoiy qasidolari nashr etilgan uch mamlakat – Eron (Rukniddin Humoyun Farrux tomonidan nashr etilgan “Devoni Foni” asari, undan faqatgina “Tuhfat ul-afkor” qasidasigina o‘rin olgan), Afg‘oniston¹³² (mazkur nashrdan faqatgina “Sittai zaruriya”, ya’ni oltita qasida o‘rin olgan) va O‘zbekiston (20 jildlik Alisher Navoiy asarlari to‘plamida nashr etilgan va O‘zbekiston Milliy kutubxonasi saytiga joylashtirilgan) nusxalarini qiyosiy o‘rganish orqali qasidalarini nashr etishga qaror qiladi.

N. Limoiy nashrida qasidalar matni berilib, o‘quvchiga tushunilishi qiyinroq bo‘lgan so‘zlar sharhlanadi. Bu borada uning o‘zi muqaddimada shunday yozadi:

“... هر گاه که حس شد فهم دقیقتر واژه ها، اصطلاحات و عبارات نیاز به توضیح و تشریح دارد، حاشیه نویسی بر آن ها به صورت پاورقی انجام پذیرفت تا خواننده به آسانی فحوای سخن نوایی را دریابد.”¹³³

Tarjima: “So‘z, istiloh va iboralarning ma’nosiga sharh berishga ehtiyoj sezilganida o‘quvchi Navoiy so‘zining ma’nosini osonlik bilan tushunishi uchun ularga havola berilib, ma’nosi sharhlandi.”

Zamonaviy Eron navoiyshunoslari orasida 2020-yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Farmoniga ko‘ra “Do‘stlik” ordeni bilan mukofotlangan **Doktor Muhammadzoda Siddiq**ning o‘rni alohida ahamiyatga ega. Yozuvchi va tarjimon Muhammadzoda Siddiq 1945-yilda Tabriz shahrining Surxob mahallasida Masjidog‘o Mirali oilasida dunyoga keladi. Uning otasi tabrizlik mashhur Mirali Surxobiyning nevarasi bo‘lgan. Mirali Surxobiyning o‘zi esa “Rabi ul-sharia” kitobining muallifidir. Onasi esa Ardabil shahrining xoni

¹³¹ Aytib o‘tish joizki, ushbu qo‘lyozmalardan biri Rukniddin Humoyun Farrux tomonidan “Devoni Foni” asarini nashr etishda foydalanilgan nusxa bo‘lib, undan faqat “Tuhfat ul-afkor” qasidasigina joy olgan, ikkinchi qo‘lyozmadan esa to‘rt – “Ruh ul-quds”, “Ayn ul-hayot”, “Minhoj un-najot” va “Quvvat ul-qulub” qasidolari o‘rin olgan. Ushbu qo‘lyozma nusxalar Tehron Markaziy kutubxonasida №2866 inventar raqami ostida saqlanmoqda.

¹³² عبد العلی نوراحراری، امیر علیشیر نوایی به انضمام سته ضروریه و ترجمه خمسة المتحیرین و محاکمت اللغتين (هرات: احراری، 1393)

¹³³ امیر علیشیر نوایی، سته ضروریه و فصول اربعه، با مقدمه، تصحیح، توضیح و تحشیه امیر نعمتی لیمانی، تهران: لوگوس، 1399، ص 5.

Abbosqulixonning qizi bo'lgan. Abbosqulixon mashrutiya inqilobining ishtirokchilaridan biri bo'lib, "Shayx Muhammad Xiyoboniy qo'zg'oloni"da faol ishtirok etgan.

Muhammadzoda Siddiq boshlang'ich ta'limni ona shahrida oladi. 1970-yilda esa "Fors adabiyoti" bo'yicha bakalavr diplomini olgan bo'lsa, 1979-yildagi Eron inqilobidan so'ng, ya'ni 1982-yilda Istanbul universitetida "Turk adabiyoti" bo'yicha magistrlik, 1984-yilda esa mazkur universitetning doktorlik darajasini olishga muvaffaq bo'ladi.

U she'r yozishni ham mashq qilgan bo'lib, "Duzgun" taxallusida ijod qilgan. Shuningdek, maqolalari va kitoblari "Husayn Duzgun", "H. Siddiq", "H. M. Siddiq", "Husayn Siddiq", "H. Duzgun", "Husayn Surxobli" kabi taxalluslar bilan nashr etilgan.

Muhammadzoda Siddiq Tabriz universitetining adabiyot yo'nalishida tahsil olayotgan vaqtida shu shaharning xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plashni boshlaydi. 1988-yildan u ilmiy va adabiy faoliyat bilan shug'ullana boshlaydi hamda birinchi maqolasi "Mitra farishtasi va Mehrgon bayrami" nomi bilan chop etiladi. 1990-yilda "Yangi asr" gazetasining mas'ul xodimi vazifasida ishlash barobarida shu shahardagi har ikki haftada bir marotaba nashr etiladigan "Hunar va ijtimoiy" nashriyasiga asos soladi. Doktor Siddiq yozgan asarlari va tarjimalarining mavzu ko'lami rang-barangdir. Uning asarlari keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

Navoiyshunos olim Muhammadzoda Siddiq 2022-yilda vafot etdi.

M. Siddiq Alisher Navoiy va u bilan bog'liq quyidagi kitoblarni nashr ettirgan:

a) "Sanglox"

Doktor Siddiqning eng ahamiyatga molik ishlaridan biri bu Alisher Navoiy asarlari lug'ati – "Sanglox"ni o'zining tahriri, so'zboshi va ilovalari bilan nashr etib, ilm ahliga taqdim etganligidir. Bu ishning naqadar ahamiyatli ekanligini uning 10 yillik mashaqqatli mehnatdan so'ng nashrdan chiqqanligidan ham ilg'ash mumkin.

Shuni ham qayd etib o'tmoq joizki, M. Siddiqdan oldin **Ravshan Xiyoviy** (Rahmonpur Akbar) Navoiy asarlari lug'atini Eronda nashr etishda katta jonbozlik ko'rsatdi. U 1996-yilda "Sanglox" lug'atining ayrim qismlarini Tehrondagi "Markaz" nashriyotida chop ettiradi. Mazkur kitobdan "Sanglox"ning birinchi qismi, ya'ni "Maboni ul-lug'ot", barcha she'r, misol va dalillar hamda "Sanglox"ning uchinchi qismi "Tazyil" o'rin olmagan. Bu kitob Eronda nashr etilgan bo'lishiga qaramay, navoiyshunoslarning aksariyati uning mavjudligidan bexabarlar.

Muhammadzoda Siddiq mazkur kitob muqaddimasida shunday yozadi: *"Sanglox" turkiycha-forscha lug'at bo'lib, Husayn Boyqaroning (1496-1506) ilmsevar, donishmand vaziri Amir Alisher Navoiy she'rlaridagi [tushunilishi] qiyin so'zlarni o'z ichiga oladi. Bu kitobni Nodirshoh Afshorning "Munshiy ul-mamolik"i Mirzo Mehdixon Astrobodiy 1758-1760-yillarda yozgan"*¹³⁴.

b) "Maboni' ul-lug'ot"

Bu kitob Muhammadzoda Siddiq tomonidan 2017-yili 480 sahifada chop ettirildi. Tahrir va ilovalar muallifi muqaddimada shunday yozadi: *"Mirzo Mehdixon Astrobodiyning "Maboni ul-lug'ot" asari mustaqil risola bo'lib, turkiychig'atoy tilining grammatik qoidalari, yozish qonun-qoidalari hamda Alisher Navoiyning turkiy (o'zbekcha) she'rlarini yanada yaxshiroq anglash uchun yozilgan. Bu kitobni muallif turkiycha-forscha lug'at – "Sanglox"ning bir qismi sifatida keltiradi, biroq nusxa ko'chiruvchilarning ko'pchiligi esa uni "Sanglox" tafsiriy lug'atning muqaddimasi sifatida bilib, kitobga qo'shib qo'yganlar"*¹³⁵. Bu asarning qo'lyozma nusxalari ham alohida tarzda, ham "Sanglox" muqaddimasi tarzida mavjuddir. Ana shu nusxalardan bir nechtasini Muhammadzoda Siddiq o'zaro qiyoslab, tahrir qilib, nashr ettiradi.

d) "Tazyil"

Ushbu kitob ham 2017-yili 336 betda "Bunyodi Shukuhi" nashriyoti tomonidan chop ettirilgan. Nashrga tayyorlovchi – Muhammadzoda Siddiq muqaddimada

¹³⁴ O'sha joyda.

¹³⁵ نامه صدیق، فصلنامه سراری اجتماعی-فرهنگی. شماره 5 سال دوم زمستان سال تهران: 1398، ص 98.

shunday yozadi: *“Mazkur kitob Mirzo Mehdixon Astrobodiyning “Sanglox” lug‘atining bir qismi bo‘lib, unda Alisher Navoiy asarlarida foydalanilgan forscha so‘z va istilohlarning ma‘nosi sharhlangan. Muallif so‘zlarni sharhlashda misol va dalillarni ko‘pincha Alisher Navoiyning turkiy asarlaridan, ba’zida esa forsiy asarlaridan keltirgan. Astrobodiyning aytishicha, u Amir Alisher Navoiyning 12 jild nazmiy va 9 jild nasriy asarlarini mutolaa qilganidan so‘ng “Sanglox” kitobini yozishga kirishgan.*¹³⁶”

Alisher Navoiyning turkiy tildagi asarlari Eronda Nodirshoh Afshor hukmronligidan boshlab adabiy kechalarda o‘qila boshlandi va adabiy kecha ishtirokchilarini “Sanglox” lug‘atiga qayta-qayta murojaat qilishga undadi. Ammo “Sanglox” katta hajmli kitob bo‘lganligi bois undan foydalanish qiyinchiliklar tug‘dirar edi. Ana shu muammoni bartaraf etish uchun bir necha lug‘atshunoslar mazkur lug‘atni qisqartirish va soddaroq tilda yozishga kirishadilar. Buning natijasida Qojarlardan bo‘lgan Abbas Mirzo davrida “Xulosai Abbosi” nomli kitob dunyo yuzini ko‘radi.

“Xulosai Abbosi” kitobi Hakimshoh Muhammad Xuyi tomonidan Abbas Mirzo taklifi bilan Tabrizda “Sanglox” lug‘atini qisqartirish va ayrim o‘zgartirishlar kiritish bilan yozilgan.

Mazkur asarning Muhammadzoda Siddiq tomonidan Eronda nashr etilishi Eron adab ahli tomonidan iliq kutib olindi.

Navoiyshunoslikning ushbu bosqichida Eron navoiyshunoslari e’tiborni ko‘proq Alisher Navoiyning turkiy asarlariga qaratdilar. Shu o‘rinda Behbud Murodiy tomonidan Alisher Navoiyning “Navodir ush-shabob” asarining Eronda ozar tiliga tabdil qilinishi, shoirning tanlangan she’rlarining “Devoni ash’ori turkiy” nomi bilan asl turkiyda fors alifbosida chop etilishi katta ahamiyat kasb etdi. Garchi forsiyzabonlar bu nashrlarni to‘la-to‘kis tushunmasalar-da, ularda Alisher Navoiy ijodiga nisbatan qiziqishning ortishiga sabab bo‘ldi, bu esa Erondagi turkiy xalqlar uchun ayni muddao bo‘ldi.

¹³⁶ O‘sha joyda.

Shoirning turkiy asarlari yuzasidan tadqiqotlar qilish, ularni fors tiliga tarjima qilish, forsiyda yozilganlarini nashrga tayyorlash ushbu bosqichning xarakterli jihatlaridandir.

I bob bo'yicha xulosalar

Alisher Navoiyning hayoti, faoliyati va ijodiga bo'lgan qiziqish shoirning hayotlik davrlaridan boshlanganligini alohida qayd etish joiz. O'z o'rnida, biz ham Eronda navoiyshunoslikning tadrijiy taraqqiyotini shartli ravishda uch bosqichga ajratdik. Birinchi bosqichda shoirning "Majolis un-nafois" tazkirasining fors tiliga tarjima qilinishiga oid davr nazarda tutilgan bo'lsa, ikkinchi bosqich Alisher Navoiy asarlarning nashr etilishi, shuningdek, turli mualliflar tomonidan shoir qalamiga mansub boshqa asarlarning tarjima va tadqiq etilishi bilan bog'liq jarayonlarda o'z ifodasini topadi. Uchinchi bosqich, shoirning qator asarlari tarjima, talqin va tadqiq etilib, avvalgi tarjimalar o'zaro qiyoslanib, olimlar tomonidan tarjimalarga munosabat ham bildirilganligi bilan xarakterlidir.

1. Alisher Navoiy asarlarining tarjima ishlari bevosita uning zamondoshlari tomonidan ilk bor amalga oshirilgani, Alisher Navoiy asarlarining o'z davrida jamiyat hayotida favqulodda muhim o'rin tutganidan darak beradi. Alisher Navoiy qalamiga mansub turkiy tilda yozilgan "Majolis un-nafois" nomli mashhur tazkirasi ilk bor Faxriy Hiraviy tomonidan fors tiliga tarjima qilinib, "Latoyifnoma" sifatida shuhrat qozongan va Eronda navoiyshunoslikning ilm tarmog'i sifatida vujudga kelishida muhim ahamiyat kasb etgan deyish mumkin. Ushbu an'ana keyinchalik, Hakimshoh Qazviniy tomonidan davom ettirilgan. Qazviniy oradan deyarli ikki yillik farq bilan o'z zamondoshi Faxriy Hiraviyning tarjimasidan bexabar holda "Majolis un-nafois"ning ikkinchi forsiy tarjimasini yaratgan. Qazviniy Faxriydan farqli ravishda tazkiradagi "majlis"larni "bihisht"lar ko'rinishida tarjima qilganligi ma'lum bo'ldi.

2. Bundan tashqari, "Majolis un-nafois"ning fors tiliga yana uch tarjimasi borligi aniqlandi. Jumladan, Shayxzoda Foyiz Nimardoniyniing "Hasht hadiqa" nomli tarjimasi, Shoh Ismoil bin Abdulaliyning etti majlisdan iborat tarjimasi,

Mirzo Abdulboqiy Sharif Razaviy tomonidan amalga oshirilgan tarjimasini mavjudligi manbalar asosida o'z tasdig'ini topdi. Shayxzoda Foyiz Nimardoniyni tarjimasidan farqli ravishda yuqorida qayd etilgan mualliflarning tarjimalari kitob holida chop etilmagan va hali hamon ilmiy jamoatchilikka e'lon qilinmagan. Shayxzoda Foyiz Nimardoniyni o'z tarjimasida "majlis"larni "hadiqa"lar ko'rinishida tartib berganligini aytish mumkin.

3. Eronda navoiyshunoslikning keyingi taraqqiyot bosqichi Ali Asg'ar Hikmat, Rukniddin Humoyun Farrux, Muhammad Naxjuvoniyni, Mahdi Farhoniyni Munfarid kabi yirik olimlarning faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Jumladan, Ali Asg'ar Hikmat o'z davrida "Majolis un-nafois"ning Faxriy Hiraviy va Hakimshoh Qazviniyni tarjimasidagi variantlarini bir jildda Eronda chop etib, ularga o'zgartirish va tuzatishlar kiritgan bo'lsa, Rukniddin Humoyun Farrux Alisher Navoiyni qalamiga mansub "Devoni Foniyni"ning ilk ilmiy-tanqidiyni nashrini amalga oshirdi. Natijada, Alisher Navoiyni forsini ijodini o'zida jamlagan devoni bevosita uning salaflariga qiyosan tahlil va talqin etila boshlandi. Bundan tashqari, shoir qalamiga mansub "Xamsat ul-mutahayyirin" asari ilk bor Muhammad Naxjuvoniyni tomonidan fors tiliga tarjima qilindi. Ammo tarjima muallif tomonidan emas, balki keyinchalik, Mahdi Farhoniyni Munfarid tomonidan so'zboshi, ilovalari va juz'iy o'zgartirishlar bilan nashr etildi.

4. XXI asr – Eron navoiyshunosligi rivojida Sug'robonu Shigufta, Behbud Murodiyni, Bahman Akbariyni, Muhammad Sorli, Parvizbegi Habibobodiy, Hodi Bidakiyni, Sayyid Ehson Shukrxudoiy, Munira Muhammaddodiy, Amir Ne'mati Limoiyni, Muhammadzoda Siddiq kabi eronlik navoiyshunos olimlarning xizmatlari beqiyos. Sug'robonu Shigufta Alisher Navoiyni hayoti va faoliyatini manbalar asosida tiklab, uning asarlari yuzasidan olib borgan kompleks tadqiqotlarini ilmiy monografiya ko'rinishida taqdim etgan bo'lsa, Behbud Murodiyni esa Navoiyni asarlaridan ba'zilarini ozariyni tiliga tabdil qilib, Eronda nashr ettirishga muvaffaq bo'lgan shuningdek, Alisher Navoiyni asarlari uchun tuzilgan lug'atlar ustida izlanishlar olib borib, "Lug'ati atrokiya" nomli lug'atni chop ettirgan. Bahman Akbariyni Eron va O'zbekiston olimlarini o'zaro bog'lagan "ko'priki" vazifasini

bajargan deyish mumkin. Olim o'zbekistonlik navoiyshunos olima S.G'aniyeva bilan birgalikda Alisher Navoiyning "Nazm ul-javohir" asarining 5 tildagi tarjimasini amalga oshiradi va Eronda nashr ettiradi. Muhammad Sorli esa boshqalardan farqli ravishda, Alisher Navoiy haqidagi xalq qissalarining nashrini amalga oshirgan. Parvizbegi Habibobodiy "Majolis un-nafois"ni ilk bor monografik planda tadqiq va tahlil etganligini zikr etmoq joiz. Hodi Bidakiy Alisher Navoiy asarlarining matniy jihatlarini tadqiq etib, hozirda shoir asarlarining jahon kutubxonalarida saqlanayotgan nusxalari yuzasidan o'z tadqiqotlarini davom ettirmoqda. Sayyid Ehson Shukrxudoiy Alisher Navoiyning tanlangan asarlarining ilk nashrlarini Eronda amalga oshirganligini alohida qayd etmoq kerak. Munira Muhammaddodiy esa eronlik orasida ilk bor Alisher Navoiy maktublarini manbalar asosida o'rganib, tahlil qilgan. Amir Ne'mati Limoiy qo'lyozma manbalar asosida shoir hayoti, faoliyati va ijodiga oid manbalarni sharhlagan holda monografiya yaratgan. Bundan tashqari, olim shoir asarlarini o'rganish asnosida uning asarlariga ba'zi o'rinlarda munosabat ham bildirgan. E'tiborli jihat shundaki, olim Alisher Navoiyning ayrim risolalarini ilk bor fors tiliga tarjima qilgan, shuningdek, ularni sharhlab, ilovalar keltirgan, Rukniddin Humoyun Farrux tomonidan nashr ettirilgan "Devoni Foni"dan tushib qolgan o'rinlarni alohida risolalar ko'rinishida chop ettirgan.

Eronlik navoiyshunoslar orasida o'zgacha hurmat va e'tiborga sazovor olimlardan biri Muhammadzoda Siddiq bo'lib, olim Alisher Navoiy hayoti, faoliyati va ijodiga aksar umrini baxshida etgan. Olimning navoiyshunoslik oldidagi yuksak xizmatlaridan biri sifatida Alisher Navoiy asarlari uchun yaratilgan eng katta lug'at "Sanglox" asarining ilk zamonaviy nashrini amalga oshirganligini qayd etmoq joiz. Bundan tashqari, olim buyuk mutafakkirning "Mezon ul-avzon" kabi asarining forsiy tarjimasini amalga oshirib, turkiy va forsiy matn, shuningdek, transkripsiya bilan birgalikda nashr ettirgan.

II BOB. FAXRIY HIRAVIY VA HAKIMSHOH QAZVINIY TARJIMASHUNOSLIK FAOLIYATIDA “MAJOLIS UN-NAFOIS”NING O‘RNI

2.1. “Majolis un-nafois” va “Latoyifnoma” asarlarining qiyosiy-matniy tadqiqi

Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asari XV-XVI asr boshlaridagi adabiyot tarixiga oid muhim tazkiralardan biri bo‘lib, Faxriy Hiraviy uni “Latoyifnoma” nomi bilan h. 928/m. 1521–1522-yilda fors tiliga tarjima qildi. Oldingi bobda aytib o‘tganimizdek, Ali Asg‘ar Hikmat 1945-yilda mazkur asardan qilingan ikki tarjimani – Faxriyning “Latoyifnoma” va Qazviniyning “Hasht bihisht”ini bir kitobda jamlagan holda Tehronda nashr ettiradi. 1961-yilda esa o‘zbek navoiyshunos olimasi S. G‘aniyeva tomonidan O‘zbekistonda nashr yuzini ko‘radi.

S. G‘aniyeva 6 ta qo‘lyozma asosida “Majolis un-nafois”ning¹³⁷ ilmiy-tanqidiy tekstini tuzishga muvaffaq bo‘ladi. A. Hikmat “Latoyifnoma”¹³⁸ asarini nashr etishda foydalangan qo‘lyozma nusxalar bilan¹³⁹ S. G‘aniyeva “Majolis un-nafois” asarini chop etishda foydalangan qo‘lyozma nusxalarni kitobat qilingan sanalari, kotiblari, qo‘lyozmaning qay darajada saqlanganligi, tili kabi omillarga tayanib, olima S. G‘aniyeva foydalangan qo‘lyozma nusxalar A. Hikmat foydalangan nusxalarga nisbatan qadimiy va ayni vaqtda mo‘tabarroq ekanligi oshkor bo‘ldi. Shu asosda bu ikki nashrni solishtirib o‘rganishda S. G‘aniyeva nashrini tayanch manba sifatida olishga jazm etdik.

“Tehron nashri”da shoirlar she‘rlarining nomlarida, ba’zida esa shoirlarning sharhi holini keltirishda xato iboralarining qo‘llanilganligiga guvoh bo‘ldik. Qizig‘i, bu yo‘l qo‘yilgan xatolar keyinchalik “Az-Zari’a” va “Farhangi suxanvaron”, “Lug‘atnomai Dehxudo” kabi asarlarda ham o‘z aksini topgan. Bu xatolar va kamchiliklar hamda ularning boshqa manbalarda qo‘llanilganligi

¹³⁷ Keyingi o‘rinlarda “Toshkent nashri” deya tilga olinadi.

¹³⁸ Keyingi o‘rinlarda “Tehron nashri” deya tilga olinadi.

¹³⁹ Hikmat qaysi qo‘lyozma nusxalar asosida “Latoyifnoma” va “Hasht bihisht” asarlarini nashr etganligi birinchi bobning birinchi faslida batafsil yoritilgan.

asarning “Toshkent nashri” hamda vaqt nuqtayi nazaridan mazkur asardan oldin yozilgan “Tazkirat ush-shuaro”, “Habib us-siyar”, “Tuhfai Somiy” va “Arafot ul-oshiqin” kabi asarlarni mutolaa qilgandan so‘ng yaqqol ravshanlashadi. Shuningdek, “Latoyifnoma” chop etilgan kitobdan o‘rin olgan Qazviniyning tarjimasi yaxshi tahrir qilinmaganidan “Latoyifnoma”dagi mavjud xatolar aynan Qazviniyning tarjimasida ham takrorlangan.

Alisher Navoiy o‘zining “Majolis un-nafois” tazkirasida har bir shoir haqida alohida to‘xtalib, uning sharhi holi va ijodidan namunalar keltiradi. Tahlillar “Toshkent nashri”da mavjud shoirlar borasidagi ayrim qaydlarning “Tehron nashri”da mavjud emasligini ko‘rsatdi. Quyida “Tehron nashri”da mavjud bo‘lmagan shoirlar to‘g‘risidagi shu kabi qaydlarning ayrimlarini ko‘rib chiqamiz:

“Majolis un-nafois”ning “Toshkent nashri”da Mir Shohiy haqidagi ma’lumotdan so‘ng “Tehron nashri”da mavjud bo‘lmagan Mavlono Mushtariy ismli shoirning tarjimai holi keltirilgan:

“Mavlono Mushtariy — astrobodlig‘dur. O‘z vaqtida mashohirdin erdi. Bu matla’ aningdurkim:

Soqiy agar mayam nadihad dar havon gul.

Dasti man astu domani soqiyu poi gul¹⁴⁰.”

Shuningdek, “Toshkent nashri”da Mavlono Muhammad Omiliy tarjimai holidan keyin “Tehron nashri”da mavjud bo‘lmagan shoir – Mavlono Burujiy to‘g‘risida shunday bayon qilingan:

“Mavlono Burujiy — Mavlono Sa’diddin Koshg‘ariynig murididur, naqshbandiya silsilasidindur. Qalin muridlari bor erdi. Uzi shahar masjidi jomeida suluk qilur erdi. Base toliblarg‘a murshidi muqtado erdi va gohi nazm ham iltifot qilur erdi. Bu matla’ aningdurkim:

Man oshiqi sho‘ridavu mastam, chi tavon kard?

Dil dodavu jon dar kafi dastam, chi tavon kard?

Qabri o‘z piri yonidadur¹⁴¹.”

¹⁴⁰ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 306.

Shuni ham zikr etmoq kerakki, *Hofiz Sharbatiy* va undan keyin keltirilgan *Xoja Kamoliddin Udiy* va *Ali Karmollar* haqidagi qaydlar “Toshkent nashri”da to‘rtinchi majlisda keltirilgan bir paytda Hofiz Sharbatiy borasidagi ma’lumot “Tehron nashri”da uchinchi majlisda keltirilgan.

“Toshkent nashri”da yuqorida tilga olingan ikkita tarjimai holdan tashqari yana 68 ta shoir haqida ma’lumot mavjud bo‘lib, “Tehron nashri”da ular haqida umuman ma’lumot keltirilmagan. Bu shoirlarning har biri haqida alohida tarzda to‘xtalib o‘tishning imkoni bo‘lmaganligi bois, ularning ismi va taxallusini jadvalda keltirish bilan cheklanamiz:

1-jadval

No	Muallif nomi	“Majolis un-nafois”dagi majlis o‘rni va sahifasi
1.	Mavlono Muzhir	3-m, 342-b.
2.	Darvesh Xusomiy	3-m, 345-b.
3.	Mavlono Abdulhaq	3-m, 349-b.
4.	Mavlono Vidoiy	3-m, 349-b.
5.	Mavlono Hajriy	3-m, 352-b.
6.	Mavlono Harimiy	3-m, 354-b.
7.	Mavlono Qalandar	3-m, 354 b.
8.	Mavlono Xalil	3-m, 355-b.
9.	Mavlono Haybatiy	3-m, 355-b.
10.	Mavlono Qanbariy	3-m, 355-b.
11.	Sayyid Orif	3-m, 355-b.
12.	Mavlono Adimiy	3-m, 355-b.
13.	Mavlono Shabobiy	3-m, 355-b.
14.	Mavlono Darvesh	3-m, 356-b.
15.	Mavlono Ayoniy	3-m, 356-b.
16.	Mavlono Muhammad	3-m, 356-b.
17.	Mavlono Faxriy	3-m, 357-b.
18.	Mavlono Rukniy	3-m, 357-b.
19.	Mavlono Toyibiy	3-m, 358-b.
20.	Hasan Ali	3-m, 360-b.
21.	Mavlono Fathulloh	3-m, 360/361-b.
22.	Mavlono Asiruddin	3-m, 361-b.
23.	Mavlono Faxruddin	3-m, 362-b.
24.	Mavlono Maqsud	3-m, 363-b.

¹⁴¹ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 326.

25.	Mir Asadulloh	3-m, 365-b.
26.	Mir Ahadulloh	3-m, 365-b.
27.	Mavlono Shoh Ali	3-m, 365-b.
28.	Mir Husayn	3-m, 367-b.
29.	Mavlono Koshiy	3-m, 367-b.
30.	Mavlono Zoyiriy	3-m, 367-b.
31.	Mavlono Qone'iy	3-m, 367-b.
32.	Mavlono Ziyoiy	3-m, 368-b.
33.	Mavlono Nuriy	3-m, 368-b.
34.	Mavlono Fayziy	3-m, 368-b.
35.	Mavlono Ayniy	3-m, 368-b.
36.	Mavlono Mu'iniy	3-m, 368-b.
37.	Mavlono Xizriy	3-m, 368-b.
38.	Ustod Muhammad O'bahiy	3-m, 368/369-b.
39.	Mir G'iyosuddin Aziz	4-m, 375-b.
40.	Xoja Kamoluddin Udiy	4-m, 376-b.
41.	Ali Karmol	4-m, 377-b.
42.	Sulton Ibrohim Musha'sha'	4-m, 379-b.
43.	Mavlono Xondamir	4-m, 379-b.
44.	Mavlono Hoji Muhammad	4-m, 381-b.
45.	Hofiz Muhammad Sultonshoh	4-m, 382-b.
46.	Mavlono Faxriy	4-m, 382-b.
47.	Mavlono Qosim	4-m, 383-b.
48.	Mirak Husayn	4-m, 386-b.
49.	Mavlono Sharifi Bog'i Shahriy	4-m, 388-b.
50.	Mavlono Shoh Ali	4-m, 388-b.
51.	Mavlono Bahlul	4-m, 388-b.
52.	Sulton Abdulloh	4-m, 390-b.
53.	Pahlavon Darvesh Muhammad	4-m, 391-b.
54.	Muhammad Ali	4-m, 391-b.
55.	Pahlavon Sulton Ali Go'shtigir	4-m, 391-b.
56.	Xoja Qutbiddin	4-m, 393-b.
57.	Xoja Yusuf Mehna	4-m, 393-b.
58.	Xoja Yahyo	4-m, 395-b.
59.	Mir Ibrohim	5-m, 398-b.
60.	Sheram	5-m, 399-b.
61.	Xoja Alouddin	6-m, 408-b.
62.	Mavlono Ahliy	6-m, 409-b.
63.	Jahonshoh Mirzo	7-m, 414-b.
64.	Ya'qub Mirzo	7-m, 414-b.
65.	Muhammad Husayn Mirzo	7-m, 417-b.
66.	Boysung'ur Mirzo	7-m, 417-b.
67.	Sulton Mas'ud Mirzo	7-m, 417-b.

68.	Sulton Ali Mirzo	7-m, 417-b.
-----	------------------	-------------

“Toshkent nashri” hamda “Tehron nashri” orasida ko‘plab boshqa ixtiloflar ham mavjud. Bu ixtiloflarni o‘z navbatida ikkiga bo‘lish mumkin: 1) qaydlarning nomlanishi, shoirlar ismi va taxallusi bilan bog‘liq ixtiloflar; 2) o‘sha qaydlarda qamrab olingan ma’no va mazmundagi ixtiloflar.

“Latoyifnoma”da ko‘plab shoirlarning ismlari va taxalluslari A. Hikmat foydalangan Naxjuvoniylar nusxasidagi mavjud xatolar sabab noto‘g‘ri zikr etilgan. Agarda Hikmat foydalangan nusxa ishonchli nusxa bo‘lganida edi yoki qiyoslash uchun boshqa nusxalardan foydalanganida edi, albatta, bu xatolarning aksariyati bartaraf qilingan bo‘lar edi. “Tehron nashri”da qaydlarning nomlanishidagi mavjud yo‘l qo‘yilgan xatolardan ayrimlarini quyida keltiramiz:

“Tehron nashri”da **Mavlono Sharaf Xiyoboniy** to‘g‘risida shunday bayon qilinadi: *“Mavlono Sharaf Xiyoboniy – mardī darvesh va nomurod ast va hamesha bar sari toj namad nihoda, qo‘rchuq mepechid va ba mardum niz omezishash kamtar mebud va beshtari avqot ba tatabbo‘i Xamsa mashg‘uli menamud. Voqe‘an, nisbatan ba holi xud bad nanavishtaast. Dar “Xamsa” ash dar fazilati afv in bayti nek voqe‘ shudaast:*

Ba nazdi kase k-o‘ ba donish meh ast,
Zi mujrimkushi jurmbaxshi beh ast...¹⁴²”

Mazkur shoirning ismi tayanch manba – “Toshkent nashri”da **Mavlono Ashraf**¹⁴³ tarzida yozilgan. Biz “Toshkent nashri”da keltirilgan variantni, ya’ni “Mavlono Ashraf” variantini to‘g‘ri deb hisoblaymiz. Chunki mazkur shoirning nomi “Riyoziy ush-shuaro”¹⁴⁴ va “Maxzan ul-g‘aroyib”¹⁴⁵ asarlarida ham **Darvesh Ashraf** va “Ro‘zi ravshan”¹⁴⁶ asarida **Ashraf** nomi bilan tilga olingan, bu esa bizning yuqoridagi fikrimizning to‘g‘ri ekanligini tasdiqlaydi. Ammo “Arafot ul-

¹⁴² Amir Alisheir Navoiy, *مجالس النفايس*, به كوشش علی اصغر حکمت. تهران: 1323, ص 11.

¹⁴³ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 296.

¹⁴⁴ والہ داغستانی، علی قلی خان. ریاض الشعرا. به اهتمام ابو القاسم رادفر و گیتا اشیدری. ج 2. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، 1391، ص 140.

¹⁴⁵ هاشمی سندیلوی، شیخ احمدعلی خان. مخزن الغرایب. به تصحیح محمد باقر. ج 1. اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، 1994، ص 210.

¹⁴⁶ صبا، محمد مظفر حسین. روز روشن. به اهتمام محمدحسین رکن زاده آدمیت. تهران: کتابخانه رازی. ص 52.

oshiqin” asari ta’siridan bo’lsa kerak, “Az-Zari’a”¹⁴⁷ va “Farhangi suxanvaron”da¹⁴⁸ avvaliga **Ashraf Marog’iy Xiyoboniy** tarzida, ikkinchi daf’asida esa ishtibohan **Sharaf Xiyoboniy** tarzida tilga olingan.

Avhadiyning “Arafot ul-oshiqin” tazkirasi mashhur tazkiralardan biri bo’lib, muallif o’z asarini yozishda eng muhim manba sifatida “Majolis un-nafois” va uning forsha tarjimasi “Latoyifoma” asarlaridan keng foydalangan. Muallif bu ikki kitobga qayta-qayta murojaat qilib, bu asarlardagi ko’plab ma’lumotlardan foydalanadi va o’z asarida keltiradi. U o’z asarini yozishda foydalangan manbalarda Mavlono Sharafning ismi ba’zida Ashraf, ba’zida esa Sharaf tarzida zikr etilgan. Avhadiy “Ashraf” va “Sharaf” aslida bir odam ekanligini anglamasdan, bir o’rinda Darvesh Ashraf¹⁴⁹, boshqa bir o’rinda esa Mavlono Sharaf Xiyoboniy¹⁵⁰ tarzida zikr etadi.

“Tehron nashri”da **Mavlono Nozaniniy** haqida shunday ma’lumot berilgan: *“Mavlono Nozaniniy Sabzavori ul-asl bud. Tab’ dilpazir dosht. Agarchi omi bud, ammo ash’orash xoli az choshni nabud va bo Amir Shohiy bisyor suhbat doshta bud va ba g’azal guftan beshtar mayl mekard.*

Sanavbar to zi xizmatgorii sarvat judo monda,

Shuda devonavu jo’lidamo’ sar dar havo monda.

*Dar Astrobod favt shud, qabrash onjost.*¹⁵¹”

Biroq shoirning ismi “Toshkent nashri”da **Mavlono Zayni**¹⁵² deb tilga olinadi. Shuningdek, “Arafot ul-oshiqin”¹⁵³ va “Ro’zi ravshan”¹⁵⁴ asarlarida ishtibohan “Zinatii Sabzavoriy” va “Riyoz ush-shuaro” asarida esa “Zinatii Astrobodiy”¹⁵⁵ nomi bilan zikr etilgan. Yuqorida tilga olganlarimizdan “Zayni” ismi to’g’ri variant bo’lib, “Arafot ul-oshiqin” havolasida bunga ishora bor va

¹⁴⁷ آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. الذریعه الی تصانیف الشیعه. ج 9. بیروت: دار الاضواء، ص 78، 512.

¹⁴⁸ خیامپور، عبدالرسول. فرهنگ سخنوران. تبریز: چاپ خانه شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان، 1340، ص 269.

¹⁴⁹ اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد. عرفات العاشقین و عرصات العارفین. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. 1 ج. تهران: میراث مکتوب، 1389، ص 469.

¹⁵⁰ O’sha asar, j. 4, b. 2103.

¹⁵¹ امیر علیشیر نوابی، مجالس النفایس، به کوشش علی اصغر حکمت. تهران: 1323، ص 40.

¹⁵² Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plami (10-jildlik). – Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 321.

¹⁵³ اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد. عرفات العاشقین و عرصات العارفین. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. 3 ج. تهران: میراث مکتوب، 1389، ص 1693.

¹⁵⁴ صبا، محمد مظفر حسین. روز روشن. به اهتمام محمدحسین رکن زاده آدمیت. تهران: کتابخانه رازی. ص 334.

¹⁵⁵ واله داغستانی، علی قلی حان. ریاض الشعرا. به اهتمام ابو القاسم رادفر و گیتا اشیدری. 1 ج. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، 1391، ص 617.

“Xulosat ul-ash’or” asarining uchinchi ruknida ham “Zaynii Sabzavoriy” tarzida keltiriladi¹⁵⁶. Mazkur shoirning ismi “Tehron nashri” ta’siridan bo’lsa kerak, “az-Zari’a”¹⁵⁷ va “Farhangi suxanvaron”¹⁵⁸ asarlarida ham xato tarzda “Mavlono Nozaniniy” deya zikr etilgan.

“Tehron nashri”da **Mavlono Oshiqiy** haqida shunday deyiladi: *“Mavlono Oshiqi az shahri Hirot bud va qasidaro puxta meguft va dar fursate, ki Sulton Abu Sa’id Mirzo amorati Oq Saroy tamom kard, jihati kitoba on ba shuaroi shahr she’r farmud va u xub guft va in matla’ dar ta’rifi amorat az o’st. Bayt:*

*In manzare, ki toq chu abro’i dilbar ast,
Az xok bar giriftai doroi kishvar ast.*¹⁵⁹”

Biroq, ushbu shoir “Toshkent nashri”da to’g’ri tarzda **“Mavlono Ishqiy”**¹⁶⁰ deya tilga olinadi. Mazkur shoir “Arafot ul-oshiqin”¹⁶¹, “Tazkirai Husayniy”¹⁶², “Ro’zi ravshan”¹⁶³ va “Farhangi suxanvaron”¹⁶⁴ asarlarida ham “Mavlono Ishqiy” tarzida tilga olingan, ammo “az-Zari’a”da¹⁶⁵ bir o’rinda to’g’ri tarzda “Mavlono Ishqiy Hiraviy”, boshqa bir o’rinda esa “Oshiqiy Hiraviy” tarzida tilga olinadi.

“Tehron nashri”da **Mavlono Sa’diy** to’g’risida shunday bayon qilingan: *“Mavlono Sa’diy az Mashhad bud va kosagari mekard. In matla’i zuqofyatayn az o’st:*

*Zi bahri qat’i hasti hila az sad joy angezam,
Magar yak lahza bo on dilbari xudroy omezam.*¹⁶⁶”

Lekin ushbu shoirning ismi “Toshkent nashri”da **“Mavlono Sa’idiy”**¹⁶⁷ deb qayd etilgan. Shuningdek, “Arafot ul-oshiqin”¹⁶⁸ asarida ham to’g’ri tarzda

¹⁵⁶ گلچین معانی، احمد. تاریخ تذکره های فارسی. 1 ج. تهران: کتابخانه سنایی، 1363، ص 527.

¹⁵⁷ آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. الذریعه الى تصانیف الشیعه. ج 9. بیروت: دار الاضواء، ص 1152.

¹⁵⁸ خیامپور، عبدالرسول. فرهنگ سخنوران. تبریز: چاپ خانه شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان، 1340، ص 586.

¹⁵⁹ امیر علیشیر نوایی، مجالس/النفایس، به کوشش علی اصغر حکمت. تهران: 1323، ص 41.

¹⁶⁰ Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plami (10-jildlik). – Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 322.

¹⁶¹ اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد. عرفات العاشقین و عرصات العارفین. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. 5 ج. تهران: میراث مکتوب، 1389، ص 2945.

¹⁶² سنبهلی مراد آدلی، میر حسین دوست. تذکره حسینی. لکهنو: نول کشور، 1292 ق، ص 209.

¹⁶³ صبا، محمد مظفر حسین. روز روشن. به اهتمام محمدحسین رکن زاده آدمیت. تهران: کتابخانه رازی. ص 549.

¹⁶⁴ خیامپور، عبدالرسول. فرهنگ سخنوران. تبریز: چاپ خانه شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان، 1340، ص 393.

¹⁶⁵ آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. الذریعه الى تصانیف الشیعه. ج 9. بیروت: دار الاضواء، ص 723، 673.

¹⁶⁶ امیر علیشیر نوایی، مجالس/النفایس، به کوشش علی اصغر حکمت، منوچهری، تهران 1323، ص 44، 43.

¹⁶⁷ Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plami (10-jildlik). – Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 324.

“Mavloni Sa’idiy Mashhadiy” deya tilga olingan, ammo “Latoyifnoma”da keltirilgan ikkinchi bayt ishtibohan “Sa’d Mashhadiy”¹⁶⁹ qalamiga mansub deya ta’kidlangan. Aslida esa Sa’idiy qalamiga mansub she’rning birinchi bayti davomi bo’lib, u bilan vazn va qofiyada hamohangdir. Bu shoir “Ro’zi ravshan”¹⁷⁰ asarida to’g’ri tarzda “Sa’idiy Kosagar” deya tilga olinadi, ammo “Az-Zari’a”¹⁷¹ asarida birinchi martasida xato tarzda “Sa’dii Mashhadiy”, ikkinchi martasida esa to’g’ri tarzda “Sa’dii Kosagar” va “Farhangi suxanvaron”da¹⁷² ham ishtibohan “Sa’dii Mashhadiy” tarzida zikr etilgan.

“Tehron nashri”da **Mavloni Xotamiy** to’g’risida shunday ma’lumot beriladi: “*Mavloni Xotamiy – az xudamoi Xoja Kusaviy bud va darveshii tamom dosht. In matla’ az o’sit:*

Niyozmandi tuyem, ey ba noz parvarda,

*Turo zamona ajab dilnavoz parvarda.*¹⁷³”

Ammo mazkur shoir “Toshkent nashri”da to’g’ri tarzda **Mavloni Xokiy**¹⁷⁴ va “Arafot ul-oshiqin”¹⁷⁵ hamda “Xulosat ul-ash’or”da¹⁷⁶ ham Mavloni Xokiy deya zikr etilgan, ammo “az-Zari’a”da bir marotaba xato tarzda Xotamii Kusaviy¹⁷⁷, ikkinchi daf’asida esa to’g’ri tarzda Xokii Kusaviy¹⁷⁸ tarzida tilga olingan. “Farhangi suxanvaron” asarida ham avval xato tarzda Xotamii Kusaviy¹⁷⁹, keyin esa Xokii Kusaviy¹⁸⁰ tarzida to’g’ri keltirilgan. Shuningdek, “Latoyif ut-tavoyif” asari muallifi ham mazkur shoirni Xoki¹⁸¹ nomi bilan tilga olib, u haqda bir hikoya ham keltiradi.

¹⁶⁸ اوحدى بلياني، تقى الدين محمد. عرفات العاشقين و عرصات العارفين. به تصحيح ذبيح الله صاحب كاري و آمنه فخر احمد. 3 ج. تهران: ميراث مکتوب، 1389، ص 1840.

¹⁶⁹ امير عليشير نوايي، مجالس/نفايس، به كوشش على اصغر حكمت، منوچهرى، تهران 1323، ص 1841.

¹⁷⁰ صبا، محمدمظفر حسين. روز روشن. به اهتمام محمدحسين ركن زاده آدميت. تهران: كتابخانه رازى. 1343، ص 359.

¹⁷¹ آقابزرگ تهرانى، محمد محسن. الذريعه الى تصانيف الشيعه. ج 9. بيروت: دار الاضواء، ص 453، 450.

¹⁷² خيامپور، عبدالرسول. فرهنگ سخنوران. تبريز: چاپ خانه شركت سهامى چاپ كتاب آذربايجان، 1340، ص 269.

¹⁷³ امير عليشير نوايي، مجالس/نفايس، به كوشش على اصغر حكمت، منوچهرى، تهران 1323، ص 49.

¹⁷⁴ Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plami (10-jildlik). – Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 331.

¹⁷⁵ اوحدى بلياني، تقى الدين محمد. عرفات العاشقين و عرصات العارفين. به تصحيح ذبيح الله صاحب كاري و آمنه فخر احمد. 2 ج. تهران: ميراث مکتوب، 1389، ص 1294.

¹⁷⁶ گلچين معانى، احمد. تاريخ تذكرة هاى فارسى. 1 ج. تهران: كتابخانه سنائى، 1363، ص 527.

¹⁷⁷ آقابزرگ تهرانى، محمد محسن. الذريعه الى تصانيف الشيعه. ج 9. بيروت: دار الاضواء، ص 227.

¹⁷⁸ O’sha asar, 283 b.

¹⁷⁹ خيامپور، عبدالرسول. فرهنگ سخنوران. تبريز: چاپ خانه شركت سهامى چاپ كتاب آذربايجان، 1340، ص 179.

¹⁸⁰ O’sha asar, 183 b.

¹⁸¹ على صفى بيهقى، فخر الدين. لطايف الطوايف. به تصحيح احمد گلچين معانى. ج 3. تهران: شركت نسبى اقبال و شركا، 1352، ص 236.

“Tehron nashri”da **Mavlono Qabuliy** to‘g‘risida shunday ma’lumot berilgan: *“Mavlono Qabuliy – az viloyati Tarshiz bud va marde nadimsheva va hikmatshior bud va dar majolis ba misol va nazir ovaridan nazir va misol nadosht. In matla’ az o’st:*

*Muhtasib meguft, day az ro’yi hol,
Boda arzon shud kujoyi zar halol.¹⁸²”*

Biroq mazkur shoir “Toshkent nashri”da **Mavlono Muqbilii**¹⁸³ tarzida keltiriladi. Shuningdek, “Arafot ul-oshiqin” asarida Muqbili Tarshiziy¹⁸⁴, “az-Zari’a”da bir marotaba ishtibohan Qabulii Tarshiziy¹⁸⁵, ikkinchisida esa Maqbulii Tarshiziy¹⁸⁶, “Farhangi suxanvaron”da ham birinchisida ishtibohan Qabulii Tarshiziy¹⁸⁷, ikkinchisida Muqbili Tarshiziy¹⁸⁸ tarzida zikr etilgan.

“Majolis un-nafoisning” “Tehron nashri” va “Toshkent nashri” o‘rtasida shoirlarning ismi va taxallusi yuzasidan shunga o‘xshash yana 99 ta shoirning nomu nasabi va taxallusida ixtilof mavjud bo‘lib, ishimizda ularning har biri haqida atroflicha to‘xtalib o‘tishning imkoni yo‘q. Shu bois ularning faqat ismi-sharifi va taxalluslarini jadvalda keltirish bilan cheklanamiz:

2-jadval

Toshkent va Tehron nashrlaridagi tafovutlar

№	Asl turkiy matnda (Toshkent nashri) shoirlarning nomu nasabi va taxallusi	Faxriyning tarjimasida (Tehron nashri) shoirlarning nomu nasabi va taxallusi
1.	Hazrati Qosim Anvor (1-m, 291-b.)	Amir Qosimi Anvor (1-m, 6-b.)
2.	Xoja Abulvafoyi Xorazmiy (1-m, 293-b.)	Xoja Abulvafo (1-m, 9-b.)
3.	Xoja Ismatulloh (1-m, 296-b.)	Xoja Ismat (1-m, 12-b.)
4.	Sayyid Ali Hoshimiy (1-m, 298-b.)	Sayyid Hoshimiy (1-m, 14-b.)
5.	Mavlono Ali Ohiy (1-m, 300-b.)	Mavlono Ali Osiy (1-m, 17-b.)
6.	Mavlono Ali Shug‘oniy (1-m, 301-b.)	Mavlono Muhammad Ali

¹⁸² Amir Alisher Navoiy, *Majalis al-nafais*, be koshsh Ali Asghar Hikmat. Tehran: 1323, v. 64.

¹⁸³ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 345.

¹⁸⁴ اوحدى بلياني، تقى الدين محمد. عرفات العاشقين و عرصات العارفين. به تصحيح ذبيح الله صاحب كاري و آمنه فخر احمد. 6 ج. تهران: ميراث مكتوب، 1389، ص 3960.

¹⁸⁵ آقابزرگ تهراني، محمد محسن. الذريعة الى تصانيف الشيعة. ج 9. بيروت: دار الاضواء، ص 857.

¹⁸⁶ O’sha asar, 1088 b.

¹⁸⁷ خيامپور، عبدالرسول. فرهنگ سخنوران. تبریز: چاپ خانه شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان، 1340، ص 468.

¹⁸⁸ O’sha asar, 559 b.

	b.)	Shugʻoniy (1-m, 17-b.)
7.	Bobo Savdoiy (1-m, 301-b.)	Mavloni Savdoyi (1-m, 18-b.)
8.	Mavloni Tolib Jojarmiy (1-m, 302-b.)	Mavloni Muhammad Tolib Jojarmiy (1-m, 19-b.)
9.	Mavloni Orifiy (1-m, 303-b.)	Mavloni Mahmud Orifiy (1-m, 20-b.)
10.	Mavloni Qadimiy (1-m, 304-b.)	Mavloni Nadimiy (1-m, 21-b.)
11.	Mavloni Hoji Abulhasan (1-m, 305-b.)	Hoji Abulhasan (1-m, 22-b.)
12.	Mir Shohiy (1-m, 306-b.)	Amir Shohiy (1-m, 23-b.)
13.	Mavloni Abdulvahhob (2-m, 309-b.)	Mavloni Qozi Abdulvahhob Mashhadiy (2-m, 26-b.)
14.	Mir Yodgorbek (2-m, 312-b.)	Amir Yodgorbek (2-m, 30-b.)
15.	Mavloni Fasih Rumiy (2-m, 314-b.)	Mavloni Fasehi Runiy (2-m, 32-b.)
16.	Hofiz Ali Jomiy (2-m, 315-b.)	Mavloni Hofiz Ali Jomiy (2-m, 34-b.)
17.	Sayyid Kamol Kachkul (2-m, 316-b.)	Sayyid Kamol Gachkuli (2-m, 35-b.)
18.	Mavloni Abdusamad Badaxshiy (2-m, 318-b.)	Mavloni Abdusamad (2-m, 36-b.)
19.	Xoja Hasan Xizrshoh (2-m, 319-b.)	Xoja Xizrshoh Astrobody (2-m, 38-b.)
20.	Xoja Masʻud Qumiy (2-m, 320-b.)	Mavloni Masʻud Qumiy (2-m, 38-b.)
21.	Vali Qalandar (2-m, 321-b.)	Mavloni Vali Qalandar (2-m, 40-b.)
22.	Mavloni Volahiy (2-m, 321-b.)	Mavloni Vola (2-m, 40-b.)
23.	Harimiy Qalandar (2-m, 321-b.)	Mavloni Harimiy Qalandar (2-m, 41-b.)
24.	Xoja Ahmad Mujallid (2-m, 327-b.)	Mavloni Muhammad Mujallid (2-m, 46-b.)
25.	Mavloni Safoiy (2-m, 330-b.)	Safoiy (2-m, 48-b.)
26.	Mavloni Yusuf (2-m, 330-b.)	Mavloni Badeʻiy (2-m, 48-b.)
27.	Mavloni Yaqiniy (2-m, 332-b.)	Mavloni Naqibiy (2-m, 50-b.)
28.	Mavloni Kamoliy (2-m, 333-b.)	Mavloni Kamol (2-m, 51-b.)
29.	Mirzo Hoji Soʻgʻdiy (2-m, 333-b.)	Mavloni Hoji Sugʻdiy Samarqandiy (2-m, 51-b.)
30.	Mavloni Bilol (2-m, 335-b.)	Mavloni Hiloliy (2-m, 53-b.)
31.	Muhammad Ali (2-m, 335-b.)	Mir Muhammad Ali Kobuliy (2-m, 53-b.)
32.	Sayyid Hasan Ardasher (2-m, 336-b.)	Amir Husayn Ardasher (2-m, 54-b.)
33.	Hazrat Maxdumiy Shayxu-l-	Mavloni Nuriddin Abdurahmoni

	islomiy Mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy (3-m, 338-b.)	Jomiy (2-m, 56-b.)
34.	Mavlono Hasanshoh (3-m, 342-b.)	Mavlono Husaynshoh (3-m, 61-b.)
35.	Mavlono Abdulloh (3-m, 342-b.)	Mavlono Abdulloh Hotifiy (3-m, 62-b.)
36.	Mavlono Darvesh Mashhadiy (3-m, 343-b.)	Mavlono Darvesh (3-m, 63-b.)
37.	Sayyid Qutb Lakadang (3-m, 344-b.)	Sayyid Qutb (3-m, 64-b.)
38.	Mavlono Nargis (3-m, 346-b.)	Mavlono Nargisiy (3-m, 65-b.)
39.	Mavlono Solimiy (3-m, 347-b.)	Mavlono Soyiliy (3-m, 66-b.)
40.	Mavlono Jamshid (3-m, 349-b.)	Mullo Jamshed Muammoyi (3-m, 69-b.)
41.	Mavlono Shihob (3-m, 349-b.)	Mullo Shahob (3-m, 70-b.)
42.	Mavlono Abu Tohir (3-m, 351-b.)	Mavlono Abu Tolib (3-m, 70-b.)
43.	Mavlono Qabuliy (3-m, 350-b.)	Mavlono Qabuliy Qunduriy (3-m, 72-b.)
44.	Sayyid Naqibiy (3-m, 351-b.)	Mavlono Naqibiy (3-m, 72-b.)
45.	Mir Hoshimiy (3-m, 351-b.)	Mavlono Hoshimiy (3-m, 73-b.)
46.	Xoja Muso (3-m, 354-b.)	Mavlono Muso (3-m, 75-b.)
47.	Lutfiyi Soniy (3-m, 355-b.)	Mavlono Lutfiy (3-m, 71 b.)
48.	Mavlono Toyifiy (3-m, 358-b.)	Mavlono Toyiriy (3-m, 78-b.)
49.	Mir Lavand (3-m, 358-b.)	Mir Qalandar (3-m, 78-b.)
50.	Mavlono Sofiy (3-m, 363-b.)	Mullo Sofiy (3-m, 79-b.)
51.	Mavlono Fig'oniy (3-m, 363-b.)	Mir Sa'id (3-m, 80-b.)
52.	Mavlono Bihishtiy (3-m, 363-b.)	Mullo Bihishtiy (3-m, 80-b.)
53.	Mavlono Nargisiy (3-m, 364-b.)	Mullo Nargisiy (3-m, 81-b.)
54.	Mavlono Darvesh Ali (3-m, 366-b.)	Mullo Darvesh Ali Shamo' (3-m, 83-b.)
55.	Zova Qozisi (3-m, 367-b.)	Qozizoda (3-m, 84-b.)
56.	Mavlono Doiy (3-m, 370-b.)	Mavlono Doyimiy (3-m, 86-b.)
57.	Mavlono Fidoiy (3-m, 371-b.)	Fidoiy Tabriziy (3-m, 87-b.)
58.	Mavlono Volahiy (3-m, 372-b.)	Mavlono Vofiy (3-m, 88-b.)
59.	Pavlavon Muhammad Go'shtigir (4-m, 373-b.)	Pahlavon Muhammad Abu Sa'id (4-m, 89-b.)
60.	Mir Sarbarahna (4-m, 374-b.)	Sayyid Sarbarahna (4-m, 91-b.)
61.	Mavlono Burhonuddin (4-m, 375-b.)	Mavlono Burhonuddin Atoulloh Roziy (4-m, 91-b.)
62.	Mavlono Mas'ud (4-m, 376-b.)	Mavlono Kamoliddin Mas'ud (4-m, 91-b.)
63.	Mir Ixtiyoruddin (4-m, 380-b.)	Sayyid Ixtiyor (4-m, 95-b.)
64.	Mavlono Muhammad Badaxshiy	Mullo Muhammad Badaxshiy (4-

	(4-m, 381-b.)	m, 95-b.)
65.	Sayyid G‘iyosuddin (4-m, 383-b.)	Mir G‘iyosuddin (4-m, 96-b.)
66.	Mir Sayyid Husayn Abivardiy (4-m, 382-b.)	Mir Husayn Bovardiy (4-m, 97-b.)
67.	Sayyid Asadulloh (4-m, 383-b.)	Mir Asadulloh (4-m, 97-b.)
68.	Hofiz Jaloluddin Mahmud (4-m, 385-b.)	Hofiz Jamoluddin Mahmud (4-m, 98-b.)
69.	Mavlono Nomiy (4-m, 385-b.)	Mullo Nomiy (4-m, 98-b.)
70.	Xoja Sulton Muhammad (4-m, 386-b.)	Mavlono Sulton Muhammad (4-m, 99-b.)
71.	Mavlono Sulton Ali Qoyiniy (4-m, 388-b.)	Darvesh Sulton Ali Qoyiniy (4-m, 101-b.)
72.	Sufiy Piri Sesadsola (4-m, 388-b.)	Darvesh So‘fiy – Piri sesadsola (4-m, 101-b.)
73.	Mavlono G‘iyosuddin (4-m, 389-b.)	G‘iyosuddin Ali (4-m, 102-b.)
74.	Mavlono Jamoluddin (4-m, 392-b.)	Mavlono Jaloluddin (4-m, 104-b.)
75.	Xoja Qutbiddin Ahmad (4-m, 394-b.)	Xoja Qutbiddin Muxammad (4-m, 105-b.)
76.	Mavlono Fasihuddin (4-m, 395-b.)	Xoja Fasihuddin (4-m, 106-b.)
77.	Amir Davlatshoh (5-m, 396-b.)	Hazrati Amir Davlatshoh (5-m, 108-b.)
78.	Mir Husayn Ali Jaloyir (5-m, 397-b.)	Hasan Ali Jaloyir (5-m, 108-b.)
79.	Yomg‘urchibek (5-m, 399-b.)	Mir Yag‘murchi yo Mag‘murchibek (5-m, 111-b.)
80.	Ibrohim Muhammad Xalil (5-m, 400-b.)	Mir Ibrohim (5-m, 111-b.)
81.	Shoh Quli Uyg‘ur (5-m, 400-b.)	Shohquli Yag‘ur (5-m, 112-b.)
82.	Abduqahhor (5-m, 401-b.)	Abdulqahhor (5-m, 112-b.)
83.	Bek Malakiy (5-m, 401-b.)	Bekquliy (5-m, 112-b.)
84.	Ahmad Hojibek (6-m, 402-b.)	Amir Ahmad Hojibek (6-m, 114-b.)
85.	Xoja Xovand (6-m, 404-b.)	Xoja Xond (6-m, 114-b.)
86.	Amir Mahmud Barlos (6-m, 404-b.)	Mir Mahmud Barlos (6-m, 114-b.)
87.	Darvesh Shuhudiy (6-m, 404-b.)	Mavlono Foni (6-m, 114-b.)
88.	Orif Farkatiy (6-m, 405-b.)	Mavlono Orif (6-m, 117-b.)
89.	Mavlono Darvesh Dehakiy (6-m, 406-b.)	Darvesh Dehakiy (6-m, 118-b.)
90.	Xoja Afzal (6-m, 407-b.)	Xoja Fazlulloh (6-m, 119-b.)
91.	Mavlono Yoriy (6-m, 409-b.)	Mullo Yoriy (6-m, 120-b.)
92.	Mavlono Mirakiy (6-m, 409 b.)	Mavlono Mirak (6-m, 121-b.)
93.	Mavlono Bayzoiy (6-m, 410-b.)	Mavlono Bayoziy (6-m, 122-b.)

94.	Temur Ko‘ragon (7-m, 411-b.)	Amir Temur Go‘ragon (7-m, 123-b.)
95.	Abubakr Mirzo (7-m, 412-b.)	Abobkar Mirzor (7-m, 124-b.)
96.	Xalil Sulton (7-m, 413-b.)	Sulton Xalil (7-m, 125-b.)
97.	Saydi Ahmad Mirzo (7-m, 414-b.)	Sayyid Ahmad Mirzo (7-m, 126-b.)
98.	Sulton Badiuzzamon Mirzo (7-m, 415-b.)	Sulton Bade‘uzzamon (7-m, 127-b.)
99.	Sulton us-salotin Abulg‘ozi Sulton Husayn Bahodurxon (8-m, 418-b.)	Abulg‘ozi Sulton Husayn Bahodurxon (8-m, 130-b.)

“Majolis un-nafois” tazkirasining “Toshkent nashri” va “Tehron nashri” orasida qaydlarning nomlanishi yoki shoirlar ismi va taxallusidagi ixtiloflardan tashqari shoirlar to‘g‘risidagi ma‘lumotning ma‘nosida ham tafovutlar mavjud. Ayni ma‘lumotlardagi bu kabi tafovutlarni shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin:

- 1) shoirlar bilan bog‘liq ixtiloflar;
- 2) shoirlarning she‘ri bilan bog‘liq ixtiloflar.

“Tehron nashri”da ayrim shoirlar haqidagi ma‘lumot bilan “Toshkent nashri”da aynan o‘sha shoirlar haqidagi ma‘lumot orasida ixtiloflar bor. Mazkur ixtiloflar asosan kishilar ismi va joy nomlari bilan bog‘liqdir. Quyida joy nomlari bilan bog‘liq ayrim farqlarni keltiramiz:

“Tehron nashri”da **Mavlono Amiriy** haqida keltirilgan ma‘lumotning xotima qismida uning vafot etgan joyi borasida shunday yozilgan: “*Qabrash jonibi Badaxshon dar Arhangu Sar ast*¹⁸⁹”,

Ammo “Toshkent nashri”da uning vafot etgan manzili bo‘yicha shunday ma‘lumot keltiriladi: “*Aning qabri Badaxshon sari Arhang Saroydadur*”¹⁹⁰. Boshqa tazkiralarda Mavlono Amiriy vafot etgan joy nomi to‘g‘risida ma‘lumot uchramaydi.

“Tehron nashri”da **Shayx Sadriddin Ravosiy** to‘g‘risidagi ma‘lumotda uning dafn etilgan manzili quyidagicha keltiriladi: “*Dar shahri Hirot az olam raft va na’shi o‘ro ba viloyati Shug‘on burdand va onjo madfun ast*¹⁹¹”.

¹⁸⁹ Amir Elishir Noyi, مجالس النفايس، به كوشش على اصغر حكمت، منوچهری، تهران 1323، ص 19.

¹⁹⁰ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 302.

¹⁹¹ Amir Elishir Noyi, مجالس النفايس، به كوشش على اصغر حكمت، منوچهری، تهران 1323، ص 28.

“Toshkent nashri”da ham mazkur shoirning dafn etilgan manzili yuzasidan shu mazmundagi ma’lumot keltiriladi: *“Shayx Hiri shahrida olamdan o’tti va na’shin **Shug’ong**‘a eltilar va anda madfundur.*¹⁹²”

“Tehron nashri”da **Mavlon Muhammadali Shug’oni**¹⁹³ ismli kishi haqida ham ma’lumot berilgan bo’lib, “Toshkent nashri”da ham “Tehron nashri”da keltirilgani kabi aynan **“Shug’on”** deb tilga olingan. Bu so’z viloyatlardan birining nomi bo’lib, “Nuzhat ul-qulub” asarida bu haqida shunday bayon qilingan: *“Jojurm az iqlimi chahorum ast... **Shuqon** shahre vasat ast va bist pora diya az tavobe’i on ast va az iqlimi chahorum ast”*¹⁹⁴.

Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuro” tazkirasida ham yuqorida tilga olingan viloyat haqida shunday deyiladi: *“Raboti Ishq, ki dar janubi Darband – **Shuqon** ast va bar sari rohe voqe’ ast, ki az Xuroson ba Jurjon va Astrobod meravand...*¹⁹⁵”.

Yuqorida keltirilgan ma’lumotlardan bahs mavzusi bo’lgan qadimiy viloyat nomining yozilish tartibi 1436–1437-yillarda “Nuzhat ul-qulub” asarining yozilishigacha *“Shuqon”* tarzida yozilgan, ammo vaqt o’tishi bilan u “Shug’on” tarzida yozila boshlangan. “Toshkent nashri”da ham bu joyning nomi “Shug’on” tarzida tilga olinganligini yuqorida tilga oldik.

“Tehron nashri”da **Mullo Muhammad Badaxshiy**ning qayerlik ekanligi to’g’risida shunday bayon qilinadi: *“Az qariyai **Ishkamesh** ast, ki dar navohii viloyati **Qundur** ast*¹⁹⁶”.

Biroq “Toshkent nashri”da yuqoridagi qayddan biroz farq qiluvchi ma’lumot keltiriladi: *“**Qunduzning Ishkamish** otlig’ kentidindur.*¹⁹⁷”

Bular orasidan “Ishkamish” va “Qunduz” to’g’ri variant hisoblanib, boshqa manbalarda ham mazkur joy nomlari shu shaklda tilga olinadi. Jumladan, “Haft

¹⁹² Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plami (10-jildlik). – Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 311.

¹⁹³ امير عليشير نوايي، مجالس النفايس، به كوشش علي اصغر حكمت. تهران: 1323، ص 17.

¹⁹⁴ مستوفي، حمدالله. نزهة القلوب. به اهتمام محمد دبیرسیاقی. 1336، ص 174-175.

¹⁹⁵ دولتشاه سمرقندی، امیر دولتشاه بن علاءالدوله. تذکرة الشعرا. به تصحيح ادوارد براون. ليدن: بريل، ص 54.

¹⁹⁶ امير عليشير نوايي، مجالس النفايس، به كوشش علي اصغر حكمت. تهران: 1323، ص 95.

¹⁹⁷ Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plami (10-jildlik). – Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 381.

iqlim” asarining muallifi Qunduzni Kobul shimolidagi bir viloyat sifatida¹⁹⁸, Badaxshiyning tug‘ilgan joyini esa “Ishkamish”¹⁹⁹ tarzida tilga oladi. Tarix va jug‘rofiyaga oid manbalarda “Qundur” va “Ishkamesh” nomli viloyatlar tilga oilinmagan, biroq “Tehron nashri”ning ta’sirida “Farhangi suxanvaron” asarida ham Badaxshiyning tug‘ilgan joyi ishtibohan “Ishkamesh”²⁰⁰ tarzida keltiriladi.

Shuni ham alohida qayd o‘tib o‘tish lozimki, “Tehron nashri”da **Mavlono Qabuliy Qunduriy** to‘g‘risidagi ma’lumotda “Qunduz” ishtibohan “Qundur”²⁰¹ tarzida zikr etilgan va bu xatolik keyinchalik yozilgan “Farhangi suxanvaron”²⁰² va “az-Zari’a”²⁰³ asarlariga ham ko‘chgan. Biroq Qazviniyning “Majolis un-nafois”dan qilgan forsiy tarjimai²⁰⁴ hamda “Arafot ul-oshiqin” tazkirasida²⁰⁵ mazkur viloyatning nomi “Qundo‘z” tarzida qayd etilgan.

Shoirlar bilan bog‘liq ixtiloflardan tashqari ba’zida “Tehron nashri” bilan “Toshkent nashri” orasida turli shoirlar ijodidan keltirilgan she’rlar va ularning mazmun-mohiyatida ham tafovutlar borligi aniqlandi. Ulardan ayrimlarini quyida keltirib o‘tamiz:

“Tehron nashri”da **Mavlono Zohidiy** to‘g‘risida keltirilgan ma’lumotda undan shunday bir bayt keltiriladi:

*“Zuhraro jang borubob ki dod,
La’l dar sang yo Rab ob ki dod”²⁰⁶.*

Bizningcha, xato tarzda yozilgan “borubob” so‘zidan maqsad “bo rubob” bo‘lsa, bu misralardan shunday ma’no kelib chiqadi: “*Kim Zuhra va rubob orasiga nifoq soldi.*” Ammo ayni shu misralar Toshkent nashrida: “*Zuhraro chang yo rubob ki dod*”²⁰⁷ va “Arafot ul-oshiqin”da²⁰⁸: “*Zuhraro chang bo rubob ki dod*”

¹⁹⁸ Razi, amin احمد. هفت اقليم. به تصحيح سيد محمد رضا طاهري. ج 2. تهران: سروش، ص 610.

¹⁹⁹ O’sha asar, 609 b.

²⁰⁰ خيامپور، عبدالرسول. فرهنگ سخنوران. تبریز: چاپ خانه شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان، 1340، ص 519.

²⁰¹ امیر علیشیر نوابی، مجالس النفايس، به کوشش علی اصغر حکمت، منوچهری، تهران 1323، ص 72.

²⁰² خيامپور، عبدالرسول. فرهنگ سخنوران. تبریز: چاپ خانه شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان، 1340، ص 468.

²⁰³ آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. الذريعة الى تصانيف الشيعة. ج 9. بيروت: دار الاضواء، ص 875.

²⁰⁴ امیر علیشیر نوابی، مجالس النفايس، به کوشش علی اصغر حکمت، منوچهری، تهران 1323، ص 242.

²⁰⁵ اوحدي بلياني، تقی الدين محمد. عرفات العاشقين و عرصات العارفين. به تصحيح ذبيح الله صاحب کاري و آمنه فخر احمد. ج 6. تهران: ميراث مکتوب، 1389، ص 3408.

²⁰⁶ امیر علیشیر نوابی، مجالس النفايس، به کوشش علی اصغر حکمت، منوچهری، تهران 1323، ص 18.

²⁰⁷ Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plami (10-jildlik). – Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 302.

tarzida keltiriladi. “Toshkent nashri” hamda “Arafot ul-oshiqin” asarida keltirilgan ushbu baytning ma’nosi bir-biriga ancha yaqindir, ya’ni “*Kim Zuhra [chalishi uchun] chang yo [va] rubob berdi*” degan ma’no anglashiladi.

Sharq adabiyotida “Zuhra” va “Nohid” yulduzi xursandchilikning mazhari bo‘lib, uni “falak mutribi” sifatida ham talqin qilganlar. Shuningdek, ko‘plab shoirlar, jumladan Hofiz Sheroziyning she’rlarida ham bu mavzu tilga olinadi:

“Biyovar may, ki natvon shud zi makri osmon emin,
Ba lo‘bi Zuhrai changivu Mirrixii silahshurash²⁰⁹.”

Yuqoridagi misoldan “Toshkent nashri” va “Arafot ul-oshiqin” asarida keltirilgan variantning mazmuni, ya’ni “Zuhra [chalishi uchun] chang yo [va] rubob bermoq” “Tehron nashri”da keltirilgan “Zuhra va rubob orasida urush chiqarmoq”dan ko‘ra aqlga sig‘adigan holatdir.

“Tehron nashri”da **Xoja Abu Is’hoq** haqida keltirilgan ma’lumotda quyidagi bayt ham zikr etilgan:

“*Kashid az dasti mo sahroi Xovar domani gulho,*
*Ba sahroi qiyomat dasti movu domani sahro*²¹⁰.”

Mazkur baytning birinchi misrasi “Toshkent nashri”da shunday keltirilgan: “*Kashid az dasti mo sahroi Xovar domani gulro*”²¹¹ va “Arafot ul-oshiqin”da esa: “*Kashid az dasti mo sahroi Xovar domani on gul*”²¹² tarzida keltiriladi. Qayd etilgan misraning oxiri “Tehron” va “Toshkent” nashri hamda “Arafot ul-oshiqin”da farqli bo‘lsa-da, ammo ularning hech birida vazn muammosi mavjud emas. “Toshkent nashri” hamda “Arafot ul-oshiqin” asarida shoirning maqsadi aniq-ravshan bayon etilgan. Shoirning maqsadini yuqorida tilga olingan ikki manbada “Tehron nashri”da keltirilganidek, “*sharq sahrosi gullarni (ya’ni*

اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد. عرفات العاشقین و عرصات العارفین. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. ج 3. تهران: میراث مکتوب، 1389، ص 1649.

²⁰⁹ <https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh278>

²¹⁰ میر علیشیر نوابی، مجالس النفایس، به کوشش علی اصغر حکمت، منوچهری، تهران 1323، ص 37.

²¹¹ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 318.

²¹² اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد. عرفات العاشقین و عرصات العارفین. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. ج 1. تهران: میراث مکتوب، 1389، ص 435.

ma'shuqlar yoxud biyobon gullarini) tortib oldi" tarzida emas, balki *"Sharq sahrosi gulni (ya'ni ma'shuqni) bizdan tortib oldi"* tarzida talqin qilish mumkin.

"Tehron nashri" bilan "Toshkent nashri" o'rtasidagi she'rlarda bundan boshqa ixtiloflar ham anchagina topiladi. Jumladan, Mavlono Muhammad Olim (1-majlis, 16-raqam, 15-bet), Mavlono Sulaymoniy (1-majlis, 34-raqam, 31-bet), Mavlono Tuti (2-majlis, 56-raqam, 31-bet) kabi shoirlarning she'rlarida ham bu kabi tafovutlar ko'zga tashlanadi.

Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" tazkirasida ko'p hollarda shoirlar ijodidan namuna sifatida bir yoki ikki bayt keltirish bilan cheklangan. "Tehron nashri"da esa ba'zan mazkur she'rlarning ayrim misralari keltirilmasdan ularning o'rni ochiq qoldirilgan. Bu kabi kamchiliklardan quyida bir misol keltiramiz:

"Tehron nashri"da **Sulton Iskandar Sheroziy** qalamiga mansub ruboiyning ikkinchi bayti quyidagicha keltiriladi:

*"Tori muyugning do'konin mubin,
Yo misrifi yo Halabni... yo Rumi²¹³."*

"Toshkent nashri"da ruboiyning ikkinchi misrasi to'g'ri tarzda shunday beriladi:

*"Tori mo'yungning zakotin men beray,
Yo Misrni, yo Halabni, yo Rumi²¹⁴."*

"Toshkent nashri"ni to'g'ri deyishimizga sabab shuki, yuqoridagi "Tehron nashri"gi baytdan ma'no chiqara olmaganimiz bir paytda mazkur nusxada keltirilgan baytdan ma'no chiqara olamiz, ya'ni shoir bu bayt bilan "ma'shuqning har tola sochi Misr, Halab va Rum mamlakatlaridan-da qadrliroq" ekanligini va uning bir tola sochiga mazkur shaharlarni tortiq etishga tayyor ekanligini uqtirmoqchi bo'ladi.

A. Hikmat nashr etgan "Latoyifnoma" bilan S. G'aniyeva nashr etgan "Majolis un-nafois" asarini o'zaro solishtirib o'rganish natijasida, ular orasida anchagina tafovut borligi ayon bo'ldi. Jumladan:

²¹³ امير عليشير نوايي، مجالس النفايس، به كوشش علي اصغر حكمت، منوچهری، تهران 1323، صص 124، 125.

²¹⁴ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 412.

70 nafar shoirning sharhi holi “Toshkent nashri”da keltirilgan bir paytda, “Tehron nashri”da ular haqida hech narsa deyilmagan. “Toshkent nashri”da ba’zi bir shoirlar va ularning she’rlari to’g’risida ko’proq ma’lumot berilgan bo’lib, “Tehron nashri”da bu ma’lumotlar uchramaydi;

“Toshkent nashri”ga nisbatan olib qaraganda “Tehron nashri”da ixtilof va xatolar mavjud bo’lib, bu xatolar asosan shoirlarning nomi va taxallusi yoki ularning sharhi holi hamda she’rlarida ko’zga tashlanadi. Bunday ixtiloflar 105 ta shoirning nomu nasabi va taxallusida borligi aniqlandi;

“Tehron nashri”da ba’zi bir iboralar ma’nosida tushunarsiz o’rinlar mavjud bo’lib, tayanch manba – “Toshkent nashri” yordamida ular bartaraf etildi.

2.2. “Majolis un-nafois” va “Hasht bihisht” asarlarining qiyosiy tahlili

Hakimshoh Qazviniiy o’z tarjimasi “Hasht bihisht”da “Majolis un-nafois” asarining asl turkiy matnini qanday berilgan bo’lsa shundayligicha tarjima qilmay, unga ko’plab o’zgartirishlar kiritgan, buning natijasida esa asl turkiy matndan ancha uzoqlashgan. Bu kabi o’zgartirishlarga tarjimon tomonidan asl matnda mavjud bo’lgan ayrim qismlarning butunlay tushirilib qoldirilishi, asl matnda mavjud bo’lmagan qo’shimcha ma’lumotlarning tarjimon tomonidan kiritilishi yoki tarjima asnosida tarjimon tomonidan matn qismlarining nomlari va mazmuniga kiritilgan o’zgartirishlarni sanab o’tmoq joiz. Bu “tushirib qoldirilish”, “qo’shimcha kiritish” va “o’zgartirish kiritish”lar ba’zan shoirlarning ismi va ular haqida keltirilgan ma’lumotlarda, ba’zida esa ularning ijodidan keltirilgan misollarda, gohida bir shaxs haqidagi barcha ma’lumotlarda ko’zga tashlanadi.

Asl turkiy matnda mavjud bo’lib, ammo H. Qazviniiy tomonidan “tushirib qoldirilgan” matn qismlari asosan shoirlarning ismi yoxud ular haqidagi ma’lumotlarda, shoirlar qalamiga mansub baytlarda va ularning sharhi holida ko’zga tashlanadi. Qazviniiy tomonidan tushirib qoldirilgan asl matnning qismlari birinchi navbatda ayrim shoirlarning ismi, taxallusi va tug’ilgan joyi bilan bog’liqdir. Shuningdek, Qazviniiy ba’zan shoirlar ijodidan keltirilgan baytlarni o’z tarjimasida keltirmagan bo’lsa, ba’zida ayrim shoirlarning sharhi holi bilan bog’liq

bir qism ma'lumotlarni tarjima qilmasdan tashlab ketadi. Inchunin, Qazviniy tomonidan ba'zi shoirlar haqidagi ma'lumotlarning to'lig'icha tarjima qilinmasdan tashlab ketish holatlari ham uchraydi.

Qazviniy tomonidan asl matnda mavjud bo'lgan ayrim parchalarning tarjimada tashlab ketilishi, uning asl matnga sodiq bo'lmaganidan dalolat beradi. Buni esa uning tarjimasidagi "zaif nuqta" sifatida baholash mumkin.

Shoirlarning ismi va ular to'g'risidagi ma'lumot bilan bog'liq matn qismlarining Qazviniy tarjimasida tashlab ketilishi quyidagilardan iborat:

1) *"Qozi Muhammad – dar Xuroson az jumlai ilmu fazl ast va base xushtab' va sohibkamol ast va ba mansabi quzzo ishtig'ol menamoyad va gohe she'r niz mefarmoyad va in matla' az o'st:*

*Guftamash gul, gul baromad rangi ruxsorat zi mul,
G'unchai o' dar tabassum shud ki az gulho chi gul"*²¹⁵

Mazkur shoir "Majolis un-nafois" asarining asl turkiy matnida **Qozi Muhammad Imom** tarzida keltirilgan bo'lib, u haqda shunday deyiladi:

"Qozi Muhammad Imomiy — mutadayyin va xushtab' kishi erdi. Xurosonning qoziyul-quzotlig' mansabida mutammakkin bo'ldi. Va nazmg'a gohi mashg'ul bo'lur erdi. Ash'ori Hiri shahrida el orasida bor. Bu matla' aningdurkim:

*Guftamash gul-gul baromad rangi ruxsorat zi mul,
G'unchai u dar tabassum shudki, az gulho chi gul.*

*Va qabri Hiriya Imom Quzotning go'ristonidadur"*²¹⁶.

Qazviniy tarjima asnosida uning ismiga qo'shib aytiladigan "Imom"lik sifatini keltirmasdan, faqatgina Qozi Muhammad tarzida keltirish bilan cheklangan. Bundan tashqari "Toshkent nashri"da mavjud *"Ash'ori Hiri shahrida el orasida bor"* jumlasida hamda u dafn etilgan mozar bilan bog'liq ma'lumot ham Qazviniy tarjimasida uchramaydi.

²¹⁵ امیر علیشیر نوائی، مجالس النفایس، به کوشش علی اصغر حکمت. تهران: 1323، ص 189.

²¹⁶ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 298.

Keyingi “tashlab ketish” shoir – Xoja Fazlulloh Samarqandiy bilan bog‘liqdir. U haqda “Tehron nashri”da quyidagicha ma’lumot beriladi:

2) *“Xoja Fazlulloh Samarqandiy – o‘ro ba vositai kasrati donishi ilmi fiqh Abuhanifai Soniy mego‘yand. Va bo on ki a‘lami ulamoi Samarqand buda, mayl ba she‘ru muammo niz mefarmuda. Va in matla‘ az o‘st:*

Qaddi chun sarvi tu jon ast maro balki ravon,

So‘yam, ey sarvi ravon shav, ki fado sozam jon²¹⁷.”

Bu shoir Alisher Navoiyga “farzandim” deya murojaat qilgan o‘sha Xoja Fazlulloh Abullaysiy bo‘lib, “Toshkent nashri”da u haqida shunday deyiladi:

“Xoja Fazlulloh Abullaysiy — Samarqand akobiridindur. Faqih Abullays avlodidandur. Fiqhda ani Abu Hanifai Soniy derlar erdi va arabiyatda Ibn Hojib kaffasida tutarlar erdi...

Bovujudkim, Samarqandning a‘lami ulamosi erdi, she‘r va muammog‘a dag‘i moyil erdi.

Bu matla‘ alarningdurkim:

Qadi chun sarvi tu jon ast maro, balki ravon,

So‘yam, ey sarv, ravon shavki, fido sozam jon²¹⁸.”

Ammo Qazvinii unga berilgan “Abullaysiy” nisbasini keltirmasdan, Xoja Fazlulloh Samarqandiy shaklida berish bilan cheklanganini ko‘rishimiz mumkin.

Keyingi shoir bu Mavlono Faseh bo‘lib, “Tehron nashri”da u haqida shunday ma’lumot keltiriladi:

3) **“Mavlani Faseh** – *shaxse tavonost va marde dono va dar donish benazir va behamto va dar xidmati Jo‘gi Mirzo mebud va kitobati qasrhoi bog‘oti o‘ she‘ri o‘st. Va tatabbo‘i qasidai masno‘i Salmon karda, va Maxzan ul-asrori Shayx Nizomiro niz javob gufta; In bayt dar bobi nihon doshtani asror az o‘st:*

Har nafas k-az tu kase bishnavad,

Beshak az o‘ hamnafase bishnavad²¹⁹.”

²¹⁷ امیر علیشیر نوایی، مجالس النفایس، به کوشش علی اصغر حکمت. تهران: 1323، ص 201.

²¹⁸ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 309.

²¹⁹ امیر علیشیر نوایی، مجالس النفایس، به کوشش علی اصغر حکمت. تهران: 1323، ص 205.

Bu shoir “Majolis un-nafois” asarining “Toshkent nashri”da Mavlono Fasih Rumiy tarzida quyidagicha keltiriladi:

“Mavloni Fasih Rumiy — donishmand kishi erdi. Jo‘gi Mirzo xizmatida bo‘lur erdi va aning bog‘oti, qasrlarining kitobalari Mavlononing ash‘oridur. Xoja Salmonning masnu‘ qasidasig‘a tatabbu‘ qilibdur. O‘z xo‘rdi holig‘a yomon aytmaydur. Va Hazrat Shayxning “Maxzan ul-asror”ig‘a javob aytibdur, bu bayt “rozni nihon asrar” bobida aningdurkim:

*Har nafas k-az tu kase bishnavad,
Beshak az u hamnafase bishnavad²²⁰.”*

Qazviniiy o‘z tarjimasida uning ismiga qo‘shib aytiladigan “Rumiy” nisbasini qo‘shmay, Mavlono Fasih shaklida keltiradi.

Navbatdagi shoir Xoja Burhon bo‘lib, “Tehron nashri”da u to‘g‘risida shunday ma‘lumot keltiriladi:

4) “Xoja Burhon – az farzandoni hazrati shayxulislom Ahmadi Jom ast... Dar in matla‘ tasnifi “Isfahon” az o‘st:

*Rasida mavsumi shodiyu zavqu ayshu tarab,
Agar gado ba murodi dile rasad, chi ajab²²¹.”*

Bu shoir “Majolis un-nafois”ning “Tehron nashri”da **Xoja Yusuf Burhon²²²** deya tilga olingan bo‘lib, Qazviniiy tarjimasida “Yusuf” ismini uning nomu nasabida aks ettirmay, faqatgina Xoja Burhon tarzida keltirish bilan cheklangan.

Qazviniiy o‘zining “Hasht bihisht” tarjima asarida shoirlarning ismi bilan bog‘liq yana 92 ta qisqartirish va o‘zgartirishni ham amalga oshirgan bo‘lib, barchasi haqida atroflicha ma‘lumot keltirishning imkoni yo‘qligi bois quyidagi jadvalda ularni nomma-nom keltirish bilan cheklanamiz:

3-jadval

No	Asl turkiy matnda (Toshkent	Qazviniiy tarjimasida (Tehron
----	-----------------------------	-------------------------------

²²⁰ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 314.

²²¹ امیر علیشیر نوائی، مجالس النفایس، به کوشش علی اصغر حکمت. تهران: 1323، ص 215.

²²² Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 323.

	nashri) shoirlarning nomu nasabi	nashri) shoirlar ismi bilan bog‘liq qisqartirishlar va o‘zgartirishlar
1.	Mavlono Ashraf (1-majlis, 296-bet)	Mavlono Sharaf (1-bihisht, 187-bet)
2.	Xoja Ismatullo (1-majlis, 296-bet)	Xoja Ismat (1-bihisht, 187-bet)
3.	Mavlono Yax‘yo Sebak (1-majlis, 297-bet)	Mavlono Yahyo Shebak (1-bihisht, 188-bet)
4.	Mir Islom G‘azzoliy (1-majlis, 297 bet)	Miri Islom (1-bihisht, 189-bet)
5.	Mavlono Ruhiiy Yoziriy (1-majlis, 299-bet)	Mavlono Ruhiiy (1-bihisht, 190-bet)
6.	Mavlono Sohib Balxiy (1-majlis, 299-bet)	Mavlono Sohib (1-bihisht, 190-bet)
7.	Mavlono Simiy (1-majlis, 300-bet)	Mavlono Simiy Nishoburiy (1-bihisht, 191-bet)
8.	Mavlono Ali Ohiiy (1-majlis, 300-bet)	Mavlono Ohiiy (1-bihisht, 191-bet)
9.	Bobo Savdoiy (1-majlis, 301-bet)	Mavlono Savdoiy (1-bihisht, 192-bet)
10.	Mavlono Zohidiiy (1-majlis, 302-bet)	Mavlon Zohid (1-bihisht, 193-bet)
11.	Mavlono Amiriiy (1-majlis, 302-bet)	Mavlono Amir (1-bihisht, 193-bet)
12.	Mavlono Burunduq (1-majlis, 302-bet)	Mavlono Boyazid (1-bihisht, 193-bet)
13.	Mavlono Sulaymoniy (1-majlis, 303–304-betlar)	Mavlono Sulayman (1-bihisht, 194-bet)
14.	Mavlono Masihiy (1-majlis, 304-bet)	Mavlono Shayxiy (1-bihisht, 196-bet)
15.	Mavlono Muhammad Jomiiy (1-majlis, 305-bet)	Mavlono Muhammad (1-bihisht, 197-bet)
16.	Mir Shohiiy (1-majlis, 306-bet)	Amir Shohiiy (1-bihisht, 197-bet)
17.	Mir Haydar Majzub (2-majlis, 311-bet)	Mir Sadriddin Majzub (2-bihisht, 202-bet)
18.	Mir Yodgorbek (2-majlis, 312-bet)	Mir Yodgor (2-bihisht, 204-bet)
19.	Hofiz Ali Jomiiy (2-majlis, 315/316-betlar)	Mavlono Ali Jomiiy (2-bihisht, 207-bet)
20.	Sayid Kamol Kachkul (2-majlis, 316-bet)	Sayyid Kamol Kajka‘l (2-bihisht, 207-bet)
21.	Mavlono Hoji Nujumiiy (2-	Mavlono Nujumiiy (2-bihisht, 212-

	majlis, 320-bet)	bet)
22.	Mavloni Qanbariy (2-majlis, 320-bet)	Mavloni Qabariy (2-bihisht, 213-bet)
23.	Harimiy Qalandar, (2-majlis, 321-bet)	Jarimiy Qalandar (2-bihisht, 214-bet)
24.	Mavloni Sa'idiy (2-majlis, 324-bet)	Mavloni Sa'diy (2-bihisht, 216-bet)
25.	Mavloni Mir Arg'un (2-majlis, 324-bet)	Mir Arg'un (2-bihisht, 217-bet)
26.	Mavloni Muhammad Omiliy (2-majlis, 325-bet)	Mavloni Muhammad Abliy (2-bihisht, 218-bet)
27.	Darvesh Nozukiy (2-majlis, 326-bet)	Darvesh Nozuk (2-bihisht, 218-bet)
28.	Mavloni Ahmad Mujallid (2-majlis, 327-bet)	Mavloni Muhammad Mujallid (2-bihisht, 219-bet)
29.	Mavloni Muhammad Ne'matobodiy (2-majlis, 328-bet)	Mavloni Muhammad (2-bihisht, 220-bet)
30.	Mavloni Mir Qarshiy (2-majlis, 328-bet)	Mavloni Qarshiy (2-bihisht, 220-bet)
31.	Mavloni Yaqiniy (2-majlis, 332-bet)	Mavloni Naqibiy (2-bihisht, 224-bet)
32.	Mavloni Sakkokiy (2-majlis, 333-bet)	Mavloni Sakkoliy (2-bihisht, 225-bet)
33.	Nur Saidbek (2-majlis, 334-bet)	Saidbek (2-bihisht, 225-bet)
34.	Darveshbek (2-majlis, 336-bet)	Mirzo Aliy (2-bihisht, 227-bet)
35.	Hazrat Maxdumiy Shayxu-l-islomiy Mavloni Nuriddin Abdurahmon Jomiy (3-majlis, 338-bet)	Hazrati Shayx-ul islom va nur-ul inom Mavloni Nuriddin Abdurahmon Jomiy (3-bihisht, 229-bet)
36.	Amir Shayxim Suhayliy (3-majlis, 338-bet)	Mir Shayxim Suhayliy (3-bihisht, 230-bet)
37.	Mavloni Sayfiy (3-majlis, 339-bet)	Mavloni Sayfiy Buxoriy (3-bihisht, 230-bet)
38.	Sayid Qutb Lakadang (3-majlis, 344-bet)	Mavloni Sayid Qutbi Lakadnik (3-bihisht, 237-bet)
39.	Mavloni Muqbiliy (3-majlis, 345-bet)	Mavloni Muqimiy (3-bihisht, 237-bet)
40.	Mavloni Nargis (3-majlis, 346-bet)	Mavloni Nargisiy (3-bihisht, 238-bet)
41.	Mavloni Jamishd (3-majlis, 349-bet)	Mavloni Hamid (3-bihisht, 239-bet)

42.	Xoja Muso (3-majlis, 354-bet)	Mavlono Mushiy (3-bihisht, 250-bet)
43.	Mavlono Zirakiy (3-majlis, 359-bet)	Mavlono Zirak (3-bihisht, 250-bet)
44.	Do'st Muhammad (3-majlis, 360-betlar)	Mavlono Do'st (3-bihisht, 251/252-betlar)
45.	Mavlono Asiruddin (3-majlis, 361-bet)	Mavlono Naziruddin (3-bihisht, 252-bet)
46.	Mavlono Hamdamiy (3-majlis, 362-bet)	Hamdamiy (3-bihisht, 254-bet)
47.	Mavlono Osimiy (3-majlis, 362-bet)	Mavlono Osiy (3-bihisht, 254-bet)
48.	Mavlono Sifotiy (3-majlis, 358-bet)	Mavlono Safoiyi (3-bihisht, 255-bet)
49.	Mavlono Fazliy (3-majlis, 364-bet)	Mavlono Fayziy (3-bihisht, 256-bet)
50.	Mavlono Zohiriy (3-majlis, 365-bet)	Mavlono Tohiriy (3-bihisht, 257-bet)
51.	Zova Qozisi (3-majlis, 367-bet)	Qozizoda (3-bihisht, 258-bet)
52.	Mavlono Doiy (3-majlis, 370-bet)	Mavlono Domiy (3-bihisht, 260-bet)
53.	Mavlono Hamidgul (3-majlis, 371-bet)	Mavlono Hamid (3-bihisht, 260-bet)
54.	Mavlono Volahiy (3-majlis, 372-bet)	Volahiy (3-bihisht, 262-bet)
55.	Mir Sarbarahna (4-majlis, 374-bet)	Said Sarbarahna (4-bihisht, 265-bet)
56.	Mavlono Burhonuddin (4-majlis, 375-bet)	Mavlono Burhon (4-bihisht, 265-bet)
57.	Mavlono Husayn Voiz (4-majlis, 378-bet)	Mavlono Voiz (4-bihisht, 268/269-betlar)
58.	Mirond (4-majlis, 379-bet)	Mavlono Mirxond (4-bihisht, 379-bet)
59.	Mir Ixtiyoruddin (4-majlis, 380-bet)	Sayyid Ixtiyor (4-bihisht, 271-bet)
60.	Mir Sayyid Husayn Abivardiy (4-majlis, 382-bet)	Sayyid Husayn Bovardiy (4-bihisht, 273-bet)
61.	Mirak Husayn (4-majlis, 386-bet)	Mavlono Mirak Husayn (4-bihisht, 276-bet)
62.	Sufiy Piri Sesadsola (4-majlis, 388-bet)	Piri Sufiy-Piri Sadsola (4-bihisht, 274-bet)
63.	Xoja Abu Nasr (4-majlis, 392-bet)	Xoja Abu Nasr Mehna (4-bihisht, 279-bet)

64.	Xoja Husayn Kirangiy (4-majlis, 393-bet)	Hoja Hasan Kirangiy (4-bihisht, 279-bet)
65.	Mavlono Muhammad Xurosoniy (4-majlis, 394-bet)	Mullo Muhammad Xurosoniy (4-bihisht, 280-bet)
66.	Xoja Abdulloh Sadr (4-majlis, 394-bet)	Xoja Abdulloh (4-bihisht, 281-bet)
67.	Amir Davlatshoh (5-majlis, 396-bet)	Amir Davlatshoh bin Firo‘zshoh (5-bihisht, 282-bet)
68.	Mir Husayn Ali Jaloyir (5-majlis, 397-bet)	Amir Hasan Jaloyir (5-bihisht, 282-bet)
69.	Abdolvahhob (5-majlis, 397-bet)	Mir Abdolvahhob (5-bihisht, 283-bet)
70.	Sulton Husayn (5-majlis, 398-bet)	Mir Sulton Husayn (5-bihisht, 283-bet)
71.	Muhammad Solih (5-majlis, 398-bet)	Mir Muhammad Soleh (5-bihisht, 283-bet)
72.	Ibrohim Muhammad Xalil (5-majlis, 400-bet)	Ibrohim Xalil (5-bihisht, 284-bet)
73.	Soqiy (5-majlis, 401-bet)	Malik Soqibek (5-bihisht, 283-bet)
74.	Xoja Xurd (6-majlis, 403-bet)	Xoja Xusrav (6-bihisht, 286-bet)
75.	Abulbaraka (6-majlis, 403-bet)	Qozi Abulbaraka (6-bihisht, 286-bet)
76.	Xoja Xovand (6-majlis, 404-bet)	Xoja Fazlulloh (6-bihisht, 287-bet)
77.	Amir Mahmud Barlos (6-majlis, 404-bet)	Mir Mahmud Parlos (6-bihisht, 287-bet)
78.	Darvesh Shuhudiy (6-majlis, 404-bet)	Mavlono Foni (6-bihisht, 288-bet)
79.	Mavlono Mo‘miniy (6-majlis, 404-bet)	Mavlono Mo‘mini Samarqandiy (6-bihisht, 288-bet)
80.	Orif Farkatiy (6-majlis, 405-bet)	Mavlono Orif (6-bihisht, 288-bet)
81.	Mavlono Xayriy (6-majlis, 405-bet)	Mavlono Sabriy (6-bihisht, 289-bet)
82.	Mavlono Solihiy (6-majlis, 406-bet)	Mavlono Soleh (6-bihisht, 290-bet)
83.	Mavlono Darvesh Dehakiy (6-majlis, 406-bet)	Darvesh Dehakiy (6-bihisht, 290-bet)
84.	Shayx Najm (6-majlis, 407-bet)	Shayx Najmiddin (6-bihisht, 295-bet)
85.	Mavlono Bayzoiy (6-majlis, 410-bet)	Mavlono Bayoziy (6-bihisht, 312-bet)
86.	Sayyid Imod (6-majlis, 410-bet)	Sayyid Imoduddin (6-bihisht, 312-bet)

87.	Ulug‘bek Mirzo (7-majlis, 413-bet)	Mirzo Ulug‘bek (7-bihisht, 314-bet)
88.	Abdullatif Mirzo (7-majlis, 414-bet)	Mirzo Abdullatif (7-bihisht, 315-bet)
89.	Saydi Ahmad Mirzo (7-majlis, 414-bet)	Sayyid Ahmad Mirzo (7-bihisht, 315-bet)
90.	Kichik Mirzo (7-majlis, 415-bet)	Mirzo Kijik (7-bihisht, 315-bet)
91.	Sulton Badiuzzamon Mirzo (7-majlis, 415-bet)	Sulton Badiuzzamon (7-bihisht, 315-bet)
92.	Xoja Abulvafoi Xorazmiy (1-majlis, 4-bet)	Xoja Abulvafo (1-bihisht, 185-bet)

“Majolis un-nafois” tazkirasida shoirlar ijodidan keltirilgan ayrim baytlar Qazviniyning tarjima asari “Hasht bihisht” asaridan o‘rin olmay qolgan. Ijod namunalari tarjimadan tushib qolgan shoirlar sirasiga quyidagilar kiradi:

1) *“Mavloni Amir. Turkast va she‘ri o‘ turkist va bo vujudi on ki dar g‘oyati xubist, mashhur nest va dar she‘ri forsi tatabbo‘i Shayx Kamol namuda. In matlai purhol az o‘st:*

*Ro‘zi qismat har kase az aysh baxshi xud sitond,
G‘ayri zohid k-o‘ riyozatho kashidu xushk mond²²³.”*

“Majolis un-nafois”ning “Toshkent nashri”da bundan tashqari yana bir bayt keltirilgan bo‘lib, Qazviniy tarjima jarayonida bu baytni keltirmasdan birdan keyingi shoir haqidagi ma‘lumot tarjimasini keltiradi. Asl turkiy matnda mazkur shoir va uning baytlari quyidagicha keltirilgan:

“Mavloni Amiriy — turk erdi va turkcha she‘ri yaxshi voqe‘ bo‘lubdur, ammo shuhrat tutmabdur. Va bu bayt aning “Dahnoma” sidindur:

*Ne yemakdin, ne uyqudin solib so‘z,
Yemakdin to‘yub uyqudin yumub ko‘z.*

Va forsiyda shayx Kamol tatabbu‘i qilibdur. Bu matla‘ aningdurkim:

*Ro‘zi qismat har kase az aysh baxshi xud sitond,
G‘ayri zohid k-o‘ riyozatho kashidu xushk mond²²⁴.”*

²²³ Amir Al-Shaykh Nawā'iy, Majālis al-nafā'is, be koshsh Ali Asghar Hekmat. Tehran: 1323, v. 193.

Ko‘rib turganimizdek, “Tehron nashri”da “Toshkent nashri”da mavjud turkiy bayt keltirilmasdan, forsha bayt bilan cheklangan. Qazvinining bunday yo‘l tutishida, ehtimol, forsiy o‘quvchi shoirning turkiy baytini tushuna olmaydi degan o‘y sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin.

“Toshkent nashri”da mavjud bo‘lib, tarjima jarayonida Qazvinij tomonidan tarjima asarga kiritilmay qolib ketgan keyingi bayt muallifi – Mavlono Qudsiydir. Mazkur shoir haqida “Tehron nashri”da quyidagicha ma’lumot keltiriladi:

2) “Mavlono Qudsiy – Hiraviy ast. Va kase shiringuftor va shirinkirdor ast, va marazi laqva dorad, va az in jihat obi bisyor beixtiyor az dahoni o‘ ravon ast, va qatra-qatra az on chakon, va dar in bob in bayt gufta:

*Bo vujudi chunin dahan, ki marost,
She‘r go‘yam, ki ob az on bichakad²²⁵.”*

“Majolis un-nafois” tazkirasining “Toshkent nashri”da bundan boshqa yana bir bayt keltirilgan bo‘lib, Qazvinij tarjima jarayonida bu baytni keltirmasdan birdan keyingi shoir haqidagi ma’lumot tarjimasini beradi. Asl turkiy matnda mazkur shoir va uning baytlari quyidagicha keltiriladi:

“Mavlono Qudsiy — hiriylidur, shiringo‘y kishi ermish. Va og‘zida laqva marazi bor erdi, andoqkim og‘zidin suv borur erdi va zabt qila olmas erdi, bu bobda debdurkim:

*Bu vujudi chunin dahanki, marost,
She‘r go‘yamki, ob az u bichakad.*

Bu matla‘ dag‘i aningdurkim:

*Ey, ki man‘am mekuni az didani on gul‘uzor,
Holati dilro namedoni, maro ma‘zur dor²²⁶.”*

“Toshkent nashri”da mavjud bo‘lib, tarjima jarayonida Qazvinij tomonidan tarjima asarga kiritilmay qolib ketgan keyingi bayt muallifi – Mavlono Qadimiydir. Mazkur shoir haqida “Tehron nashri”da quyidagicha ma’lumot keltiriladi:

²²⁴ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 302.

²²⁵ امير عليشير نوايي، مجالس النفايس، به كوشش علي اصغر حكمت، منوچهری، تهران 1323، ص 190.

²²⁶ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 299.

3) **“Mavlono Qadimiy – ba naqorachigari mashhur ast va ba nazmi neko’ ma’ruf. Va in matlai xub az o’st. Matla’:**

*Be jamolash didai ravshan chi kor oyad maro,
Ravshani dar dida az didori yor oyad maro²²⁷.”*

“Majolis un-nafois”ning Toshkent nashrida bundan boshqa yana bir bayt keltirilgan bo‘lib, Qazvinij tarjima jarayonida bu baytni keltirmasdan birdan keyingi shoir haqidagi ma’lumotni keltiradi. Asl turkiy matnda mazkur shoir va uning baytlari quyidagicha keltiriladi:

“Mavlono Qadimiy — naqorachilikka mashhurdur, ammo tab’i nazmlarda muloyim erdi, bu matla’ aningdurkim:

*Be jamolash didai ravshan chi kor oyad maro,
Ravshani dar dida az didori yor oyad maro.*

So ‘ngg’i bayti yaxshiroq voqe’ bo’lubdur:

*Oh az on soat, ki nogah dar rahe pesh oyadam,
Muddate boyad, ki to dil barqaror oyad maro²²⁸.”*

“Tehron nashri”da Mavlono Muhammad Arab to’g’risida quyidagi ma’lumot keltiriladi:

4) **“Mavlono Muhammad Arab – marde donishmand bud, valekin dimog’ash az kasarati fikrat dar ulum muxabbat gashta bud va az in jihat doim havo saltanat dar sar dosht va hamisha hamt bar tahsil va takmili asbobi on megumosht va anvo’i asliha dar xonai o’ hozir mebud... Ey baso orzu, ki xok shuda. Va in matla’ az o’st:**

*Xatti sabzat hamagi moyai dilshodii most,
In xati sabz magar nomai ozodii most²²⁹.”*

“Majolis un-nafois”ning “Toshkent nashrida” yuqorida keltirilgan baytning o’rnida boshqa bir bayt keltirilgan:

²²⁷ Amir Elishir No’ay, *Majalis/Infayis*, be koshsh Ali Asghar Hikmat. Tehran: 1323, v. 195, 196.

²²⁸ Alisher Navoiy. *To’la asarlar to’plami* (10-jildlik). – Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 304.

²²⁹ Amir Elishir No’ay, *Majalis/Infayis*, be koshsh Ali Asghar Hikmat. Tehran: 1323, v. 203.

“Mavlono Muhammad Arab — ul ham donishmand kishi erdi. Dimog‘i xabt qildi va xayoli Mir Haydar xayoli borg‘on sori bordi. Doim saltanat so‘zini mazkur qilur erdi, to ulkim chin yo yolg‘on Mavlononi munga muttahaq qildilarkim, uyidin xuruj aslahasi paydo bo‘lubtur deb, chun aziz va musin kishi erdi, podshohi zamon anga shahardin ixroj hukmi buyurdi. Ul erdin Siyistong‘a bordi va so‘zi ham ushbu rang erdi, o‘zining podshohlig‘i qoidasida “Shohnoma” aytibdur. Bu bayt ul abyotdindurkim:

Kase mahrami shah ba juz shoh nest,

Zi ahvoli shah juz shah ogoh nest.

Mazori Siyistonda — o‘qdur²³⁰.”

“Tehron nashri”da Mavlono Tabriziy to‘g‘risida quyidagicha ma’lumot keltiriladi:

5) “Mavlono Musayyab – o‘ niz masti bodai g‘urur va zulm va ta’addi buda, va ba havoii vazorat va kifoyati podshoh mardumro zahmat medoda. Va rahmat bar Ibodulloh namekarda va ba muqtazoi “man a’ana zoliman sallatahullohu ‘alayhi” siyosati podshoh bar o‘ musallat gasht va ba on gashta-gashta, va qabri o‘ dar xonai o‘st²³¹.

Qazviniiy tarjima asar “Hasht bihisht”da “Majolis un-nafois”da mazkur shoir qalamiga oid bir baytni keltirmaydi. Mazkur shoir haqida “Toshkent nashri”da quyidagicha ma’lumot beriladi:

“Xoja Musayyab — andin ajabroq kishi erdi. Ul dag‘i vazorat bexudlig‘idin musulmonlarg‘a ajab zulmlar qilurg‘a bel bog‘lab erdikim, qazo devonidin bevosita siyosatqa mustavjib bo‘lub va el aning sharridin xalos bo‘ldilar.

Qabri ham o‘z viloyatidadur. Bu matla’ aningdurkim:

Guzasht umru zi g‘aflat man on chunon mastam,

Ki, hech tavba nakardamki, boz nashkastam²³².”

²³⁰ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 311.

²³¹ امير عليشير نوايي، مجالس النفايس، به كوشش علي اصغر حكمت. تهران: 1323، ص 226.

²³² Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 334.

6) **“Mavlono Ziyo Tabriziy – marde xushxulq va shirinkor va kamozor bud. Va hamai harakot va sakinoti u bisyor maqbul menamud va jahti tahsil ulum ba Hiri omada bud va dar asnoi tahsil ilmi she’r niz meguft. Va in matla’ az o’st:**

*Ajab nabvad agar parvona imshab tarki jon karda,
Ki binad naxl umri sham’ bunyodi xazon karda²³³.”*

“Toshkent nashri”da mazkur baytdan tashqari yana bir bayt keltirilgan bo‘lib, Qazviniiy o‘z tarjimasida ikkinchi baytni keltirmasdan qoldirib ketadi:

“Mavlono Ziyo — tabrizlikdur. Ko’ngulga yaqin shirinadoliq maqbulg’ina kishidur. Haqir ul-jussa uchun ashobqa mujibi bast ham bo’lur. Shahrg’a tahsil uchun keldi. Tahsil asnosida she’rga ham ishtig’ol ko’rguzdi, dag’i yaxshigina she’rlar ham aytti. Bu matla’ aningdurkim:

*Ajab nabvad agar parvona imshab tarki jon karda -
Ki, binad naxli umri sham’ bunyodi xazon karda.*

Bu matla’ ham xub voqe’ bo’lubtur.

*Xush on soatki, oyad turki man shamsheri kin bo u,
Raqibon jumla bigrezandu man monam hamin bo u²³⁴.”*

7) Qazviniiy **Abdurahmon Jomiy** to’g’risidagi ma’lumotlarni tarjima qilib bo’lganidan so’ng o’zi mustaqil ravishda shoir ijodidan qo’shimcha ravishda 14 misra she’r keltirib, aynan “Majolis un-nafois”da keltirilgan bir baytni o’z tarjimasida keltirmaydi. “Majolis un-nafois” asarining “Toshkent nashri”da keltirilgan o’sha bir bayt quyidagicha:

*“Rahravoni borkashro sahl don oshomi qahr,
Dar dahoni noqa xori xushk xurmoi tar ast²³⁵.”*

8) **“Mavlono Nizom – Astrobodi ast va qasidai neko’ megufta, va dar “Bahoriya” in matla’ az o’st:**

Naxoham peshi mardum dida bar didori yor aftad,

²³³ امير عليشير نوایی، مجالس النفايس، به كوشش علي اصغر حكمت. تهران: 1323، ص 237-238.

²³⁴ Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plami (10-jildlik). – Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 345.

²³⁵ Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plami (10-jildlik). – Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 338.

*Chu pesh oyad nazar bar ro'yi o' beixtiyor aftad*²³⁶.”

Qazvinij Mavlono Nizom haqida ma'lumot berib, undan “Majolis un-nafois” asarida mavjud baytni emas, balki boshqa bir baytni misol tariqasida keltiradi. “Majolis un-nafois”da keltirilgan bayt esa quyidagicha:

“Mavlono Nizom — astrobodlig'dur. Qasidani yaxshi aytur va bu “Bahoriya” qasidasi yaxshi voqe' bo'lubturkim:

*Boz gulzori xat az sabzai tar paydo kard,
Kori bo'stoni jahon rangi digar paydo kard*²³⁷.”

Qazvinij shoirlar to'g'risidagi ma'lumotlarni tarjima qilish jarayonida ayrim shoirlar bilan bog'liq ma'lumotlarning bir qismini tarjimasida keltirmay qoldirib ketgan holatlar ham uchraydi. Jumladan, **Shayx Ozariy** haqida asl turkiy matnda mavjud bo'lib, Qazvinij o'z tarjimasida keltirmagan matn qismlari quyidagilardir:

1) *“... Gulbarga podshohi Shayxqa bir lak yarmoq taklif qildi, ammo o'z rasmlari birla bosh yerga qo'ymoq, taklifi ham ko'rguzdi.*

*... va ba'zi kutub, misli “Ajoyib ud-dunyo” va “Javohir ul-asror” Shayxningdur. O'zga musannafoti ham bordur*²³⁸.”

Shuningdek, Qazvinij **Mavlono Ashraf** to'g'risidagi ma'lumotning asl nusxada mavjud quyidagi qismlarini ham tarjima qilmagan:

2) *“... Va kiyiz bo'rk ustiga qurchuq chirmar erdi. Va el bila dag'i omizishi oz erdi*²³⁹.”

Qazvinij tarjima asar “Hasht bihishtda” asl turkiy matn – “Majolis un-nafois”da mavjud bo'lib, lekin u tarjima qilmasdan qoldirib ketgan **Mavlono Yahyo Sebak** bilan bog'liq quyidagi ma'lumotni ham qayd etib o'tish joiz:

3) *“Mavlono Yahyo Sebak: Bu faqir aruz fanida vosita bila Mavlononing shogirdimen. Inshoollohkim, o'z yerida kelgay. Mavlono darveshvash va qone’*

²³⁶ امیر علیشیر نوائی، مجالس النفایس، به کوشش علی اصغر حکمت. تهران: 1323، ص 260.

²³⁷ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 370.

²³⁸ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 294.

²³⁹ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 296.

kishi erdi. Go‘shaye ixtiyor qilg‘on jihatidin latoyifi tab‘i ozroq shuhrat tutti. Sana isno va xamsina va samona miada olamdin o‘tdi²⁴⁰. ”

Bularga qo‘shimcha ravishda quyidagi shoirlar bilan bog‘liq ayrim ma‘lumotlarni ham Qazviniiy o‘z tarjimasida keltirmasdan qoldirib ketadi:

4) Mavlono Burundiq:

“...ul zamon shuarosi aning tilidin qo‘rqub, aning jonibini ko‘p rioyat qilur ermishlar va ani ustod lafzi bila xitob qilur ermishlar²⁴¹. ”

5) Mir Shohiy:

“... Asli sarbadorlardin bo‘lur. ... Farog‘atdo‘st va xushbosh kishi erdi. ... G‘azali agarchi ozdur, ammo barcha xaloyiq qoshida pisandida va mustahsandur. Faqir agarchi ani ko‘rmadim, ammo aning bila faqirni orasida e‘lom va irsol voqe‘ bo‘ldi. ... Astrabodda aytqon ikki matlai tuganmay qolg‘on erdikim, vasiyat qilg‘ondurkim, Xoja Avhad alarni tugatsun deb, biri budurkim.. ... Xoja Avhad ikkalasin tugatti va devonig‘a bitildi va shahr shuarosig‘a marsiya taklifi qildikim, ayttilar. Bu bir bayt ul marsiya ab‘yotidindurkim...²⁴² ”

6) Xoja Avhad Mustavfiy:

“... O‘z asrining yagonasi erdi. Bu faqir ul buzrukvor suhbatig‘a yetar erdi, ko‘p iltifotlari bor erdi. Va she‘rda dag‘i devon tartib qilibdur, yaxshi qasoyidlari bor.²⁴³ ”

Shuningdek, Qazviniiy o‘z tarjimasida qo‘shimcha ravishda shoirning Sherozga borganligini va o‘sha yerda olamdan o‘tganligini yozadi: *“Va Xoja dar Sheroz mebuda, va ham az onjo rihlat ba oxirat farmuda.”²⁴⁴*

Ammo “Majolis un-nafois”da uning Sabzavorda bo‘lganligi va o‘sha yerda olamdan o‘tganligi va qabri ham o‘sha joyda ekanligi haqida yozilgan: *“Va Xoja*

²⁴⁰ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 297.

²⁴¹ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 302.

²⁴² Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 306.

²⁴³ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 308.

²⁴⁴ امير عليشير نوايي، مجالس النفايس، به كوشش علي اصغر حكمت. تهران: 1323، ص 201.

*Sabzavorda sokin erdi ham anda-o'q olamdan o'tdi va qabri o'zi bo'lur maskanida-o'qdur.*²⁴⁵”

7) Mir Muflisiy:

*“Mashhad sodotidindur. ...Ilkiga va barmoqlariga halqalar solur erdi. Doyim o'z-o'zi birla so'zlashur erdi. Hushi borida yaxshi abyotlar aytib edi.*²⁴⁶”

Qazviniiy uning qabri Mashhadda ekanligini yozadi: *“Va qabri o' dar Mashhad ast.*²⁴⁷” Ammo “Majolis un-nafois”ning asl matnida uning qabri qayerda ekanligi to'g'risida batafsilroq ma'lumot berilgan: *“Va qabri Mashhadda Xoja Xizr langaridadur.*²⁴⁸”

8) Mir Sarbarahna:

“... G'oyat sho'x tab'lig'idin tirziq aytmoq qoidasin Mir paydo qildi. Bovujudi bu goh-goh yaxshi tirziqlar ham navish qilurlar va yigitlikda Oqil kungurga mutaallaq bo'lub, ofiyat tariyqin tark qilib, ul toifag'a tobe' bo'lub erishib yururda aning pesh saloti g'oyib bo'lg'onda, Mir ma'arakada pesh saloti bo'lub aytqon abyotdin bu ruboiydurkim...

*... Mir ul viloyatning vojib ul-ehtiom sodotidindur, agarchi arzol va xubaso musallam tutmaslar va nimagina derlar, ammo ul toyifaning so'ziga e'tibor yo'qtur. Va Mirning mufrit taom yemakka ko'p shaaflari bor. Ul jihatdin ko'proq avqot imtilo marazig'a giriftordurlar*²⁴⁹. ”

9) Mir Husayn Ali Jaloyir:

“...Ali Jaloyirning o'g'lidurkim, otasi Yodgor Mirzo eshigida amir ul-umaro va sohib ixtiyor erdi. Ammo o'zining otasig'a nisbati yo'qtur.

... Ul hazrat ham ani yaxshi tarbiyatlar qildilar. Andoqkim, viloyat bildi va qo'sh devonida muhr bosti va parvonachi bo'ldi va taqarrub va nayobatqa daxli bor erdi.

²⁴⁵ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 309.

²⁴⁶ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 312.

²⁴⁷ امير عليشير نوايي، مجالس النفايس، به كوشش علي اصغر حكمت. تهران: 1323، ص 203.

²⁴⁸ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 312.

²⁴⁹ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 374-375.

Falakning andinkim, fazl ahlig'a hasadi bor, bir taqdir bila oni dargohi falak ishtibohdin yiroq solibdur, aning xud bu qayg'udan kunduz qarori va kecha uyqusi yo'qtur. Umid ulkim, podshohona lutf va karam dastgiri bo'lg'ay²⁵⁰.”

10) Muhammad Solih:

“... ko'p vaqtlar Chahorjo'y navohisidin Adoq navohisig'a degicha amorat qildi va ... Ulug'bek va Jo'gi Mirzo eshigida sohib ixtiyor va jumlat ul-mulk erdi. Ammo bag'oyat badfe'l va badxulq kishi erdi. O'zi muloyim yigitdur. Atvorining otasi atvorig'a nisbati yo'qtur. Anga ham g'arib sahiv tushtikim, Sulton Sohibqiron qullug'idin g'aybat ixtiyor qildi.

Ba'zi derlarkim, bexudlig' olamida yomon musohiblar ani bu yomon yo'lg'a tutubturlar. Tab'ida xeyli diqqat birla choshni bor. Xatqa ham qobiliyati ko'pdur.²⁵¹”

Qazviniiy tarjima asnosida yuqorida tilga olingan kamchiliklardan tashqari, “Majolis un-nafois”da keltirilgan ayrim shoirlarni o'z tarjimasida keltirmasdan ketadi. Jumladan, “Majolis un-nafois”da shoirlar Mavlono Ali Ohiy va Mavlono Tole'iy orasida “Mavlono Ali Shihob” va “Mavlono Ali Shug'oniy” ismli ikki shoir haqida ham ma'lumot keltirilgan²⁵². Ammo Qazviniiyning “Hasht bihisht” asarida Mavlono Ali Ohiydan keyin Mavlono Tole'iy haqida ma'lumot keltirilgan, ya'ni Qazviniiy ikki shoir – “Mavlono Ali Shihob” va “Mavlono Ali Shug'oniy”lar to'g'risidagi matnni umuman tarjima qilmay qoldirib ketadi²⁵³. Shuningdek, Qazviniiy “Hasht bihisht” tarjima asarining 1-bihishtida, “Majolis un-nafois” asarining 1-majlis oxirida Mir Shohiydan so'ngra Mavlono Mushtariy, Mavlono Ali Darzdo'z, Mavlono Tole'iy va Mavlono Muhyilar haqida ma'lumot berilganiga qaramay²⁵⁴, uni tarjima qilmasdan, 1-bihishtni Mir Shohiy to'g'risidagi ma'lumot bilan yakunlaydi. Bundan tashqari, Navoiy tomonidan birinchi majlis so'ngida

²⁵⁰ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 397.

²⁵¹ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 398.

²⁵² Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 300-301.

²⁵³ امير عليشير نوايي، مجالس النفايس، به كوشش علي اصغر حكمت. تهران: 1323، ص 191.

²⁵⁴ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 306-307.

“Majolis un-nafois”ning avvalgʻi majlisining itmomi”²⁵⁵ tarzida keltirilgan qismni ham tarjima qilmay tashlab ketadi.

Ikkinchi bihishtda esa Qazviniiy – Mavlono Zayniy, Mavlono Burujiy, Mavlono Safoiy, Mavlono Muqimiy va Mavlono Bilol toʻgʻrisida asarning asl matnida maʼlumot berilganiga qaramay ularni oʻz tarjimasida keltirmaydi. Shuningdek, ikkinchi majlis oxiridagi **“Ikkinchi majlis ixtimomi**”²⁵⁶ tarzida berilgan asar qismini ham tarjima qilmasdan tashlab ketadi.

“Majolis un-nafois”ning uchinchi majlisida keltirilib, ammo tarjima asar “Hasht bihisht”ning uchinchi bihishtida keltirilmagan shoirlar 55 tani tashkil qiladi:

4-jadval

№	Muallif nomi	“Majolis un-nafois”dagi majlis oʻrni va sahifasi
1.	Mavlono Muzhir	3-m, 342-b.
2.	Darvesh Xusomiy	3-m, 345-b.
3.	Mavlono Salomiy	3-m, 348-b.
4.	Mavlono Forigʻiy	3-m, 348-b.
5.	Mavlono Shihob	3-m, 349-b.
6.	Mavlono Abdulhaq	3-m, 349-b.
7.	Mavlono Abu Tohir	3-m, 351-b.
8.	Sayyid Naqibiy	3-m, 351-b.
9.	Mavlono Hajriy	3-m, 352-b.
10.	Mavlono Mashrabiyy	3-m, 354-b.
11.	Mavlono Vafoiy	3-m, 354-b.
12.	Mavlono Habib	3-m, 354-b.
13.	Mavlono Harimiy	3-m, 354-b.
14.	Mavlono Qalandar	3-m, 354-b.
15.	Mavlono Qironiy	3-m, 354-b.

²⁵⁵ Oʻsha joyda.

²⁵⁶ Alisher Navoiy. Toʻla asarlar toʻplami (10-jildlik). – Toshkent, Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaʼi ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 377.

16.	Mavlono Shodiy	3-m, 354/355-b.
17.	Mavlono Xalil	3-m, 355-b.
18.	Mavlono Haybatiy	3-m, 355-b.
19.	Mavlono Fanoiy	3-m, 355-b.
20.	Mavlono Qanbariy	3-m, 355-b.
21.	Sayyid Orif	3-m, 355-b.
22.	Lutfiyi Soniy	3-m, 355-b.
23.	Mavlono Adimiy	3-m, 355-b.
24.	Mavlono Shabobiy	3-m, 355/356-b.
25.	Mavlono Darvesh	3-m, 356-b.
26.	Mavlono Ayoniy	3-m, 356-b.
27.	Mavlono G'iyosiddin	3-m, 356-b.
28.	Sayyid Abdulatif	3-m, 356-b.
29.	Mavlono Muhammad	3-m, 356-b.
30.	Mavlono Faxriy	3-m, 357-b.
31.	Mavlono Rukniy	3-m, 357-b.
32.	Mavlono Nosihiy	3-m, 357-b.
33.	Mavlono Toyiriy	3-m, 357-b.
34.	Sayyid Haziniy	3-m, 357-b.
35.	Mavlono Mahdiy	3-m, 358-b.
36.	Mavlono Toyifiy	3-m, 358-b.
37.	Mir Lavand	3-m, 358-b.
38.	Mavlono Shayxiy	3-m, 363-b.
39.	Mavlono Hirotiy	3-m, 363-b.
40.	Malono Nargisiy	3-m, 364-b.
41.	Mir Asadulloh	3-m, 365-b.
42.	Mir Ahadulloh	3-m, 365-b.
43.	Mavlono Shoh Ali	3-m, 365/366-b.
44.	Mavlono Husayn	3-m, 367-b.

45.	Mavloni Koshiy	3-m, 367-bet.
46.	Mavloni Zoyiriy	3-m, 367-b.
47.	Mavloni Qone'iy	3-m, 367/368-b.
48.	Mavloni Ziyoiy	3-m, 368-b.
49.	Mavloni Nuriy	3-m, 368-b.
50.	Mavloni Fayziy	3-m, 368-b.
51.	Mavloni Ayniy	3-m, 368-b.
52.	Mavloni Mu'iniy	3-m, 368-b.
53.	Mavloni Xizriy	3-m, 368-b.
54.	Ustod Muhammad O'bahiy	3-m, 368/369-b.
55.	Mavloni Yoriy	3-m, 370-b.

Bundan tashqari, “Majolis un-nafois”ning uchinchi majlisi so‘ngida **“Uchinchi majlisning xatmi”**²⁵⁷ nomi bilan keltirilgan qism ham Qazviniiy tomonidan tarjima qilinmagan va “Hasht bihish”ga kiritilmasdan qolib ketgan.

“Majolis un-nafois”ning to‘rtinchi majlisida keltirilib, ammo tarjima asar “Hasht bihisht”ning uchinchi bihishtida keltirilmagan shoirlar 21 tani tashkil qiladi va ular quyidagilardir:

5-jadval

№	Muallif nomi	“Majolis un-nafois”dagi majlis o‘rni va sahifasi
1.	Mavloni G‘iyosuddin Aziz	4-m, 375/376-b.
2.	Xoja Kamoluddin Udiy	4-m, 376/377-b.
3.	Ali Karmol	4-m, 377-b.
4.	Sulton Ibrohim Musha’sha’	4-m, 379-b.
5.	Mavloni Xondamir	4-m, 379-b.
6.	Mavloni Hoji Muhammad	4-m, 381-b.
7.	Hofiz Muhammad Sultonshoh	4-m, 382-b.

²⁵⁷ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 373.

8.	Mavlon Faxriy	4-m, 382-b.
9.	Sayyid Asadulloh	4-m, 383-b.
10.	Mavlon Qosim	4-m, 383/384-b.
11.	Mavlon Ali	4-m, 384-b.
12.	Mavlon Shihob	4-m, 384-b.
13.	Mavlon Sharifi Bohi Shahriy	4-m, 388-b.
14.	Mavlon Shoh Ali	4-m, 388-b.
15.	Mavlon Bahlul	4-m, 388-b.
16.	Pahlavon Darvesh Muhammad	4-m, 391-b.
17.	Muhammad Ali	4-m, 391-b.
18.	Pahlavon Sulton Ali Go'shtigir	4-m, 391-b.
19.	Xoja Qutbiddin	4-m, 393-b.
20.	Xoja Yusuf Mehna	4-m, 393-b.
21.	Xoja Yahyo	4-m, 395-b.

Shuningdek, “Majolis un-nafois”ning to‘rtinchi majlisi so‘ngida **“To‘rtinchi majlis oxiri”**²⁵⁸ nomi bilan keltirilgan qism ham Qazviniiy tomonidan tarjima qilinmagan va “Hasht bihish”ga kiritilmasdan qolib ketgan.

“Majolis un-nafois”ning beshinchi majlisida keltirilib, ammo tarjima asar “Hasht bihisht”ning beshinchi bihishtida keltirilmagan shoirlar 3 nafar – Mir Ibrohim²⁵⁹, Sheram²⁶⁰ va Bek Malakiy²⁶¹lardir.

Shuningdek, “Majolis un-nafois”ning beshinchi majlisi so‘ngida **“Beshinchi majlisning g‘oyati”**²⁶² nomi bilan keltirilgan qism ham Qazviniiy tomonidan tarjima qilinmagan va “Hasht bihish”ga kiritilmasdan qolib ketgan.

²⁵⁸ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 396.

²⁵⁹ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 398.

²⁶⁰ O‘sha asar, 399 b.

²⁶¹ O‘sha asar, 401 b.

²⁶² Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 402.

“Majolis un-nafois”ning oltinchi majlisida keltirilib, ammo tarjima asar “Hasht bihisht”ning oltinchi bihishtida keltirilmagan shoirlar 3 nafar – Adhami Ibrohim²⁶³, Xoja Alouddin²⁶⁴ va Mavlono Ahliy²⁶⁵lardir.

Inchunin, “Majolis un-nafois”ning oltinchi majlisi so‘ngida **“Oltinchi majlisning nihoyati”**²⁶⁶ nomi bilan keltirilgan qism ham Qazviniiy tomonidan tarjima qilinmagan va “Hasht bihisht”ga kiritilmasdan qolib ketgan.

“Majolis un-nafois”ning yettinchi majlisida keltirilib, ammo tarjima asar “Hasht bihisht”ning yettinchi bihishtida keltirilmagan shoirlar esa 12 tani tashkil qiladi va ular quyidagilar:

6-jadval

№	Muallif nomi	“Majolis un-nafois”dagi majlis o‘rni va sahifasi
1.	Abubark Mirzo	7-m, 412-b.
2.	Sulton Iskandar Sheroziy	7-m, 412-b.
3.	Xalil Sulton	7-m, 413-b.
4.	Jahonshoh Mirzo	7-m, 414-b.
5.	Ya‘qub Mirzo	7-m, 414-b.
6.	Boyqaro Mirzo	7-m, 415-b.
7.	Shoh G‘arib Mirzo	7-m, 416-b.
8.	Faridun Husayn Mirzo	7-m, 416/417-b.
9.	Muhammad Husayn Mirzo	7-m, 417-b.
10.	Boysung‘ur Mirzo	7-m, 417-b.
11.	Sulton Mas‘ud Mirzo	7-m, 417-b.
12.	Sulton Ali Mirzo	7-m, 417-b.

Bundan tashqari, “Majolis un-nafois”ning yettinchi majlisi so‘ngida **“Yettinchi majlisning tuganchisi”**²⁶⁷ nomi bilan keltirilgan qism ham H.

²⁶³ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 398.

²⁶⁴ O‘sha asar, 399 b.

²⁶⁵ O‘sha asar, 401 b.

²⁶⁶ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 410.

Qazviniy tomonidan tarjima qilinmagan va “Hasht bihish”ga kiritilmasdan qolib ketgan. Qazviniy “Hasht bihisht”da “Majolis un-nafois”ning so‘nggi sakkizinchi majlisida keltirilgan Husayn Boyqaro to‘g‘risidagi ma’lumotni qisqartirishlar bilan fors tiliga o‘girib, uni yettinchi majlis oxiriga qo‘shib qo‘yadi va shu bilan yettinchi majlis o‘z nihoyasiga etadi.

O‘rganishlar Hakimshoh Qazviniy “Majolis un-nafois” asarini tarjima qilishda Faxriy Hiraviy yo‘lini tutmaganini ko‘rsatdi. Ya’ni tarjimon o‘z tarjimasiga ko‘plab o‘zgartirishlar kiritadi, buning natijasida esa asl turkiy matndan ancha yiroqlashadi. Bu kabi o‘zgartirishlarga tarjimon tomonidan asl matnda mavjud bo‘lgan ayrim qismlarning butunlay tushirilib qoldirilishi, asl matnda mavjud bo‘lmagan qo‘shimcha ma’lumotlarning tarjimon tomonidan kiritilishi yoki tarjima asnosida tarjimon tomonidan matn qismlarining nomlari va mazmuniga kiritilgan o‘zgartirishlarni sanab o‘tmoq joiz.

II bob bo‘yicha xulosalar

“Majolis un-nafois” tazkirasi XV va XVI asr o‘rtalariga oid eng muhim tarixiy-adabiy manbalardan bo‘lib, “Latoyifnoma” va “Hisht bihisht” uning ahamiyatga molik tarjimalaridan hisoblanadi. Ushbu ikki tarjima bir yaxlit kitob shaklida, bir jildda 1945-yilda Ali Asg‘ar Hikmat tomonidan Eronda chop ettirilgan. Ammo ushbu nashrdan keyin Hiraviyning “Latoyifnoma”si ikkinchi bor eronlik tadqiqotchi tomonidan 2021-yilda nashr qilingan. Biroq, “Latoyifnoma” ikki marotaba nashr qilinganligiga qaramay A.Hikmat tomonidan amalga oshirilgan nashr nisbatan mashhurlikka erishgan, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. A. Hikmat 1945-yilda Naxjuvoniyni forsiy qo‘lyozma nusxasi hamda uch turkiy qo‘lyozmaga tayangan holda, “Latoyifnoma”ni o‘rganishga kirishadi. Biroq o‘zi kitob muqaddimasida ta’kidlaganidek, uning qo‘lida bo‘lgan qo‘lyozma nusxalar xato-kamchiliklardan xoli bo‘lmagan. A. Hikmat chop ettirgan “Tehron nashri”ni

²⁶⁷ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 9-jild. B. 417-418.

tazkiraning “Toshkent nashri” bilan o‘zaro solishtirish jarayonida quyidagilar ma’lum bo‘ldi:

1. Ayrim shoirlarning sharhi holi va ularning she’rlari borasida “Toshkent nashri”da ma’lumotlar keltirilgan bo‘lishiga qaramay, “Latoyifnoma”ning “Tehron nashri”da ushbu ma’lumotlar uchramaydi.
2. “Toshkent nashri” va “Latoyifnoma”ning “Tehron nashri” orasidagi ixtiloflarning aksariyati ilovalarning nomlanishi, shoirlar ismi hamda taxallusi yoxud shoirlar shaxsiyati va ularning she’rlari shakli bilan bog‘liqdir. “Tehron nashri” va “Toshkent nashri” orasidagi xato kamchiliklar bu – Hikmatning “Latoyifnoma” asari borasida olib borgan o‘rganishlaridagi xatoliklar bo‘lib, mazkur nusxalarni o‘rganish natijasida bu kamchiliklar ko‘rsatib o‘tildi.
3. “Tehron nashri”dan o‘rin olgan “Latoyifnoma” va “Hasht bihisht” tarjima asarlarida mavjud xato va kamchiliklar keyingi davrlarda yaratilgan tazkiralarga bevosita kirib borgan. Hikmat ikki – Faxriy va Qazviniiy tarjimalarini nashr etishda foydalangan nusxalarda mavjud xatoliklar ba’zi o‘rinlarda ikki tarjimada qaydlarning nomlanishi va mazmun-mohiyati orasidagi nomutanosiblik va ixtiloflarni yuzaga keltirgan. Boshqacha qilib aytganda, ba’zida bir qaydning mazmuni Faxriy tarjimasida bir shoirga nisbat berilgan bo‘lsa, Qazviniiy tarjimasida o‘sha qaydning mazmuni boshqa bir shoirga nisbat berilgan, bu esa o‘z navbatidai ikki tarjima orasidagi hamohanglik va mutanosiblikning yo‘qolishiga olib kelgan.
4. Asl turkiy matnda mavjud bo‘lib, ammo Qazviniiy tomonidan “tushirib qoldirilgan” matn qismlari asosan shoirlarning ismi yoki ular haqidagi ma’lumotlarda, shoirlar qalamiga mansub baytlarda va ularning sharhi hollari bilan bog‘liq o‘rinlarda namoyon bo‘ladi. Binobarin, Qazviniiy asl matnda mavjud bo‘la turib, o‘z tarjimasida tashlab ketgan matn qismlari, uning asl matnga “sodiq” bo‘lmaganidan dalolat beradi va bu holni uning tarjimadagi “zaif nuqta”si deyish mumkin.
5. Hakimshoh Qazviniiy o‘zining “Hasht bihisht” tarjimasida shoirlarning ismi bilan bog‘liq 96 ta qisqartirishlar va o‘zgartirishlarni amalga oshirganligi ma’lum

bo‘ldi. Shuningdek, u ikkinchi bihishtda – ayrim tarixiy shaxslar to‘g‘risida asarning asl matnida ma’lumot berilganiga qaramay ularni o‘z tarjimasida keltirmaydi.

6. Qazviniy tomonidan majlislar xatmi, ixtimomi bilan bog‘liq o‘rinlar ham tarjimadan tushirib qoldirilgan. “Hasht bihisht”da “Majolis un-nafois”ning so‘nggi sakkizinchi majlisida keltirilgan Husayn Boyqaro to‘g‘risidagi ma’lumot qisqartirishlar bilan fors tiliga o‘girilib, “Yettinchi majlis” oxiriga qo‘shib qo‘yilganligi ma’lum bo‘ldi.

III BOB. ALISHER NAVOIY ASARLARI ZAMONAVIY ERON NAVOIYSHUNOSLARI TALQINIDA

3.1. “Mezon ul-avzon” asari tarjimasida ekvivalentlik muammosi

Husayn Muhammadzoda Siddiq Amir Alisher Navoiyning yana bir asari – “Mezon ul-avzon”ni fors tiliga tarjima qilib, 2014-yilda Tehrondagi “Takderaxt” nashriyotida chop ettirdi. Undan oldin 1993-yilda Doktor Kamol Eraslan mazkur asarning yettita turkiy qo‘lyozmasini qiyosiy o‘rganib, uni Anqarada nashr ettirgan. Muhammadzoda Siddiq “Tehron universiteti adabiyot fakulteti kutubxonasi”da №237/ج inventar raqami ostida saqlanayotgan qo‘lyozma nusxani Kamol Eraslan nashri bilan qiyosiy o‘rganib, undan yaxlit bir tarjimani yaratadi. Forsiy tarjima matni Anqaradagi nashr asosida amalga oshirilgan bo‘lsa, havola "ک" harfi bilan, agar №237/ج inventar raqami ostida saqlanayotgan qo‘lyozma asosida amalga oshirilgan bo‘lsa "د" harfi bilan maxsus qaydlar kiritilgan. Forsiy tarjima borasida tarjimonning o‘zi shunday yozadi:

ترجمه ی فارسی این جانب متکی به این متن است و سعی کرده ام در آن شیوه ی نگارش امیر علیشیر
نوایی را حفظ کنم.²⁶⁸

Tarjima: “*Forscha tarjima ham ushbu matnga tayangan holda amalga oshirildi va unda Amir Alisher Navoiyning ijod uslubini iloji boricha saqlashga harakat qilindi.*”

Muhammadzoda Siddiq mazkur nashrda bayt va misralarni turkiy tilda keltirib, ostida o‘qilishini osonlashtirish maqsadida ularning transliteratsiyasini ham keltiradi. Transliteratsiyadan so‘ng esa she‘rlarning fors tilidagi tarjimasi joylashtiriladi. Kamol Eraslan nashrida lotin alifbosi asosida tuzilgan transliteratsiyaga unchalik e‘tibor berilmagan, ammo sharqiy turkiy xalqlar, jumladan o‘zbek xalqi uchun ahamiyatli bo‘lgan “fatha” diakretik belgisi va “خ”, “ق” harflarini M. Siddiq o‘zi tuzgan transliteratsiyada ifodalab, bu kamchilikni ham bartaraf etadi.

امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. 2014. میزان الاوزان، ترجمه و تصحیح و مقدمه حسین محمدزاده صدیق، ص 53-54 ²⁶⁸

Doktor M. Siddiq ikkala – "ک" va "د" nusxada vaznni aniqlashda xatolar borligini quyidagicha zikr etadi: *“Ba’zida ikkala "ک" va "د" nusxalarda vaznni aniqlashda xatolik yuz bergan. Bunday hollarda men vaznning to’g’ri variantini aniqlab, uni matnga kiritdim va har ikkala nusxada kelgan xatolikni ham havolada berib bordim. Ba’zida "د" nusxada "ک" nusxaga nisbatan olib qaraganda qo’shimchalar mavjud bo’lib, bunday ilovalarni [Kamol Eraslan tadqiq qilgan] hech bir nusxada ko’rmadim”*²⁶⁹. Faqat "د" nusxada mavjud bo’lib, Eraslan foydalangan yettita qo’lyozmada uchramaydigan shunday ilovalardan birini quyida keltiramiz:

زهی حسن اوجی اوزره عذارینگ مهر انور،
قولاغینگدا در و لعل ایکی فرخنده اختر²⁷⁰.

Kitob mundariyasi va “transliteratsiya”sidan so’ng muallif Navoiyning hayoti va ijodini yoritib, uning qanday qilib siyosiy hayotga kirishidan tortib, Xurosonda qurdirgan binolari va xizmatlari haqida batafsil ma’lumot beradi. Navoiy va Jomiyning do’stligi haqida alohida to’xtalib, do’stlarning bir-birini madh qilgan she’rlaridan parchalar keltiradi. Muallif Alisher Navoiyning forsiy devoni borasida alohida to’xtalib, shoir ba’zida fors maqollaridan ham foydalanganligini ta’kidlaydi. M. Siddiq aniqlagan forsha maqollar quyidagilardir:

حلال گشت به چشم تو خون من گرچه،
هنوز از دهننت بوی شیر می آید!²⁷¹

Tarjima: *“Garchi sening nazdingda mening qonim halol bo’ldi, ammo haligacha og’zingdan sut hidi kelodur.”*

Bu maqol hozirgacha fors-tojik xalqlari tomonidan birovga “aql” o’rgatgan, o’zini baland tutgan kishilarga nisbatan ishlatilib kelinadi. Yoki:

ساده دل واعظ، که گوید هر چه آید بر زبانش،
ساده تر آنان که این افسانه باور می کنند!²⁷²

²⁶⁹ امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. 2014. میزان الاوزان، ترجمه و تصحیح و مقدمه حسین محمدزاده صدیق، ص 109.

²⁷⁰ O’sha asar, 57 b.

²⁷¹ امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. 2014. میزان الاوزان، ترجمه و تصحیح و مقدمه حسین محمدزاده صدیق، ص 27.

²⁷² O’sha asar, 27 b.

Tarjima: “Soddadil voiz tiliga kelgan narsani aytib yuraveradi, ulardanda soddaroqlar esa bu afsonaga ishonib yuraveradilar.” Bu maqol ham bugungi kungacha barhayot bo‘lib, o‘ta sodda odamlarga nisbatan qo‘llaniladi.

“Mezon ul-avzon” asari O‘zbekistonda Izzat Sulton tomonidan nashrga tayyorlanib, 1967 yilda Alisher Navoiyning o‘n besh tomlik to‘plamida nashr etilgan. Bundan tashqari, 2013 yilda E. Ochilov tomonidan nashrga tayyorlangan varianti Alisher Navoiyning o‘n jildlik to‘plamida chop etiladi.

Endi bevosita “Mezon ul-avzon” asarining M. Siddiq tomonidan fors tiliga tarjima qilingan va nashrga tayyorlangan matnini mazkur asarning E. Ochilov tomonidan tayyorlagan ilmiy-tanqidiy matni bilan o‘zaro qiyoslaymiz.

Asliyatdagi matn: “*Komil hamd va vofir shukr ul soni’g’akim, inson xilqati baytining nazmin anosir to’rt rukni bila tuzdi va bu bayt arkonin nazm ahlining solim tab’ va mustaqim zehni ikki misra’i bila manzum ko’rguzdi. Va jadid na’t va qarib durud ul nozingakim, olam ahli intizomi uchun shariat mezonini adl avzoni bila rost kelturdi, to ul rostlik siqli hashr mezonig’a madad yetkurdi.*”²⁷³

Siddiq tarjimasi:

[تحمیدیه]

حمد کامل و شکر وافر، صانعی را سزاست که بیت خلقت انسان را بر ارکان چهار عنصر سامان داد و اساس این خانه را به دو مصراع طبع سالم و ذهن مستقیم اهل نظم منظوم ساخت. و نعت جدید و درود قریب، ناظمی را سزاست که برای انتظام اهل عالم، میران شریعت را بر اوزان عدالت راست گردانید، تا ثقل راستی به میزان حشر مدد رساند.²⁷⁴

Kitobxon mazkur tarjimani o‘qiganida jumalarning ravon va bir tekisda o‘qilishini his etadi. Tarjimada foydalanilgan fe’llar, zamon shakllari, tanlangan so‘zlar asliyatning mag‘zini to‘la-to‘kis ochib bergan. Tarjimaning asliyatdan farq qiladigan yagona jihati bu M. Siddiq tomonidan asar qismlarining ma’no-mazmunidan kelib chiqib nomlaganidadir. Jumladan, u berilgan yuqoridagi matnni “tahmidiya” deb nomlaydi. Keltirilgan asl matndagi biror bir so‘z yuqki tarjima qilinmasdan qolib ketgan bo‘lsa.

²⁷³ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 10-jild. B. 533.

²⁷⁴ امیر علیشیر نوائی، علیشیر بن کیچکینه. 2014. میزان الاوزان، ترجمه و تصحیح و مقدمه حسین محمدزاده صدیق. تهران: تکرخت ص. 61.

Asliyatdagi matn: *“Ammo ba’d, solim va mavzun tab’lig‘ nazm ahlig‘a va matbu’ tab’ va muloyim zehnlik she’r xaylig‘a ma’ruz ulkim, bu banda hazrati suton us-salotin muizz us-saltanati vad-dunyo vad-din Sulton Husayn Bahodurxon xalladallohu mulkahu va adoma umrahu va davlatahuning har nav’ nazm bobida ta’lim va tarbiyalari bila va har sinf she’r uslubida tafhim va taqviyatlar bilan ajam shuarosi va furs fusahosi har qaysi uslubdakim, so‘z arutig‘a jilva va namoyish berib edilar, turk tili bila qalam surdum va har nechuk qoidadakim, ma’ni abkorig‘a ziynat va oroyish ko‘rguzub edilar, chig‘atoy lafzi bila raqam urdum. Andoqkim, to bu mazkur bo‘lg‘on til va lafz binosidur, hech nozing‘a bu dast bermaydur va hech roqing‘a bu muyassar bo‘lmaydur²⁷⁵.”*

Siddiq tarjimasida:

[سبب تأليف]

اما بعد، بر اهل نظم دارای طبع سالم و موزون، و خیل شاعران مطبوع و ملایم ذهن، معروز می دارد که این بنده (نوایی)، به تعلیم، تربیت، تفهیم و تشویق های حضرت سلطان السلاطین، معزالسلطنة الدنيا و الدین، ابوالغازی سلطان حسین بهادر خان، خلد الله ملکه و دام عمره و دولته، در هر نوع نظم و هر گونه اسلوب شعر که شعرای عجم و فصحای فارس به عروس سخن جلوه و نمایش داده اند، به زبان ترکی قلم زدم. و در هر قاعده که به ابکار معانی زیب و آرایش گسترده اند، من نیز به لفظ چغتایی (ازبکی) رقم زدم. به گونه ای که این بنای زبان و لفظ، تا کنون به هیچ ناظمی دست نداده است و بر هیچ راقمی میسر نشده است²⁷⁶.

Yuqoridagi turkiy matnni tarjima qilishdan oldin Siddiq matnning mazmun va mohiyatidan kelib chiqib, uni “sababi ta’lif”, ya’ni “yozilish sababi” tarzida juda mos ravishda nomlaydi. Fors o’quvchisi bu matnni o’qishga kirishishdan oldin, mazkur sarlavhani o’qishi bilan, gap nima haqda borishini oldindan sezib turadi. Bu ham tarjimonning tarjimadagi salohiyatidan darak. Bir qarashda M. Siddiq turkiy matnni to’lig‘icha tarjima qilganga o’xshaydi, ammo ikkala matnni so’zma-so’z qiyoslaganimizda, M. Siddiq berilgan matning “...ta’lim va tarbiyalari bila...” qismini tushirib qoldirilganligining guvohi bo’ldik. Shu o’rinda mana shu

²⁷⁵ Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plami (10-jildlik). – Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 10-jild. B. 533.

²⁷⁶ امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. 2014. میزان الاوزان، ترجمه و تصحیح و مقدمه حسین محمدزاده صدیق، تهران: تکرخت، صص 61-62.

tushirib qoldirilgan qismni “با تعلیم و تربیت خود” tarzida tarjima qilib kiritish maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Shuni ham qayd etib o‘tish lozimki, mazkur qismning tushirib qoldirilishi forsiy tarjima ma’nosiga u qadar jiddiy ta’sir etmagan. Bundan tashqari tarjimon ana shu matnni tarjima qilish asnosida zamonlarni chalkashtirib yuborgan ko‘rinadi. Chunki Navoiy “... *hech nozimg‘a bu dast bermaydur va hech roqimg‘a bu muyassar bo‘lmaydur*” deyish orqali “hech bir nozimga buning uddasidan chiqish imkoni bo‘lmaydi va hech bir roqimga buni amalga oshirish muyassar bo‘lmaydi” deya kelajak zamonni nazarda tutgan bir paytda, tarjimon bu matnni “تا کنون به هیچ ناظمی دست نداده است و بر هیچ راقمی میسر نشده” ya’ni “*shu paytga qadar hech bir nozimga buning uddasidan chiqish imkoni bo‘lmagan va hech bir roqimga buni amalga oshirish muyassar bo‘lmagan*” tarzida, o‘tgan zamon natijali fe’li bilan tarjima qilgan va bu asl matnning mazmun mohiyatidan biroz yiroqlashishga olib kelgan. Matnning ushbu qismini tarjimon kelasi zamonni qo‘llab quyidagicha tarjima qilganida edi mazmun to‘laligicha aks etgan bo‘lar edi:

”به هیچ ناظمی دست نمی دهد و بر هیچ راقمی میسر نمی شود“

Asliyatdagi matn: “*Ammo bilgil, aruz fanniki, nazm avzonining mezonidur, sharif fandurur. Nevchunkim, nazm ilmining rutbasi bag‘oyat biyik rutbadur. Andoqki, Haq subhonahu va taoloning kalomi majidida ko‘p yerda nazm voqe‘ bo‘lubdurki, aruz qavoidi bila rostdur. Ul jumladin biri bu oyatdurkim: “Lan tanolluvaal birra hatto tunfiquna” durkim, vazni fo‘ilotun fo‘ilotun fo‘ilundur, muzore‘i musammani axrab voqe‘ bo‘lubtur*²⁷⁷.”

Siddiq tarjimasi:

[فن عروض]

ama bodan ke fen عروض، ke میزان اوزان نظم به شمار می رود، فنی شریف است. چرا که مقام و مرتبه علم شعر بسیار بزرگ است. به گونه ای که در کلام مجید – حق سبحانه و تعالی – نظمى دیده می شود، که در بسیاری جا ها با قواعد عروض سازگار است. از آن جمله، این آیه:

²⁷⁷ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 10-jild. B. 534.

لن تنالوا البر حتى تنفقوا. (آل عمران/92)

[ترجمه: نیکی را در نخواهید یافت، مگر آن که انفاق کنید.]

که وزن آن : فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلن است و در "رمل مسدس محذوف" واقع شده است.²⁷⁸

M. Siddiq mazkur matnni uning mazmunidan kelib chiqib, “fanni aro‘z”, ya’ni “aruz fani” deya nomlaydi. Uchinchi jumlaning tarjima qilish asnosida M. Siddiq Alisher Navoiyning “*Nevchunkim, nazm ilmining rutbasi bag‘oyat biyik rutbadur. Andoqki, haq subhonahu va taoloning kalomi majidida ko‘p yerda nazm voqe‘ bo‘lubdurki, aruz qavoidi bila rostdur*” jumlasidagi “ko‘p” so‘zini noto‘g‘ri qo‘llashi natijasida tarjima mazmuniga biroz putur yetgan. U mazkur jumlaning quyidagicha tarjima qiladi:

به گونه ای که در کلام مجید – حق سبحانه و تعالی – نظمى دیده می شود، که در بسیاری جا ها “با قواعد عروض سازگار است.

Ya’ni, “Andoqki, Haq subhonahu va taoloning kalomi majidida bir nazm voqe‘ bo‘lubdurki, ko‘p yerda aruz qavoidi bila rostdur”. Ushbu gapda “ko‘p” so‘zi aslida “Haq subhonahu va taoloning kalomi majidida ko‘p yerda nazm voqe‘ bo‘lubdur” tarzida bo‘lgani holda, tarjimada “ko‘p joyda aruz qoidalari bilan mos tushadi” tarzida ma’no o‘zgarib ketgan. Agar M. Siddiq “ko‘p” so‘zini mazkur o‘rinda to‘g‘ri tarzda joylashtirganda edi, tarjima yana ham to‘g‘ri amalga oshirilgan va o‘quvchi asl matn muallifi so‘zini to‘g‘ri tarzda anglagan bo‘lar edi:

به گونه ای که در کلام مجید – حق سبحانه و تعالی – در بسیاری جاها نظمى دیده می شود، که “با قواعد عروض سازگار است.

Mazkur matndagi oyatlar masalasida M. Siddiq tarjimaning o‘zida kvadrat qavs ichida o‘sha oyatning qaysi surasi ekanligini bir yo‘la ko‘rsatib o‘tadi va uning fors tilidagi tafsirini ham mazkur qismda joylashtiradi. Jumladan, u “Oli Imron” surasini quyidagi tartibda keltiradi:

لن تنالوا البر حتى تنفقوا. (آل عمران/92)

[ترجمه: نیکی را در نخواهید یافت، مگر آن که انفاق کنید.]

Ya’ni Qur’oni Karimning “Oli Imron surasi, 92 oyat” va undan so‘ng yuqorida keltirib o‘tganimiz kabi uning tafsirini keltiradi va bu bilan u o‘quvchiga

امیر علیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکینه. 2014. میزان الاوزان، ترجمه و تصحیح و مقدمه حسین محمدزاده صدیق، تهران: تکرخت، ص 64.²⁷⁸

Qur'oni Karimning mazkur oyatining tafsirini qidirishga ketadigan vaqtini tejaydi va shu yernig o'zida uning ma'nosi bilan tanishish imkonini beradi. Bu esa tarjimonning tarjimadagi yutuqlaridan biri desak to'g'ri ta'kidlagan bo'lamiz.

M. Siddiq asliyatda berilgan she'rlarni avval turkiy tildagisini fors alifbosida keltiradi. She'rlarni ba'zi o'rinlarda nazmiy, ba'zida esa nasriy tarjima qiladi:

Asliyatdagi matn:

“Va bu arkonning majmui bu kalimot tarkibida darjdurkim: “Ul ko'zi qaro dardu g'amidin chidamadim”.

Va mavzun kalom ta'lifi bu arkonning hech qaysini to yana birig'a murakkab qilmag'aylar, mustahsan tushmas. Ne asbobdin, andoqkim,

bayt:

*Ey oy, kelkim, yoringdurmen,
Furqat shomi zoringdurmen.”²⁷⁹*

Siddiq tarjimasi:

"و مجموع این ارکان در ترکیب کلمات زیر درج است:

اول کوزو قارا درد و غمیدین چیدالمادیم!

"[ترجمه: تحمل درد و غم آن سیه چشم را نداشتم.]

تصنیف کلام موزون، بدون ترکیب مناسب این ارکان ممکن و مستحسن نمی گردد. هم از جهت سبب ها، مانند بیت:

آی آی کیل کی یارینگدور مین،

فرقت شامی زارینگدور مین.

[مقارَب مَثَمَن اَثَلَم – فَع لَن فَع لَن فَع لَن فَع لَن]

[ترجمه: ای ماه بیا که من یار تو ام، در شام فرقت زار تو ام.]²⁸⁰

M. Siddiq tarjimasiga e'tibor qaratilsa, she'rlarning asliyatda mavjud bo'lmagan bahrini aniqlab, tarjimada kvadrat qavs ichida keltirgani ayon bo'ladi. Mazkur she'rni tarjima qilishda ham bor mahoratini ishga solganligini, ma'noni

²⁷⁹ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 10-jild. B. 535.

²⁸⁰ امیر علیشیر نواوی، علیشیر بن کیچکینه. 2014. میزان الاوزان، ترجمه و تصحیح و مقدمه حسین محمدزاده صدیق، تهران، ص 67.

aniq-ravshan chiqara olganligini va she'riy shaklda tarjima qilganligini guvohi bo'lamiz. Shuningdek, asarning asl matndagi "... darajadurkim" so'zini arab alifbosidan tabdil qilganda P. Shamsiyev xatoga yo'l qo'ygan bir paytda, tarjimon uni to'g'ri tarzda "darj ast" tarzida tarjima qilgan. Shuni ham ta'kidlash joizki, ushbu xato keyingi nashrda, ya'ni E. Ochilov nashrida to'g'rilab ketilgan. Nimaga asoslanib M. Siddiq to'g'ri tarjima qilgan degan savolga, aytish mumkinki Navoiy yuqorida keltirilgan gap bilan: "Va bu ruknlarning majmui ushbu so'zlar tarkibida darajadur" emas balki "darj qilingan" yoki "keltirilgan, qayd etilgan" demoqchi bo'lganligini tarjimon to'g'ri anglagan. Quyida boshqa bir misolni ko'rib o'tamiz:

Asliyatdagi matn:

"Ammo buhur asomisi: tavil, madid, basit, vofir, komil, hazaj, rajaz, ramal, munsarih, muzore', muqtazab, mujtass, sari', jadid, qarib, xafif, mushokil, mutaqorib, mutadorik.

Ammo tavil va madid va basit binosi ikki muxtalif juzvg'adur, biri xumosiyy va biri subo'iy.

Tavil ajzosi ikki qatla: fauvlun mafo'iylun fauvlun mafo'iylundur, andoqkim bayt:

Desam orazu zulfung ul o'tdur, tutundur bu,

Der ondin sanga kuymak, bu birdur qaro qayg'u²⁸¹."

Siddiq tarjimasida:

نام های بحر ها

طویل، مدید، بسیط، وافر، کامل، هزج، رجز، رمل، منسرح، مضارع، مقتضب، مجتث، سریع، جدید، قریب، خفیف، مشاکل، متقارب، متدارک.

طویل

اما، اصل طویل، مدید و بسیط دو جزء مختلف است: یکی خماسی، و دیگری سباعی.

اجزاء بحر طویل از تکرار فعلون، مفاعیلن حاصل می شود:

دستم عارض و زلفونک اول اوتدور توتوندور بو،

دیر آندین سانکا کویمک، بو بیردیر قارا قایغو.

²⁸¹ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 10-jild. B. 539.

[طویل مثنیٰ سالم: فعولن، مفاعیلن، فعولن، مفاعیلن]

ترجمه: اگر بگویم که گونه و زلفت یکی آتش و دیگری دود است، گوید که یکی برای سوختن [تو و دیگری برای نگرانی سیاه (نگرانی بیش از حد یا دلمشغولی) است].²⁸²

Mazkur matn va she'ri tarjima qilishdan oldin, tarjimon matnni "Bahr nomlari" deya nomlaydi. Keyin esa matnni tarjima qilishga kirishadi va aytish mumkinki a'lo darajada buning uddasidan chiqa olgan. Forsiy zabon xalqlar yoki fors tilini biladigan har qanday kishi oson til bila tarjima qilingan mazkur matnni tushuna oladi. M. Siddiq keltirilgan she'rning asl turkiysini fors alifbosida keltirganidan so'ng, uning bahrini (fa'ulun, mafo'ilun, fa'ulun, mafo'ilun) aniqlaydi, so'ng kvadrat qavs ichida uni she'riy shaklda emas, balki ma'naviy tarjima qiladi. Ammo "qora qayg'u" so'ziga kelganda uni so'zmaso'z "nigaronii siyoh" deya tarjima qiladi. Bizningcha "qora qayg'u"ni hijjalab tarjima qilmasdan, fors tilidagi ekvivalentlari "g'ami jonso'z, g'ami dardnok, anduhi bepoyon" birikmalari bilan tarjima qilganda, o'quvchi muallif fikrini yanada aniqroq tushunib yetgan bo'lar edi. Chunki fors tilida "nigaronii siyoh" degan tushuncha mavjud emas va buni hamma ham tushunib yetmasligi mumkin.

Siddiqning "Mezon ul-avzon"dagi baytlarni qay darajada fors tiliga to'g'ri tarjima qilganligi to'g'risida yanada aniqroq ma'lumotga ega bo'lish uchun quyidagi misolga e'tiborimizni qaratamiz:

Asliyatdagi matn: "Va mavzun kalom ta'lifi bu arkonning hech qaysini to yana birig'a murakkab qilmag'aylar, mustahsan tushmas. Ne **asabobdin**, andoqkim,

b a y t:

Ey oy, kelkim, yoringdurmen,

Furqat shomi zoringdurmen.

*Va ne **avtoddin**, andoqkim,*²⁸³

Matnda berilgan baytni M. Siddiq quyidagicha tarjima qiladi:

هم از جهت سبب ها، مانند بیت:

²⁸² امیر علیشیر نوابی، علیشیر بن کیچکینه. 2014. میزان الاوزان، ترجمه و تصحیح و مقدمه حسین محمدزاده صدیق، صص 80-81.

²⁸³ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 10-jild. B. 535.

آی کیل کی یارینگدور مین،

فرقت شامی زارینگدور مین.

[مقارب مثنی الثم – فع لن فع لن فع لن فع لن]

[ترجمه: ای ماه بیا که من یار توام، در شام فرقت زار توام.]

M. Siddiq berilgan baytning birinchi qatorini “*Oy oy kelki yoringdurmen*” tarzida tabdil qilgan. “E. Ochilov nashri”da esa “*Ey oy, kelkim yoringdurmen*” shaklida keltirilgan. Bizningcha bu o‘rinda Toshkent nashrida tabdil to‘g‘ri amalga oshirilgan. Chunki oshiq ma’shuqini “*Oy oy*” tarzida emas, balki erkalab “*Ey oy, kelkim...*” deya murojaat qilgan bo‘lishi haqiqatga yaqinroq. Shu o‘rindagi tarjimonning tabdilda mazkur yo‘l qo‘yilgan kamchilikni u foydalangan qo‘lyozmadagi xato yoki tabdil paytida yo‘l qo‘yilgan kamchilik tufayli yuzaga kelgan deya izohlash mumkin. Forsiy tarjimadagi mazkur qismni esa “E. Ochilov nashri” asosida to‘g‘irlash imkoni yuzaga kelmoqda.

Mazkur baytning tabdilidan so‘ng tarjimon mustaqil ravishda kvadrat qavs ichida ushbu baytning bahri va vaznini aniqlab, so‘ng uning tarjimasini she’riy tarzda ravon tarjima qiladi. Ammo keyingi baytni keltirishdan oldin asl matnda keltirilgan asar muallifining “*Va ne avtoddin, andoqkim*” degan gapini tushurib qoldirib, birdan ikkinchi baytning o‘zini keltiradi. Ehtimol M. Siddiq foydalangan qo‘lyozma nusxada mazkur qism mavjud bo‘lmagandir yoki tarjimon mazkur qismni nazardan qochirgandir, nima bo‘lganda taqdirda ham tarjimon tomonidan yuqoridagi qism quyidagicha tarjima qilinib, tarjimaga kiritilganida edi, matnning butunligi to‘laligicha saqlanib qolgan bo‘lar edi:

“هم از جهت اوتاد، مانند بیت:“

Asl matndagi keyingi baytlarni tahlilga tortamiz:

b a y t:

Qadi havosidin gahi shajar sari nazar qilay,

Yuzi xayolidin gahi chaman sari guzar qilay.

Va ne favosildin, andoqkim,

b a y t:

Mirakim, tilakim chu sen o'ldungu bas,

Ne qilay yanalar ko'rarini havas."²⁸⁴

“Toshkent nashri”da birinchi baytning ikkinchi satrida izofa to‘g‘ri qo‘llanilib yozilgan bir paytda, M. Siddiq birinchi baytning ikkinchi satrida izofa qo‘llanilishi kerak bo‘lgan joyda “va” bog‘lovchisini keltiradi va buning natijasida baytning ma‘nosiga biroz bo‘lsada o‘zgarish yuz beradi:

قد هواسیدین گهی شجر ساری نظر قیای،

یوز و خیالیدین گهی چمن ساری گذر قیای.

[هزج مثنی مقبوض یا رجز مثنی مخبون – مفاعلن، مفاعلن، مفاعلن، مفاعلن.]

[ترجمه: به هوای قدش گاهی سرو را بنگرم و به خیال رویش به سوی چمن روم.]

Bu o‘rinda “E. Ochilov nashri”ni to‘g‘ri deyishimizga sabab, ikkinchi satrni izofa bilan o‘qiganimizda ma‘no to‘g‘ri anglashiladi, ya‘ni shoir baytning ikkinchi misrasi bilan ma‘shuqaning “yuzi xayoli ila gohida chamanga borsam” degan ma‘noni nazarda tutgan. M. Siddiqning tabdilida esa “yuzi va xayoli ila gohida chamanga borsam” degan ma‘no anglashiladi. Doktor Siddiqning tabdilidan anglashiladigan ma‘nodan ko‘ra, “E. Ochilov nashri”dan anglashiladigan ma‘no adabiyotlarda ko‘roq uchraganligi bois uni to‘g‘ri deyish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Tabdildan so‘ng M. Siddiq baytning bahrini aniqlaydi, ya‘ni uning bahri “Hazaji musammani maqbuz yoki rajazi musammani maxbun” ekanligini aytib, nasriy usulda asliyatdagi ma‘noni to‘la aks etgan tarjimini beradi. Faqatgina “shajar”, ya‘ni “daraxt, nihol” so‘zining tarjimasiga kelganda, ma‘noni yanada kuchaytirish maqsadida bo‘lsa kerak, uni “sarv” deya tarjima qiladi va undan “Qaddining xayoli ila gohida sarvga boqayin” degan ma‘no anglashiladi.

Mazkur baytdan keyin “E. Ochilov nashri”da “Va ne favosildin, andoqkim” so‘zi keltirilgan bo‘lib, undan so‘ng keyingi bayt keltirilgan. Ammo ana shu so‘z forsiy tarjimada tushrilib qoldirilgan. Buni M. Siddiq foydalangan nusxada ehtimol mazkur so‘z mavjud bo‘lmagandir deya izohlash mumkin. Shu o‘rinda M. Siddiq

²⁸⁴ Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami (10-jildlik). – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 10-jild. B. 536.

ushbu soʻzni quyidagicha tarjima qilib, tarjima matnga qoʻshganida tarjima asl matning maʼnosini yana ham toʻlaroq aks etgan boʻlar edi:

هم از جهت فواصل، مانند بیت.

Keyingi baytni M. Siddiq toʻgʻri tarzda keltiradi va asl turkiy baytning birinchi misrasida vergul va ikkinchi misrasi oxirida mavjud boʻlmagan soʻroq belgisini qoʻyadi. Zamon nuqtai nazaridan olib qaraganimizda, qoʻlyozmalarning aksariyatida nuqta, vergul, soʻroq belgisi kabi tinish belgilarining qoʻyilmaganini koʻramiz. Ammo zamonaviy nashrlarda, matn yoki baytlarning maʼnosidan kelib chiqib ularni qoʻyish maqsadga muvofiq boʻlar edi. Toshkent nashrida ana shu vergul va soʻroq belgisi qoʻyilmagan bir paytda, mazkur asarni fors tiliga tarjima qilgan Doktor Siddiqning tarjimasida ana shunday tinish belgilarining aksariyati toʻgʻri tarzda qoʻyilib borganiligini koʻrishimiz mumkin. Mazkur vergul va soʻroq belgisi qoʻyilgan misrani oʻqiganimizda shunday maʼno anglashiladi: “Ey mirim, orzuyim sensan va bu men uchun kifoya”, bu yerda mirga murojaat qilinayotganligi uchun vergul qoʻyish maqsadga muvofiq. Keyingi misrada “Ne qilay yanalar koʻrarni havas?”. M. Siddiq ushbu baytning “mutadoriki musammani maxbun” bahrida ekanligini zikr etib, nasriy usulda fors tiliga oʻgiradi:

میره کیم، تیلہ کیم چو سین اوزدوئگ و بس،

نی قیلای یانالار کوره رنی هوس؟

[متدارک مٹمن مخبون – فعلن، فعلن، فعلن، فعلن]

[ترجمہ: ای میر من، آرزویم تویی و این مرا بس است، چرا دیدن دیگران را هوس کنم؟]

Sh. Sirojiddinovning “Badiiy tarjima asoslari” kitobida tarjima ishida quyidagi omillarga alohida eʼtibor berish kerakligi taʼkidlanadi²⁸⁵:

a) Tarjima maqsadi matnni faqat oʻquvchining qabul qilish darajasiga moslash bilan chegaralanmasdan, asliyatning mazmuni, uslubiy, stilistik, badiiy qimmatini zarracha futur yetkazmasdan qayta yaratish choralari koʻrishga yoʻnaltirishi lozim. Aks holda, matnni asliyat tilidagi jozibasi va taʼsiri tarjima matnda oʻz kuchini yoʻqotadi.

²⁸⁵ Ш. Сирожиддинов, Г. Одилова. Бадий таржима асослари.-Тошкент: Мумтоз сўз, 2011.

M. Siddiq tarjimasini Sh. Sirojiddinov zikr etgan tarjima maqsadi asosida tahlilga tortsak, ba'zi so'zlar tarjimasidagi nuqsonlar hisobga olinmasa (masalan, "nigaronii siyoh"ga o'xshash), bu kabi holatlar ijobiy hal etilganiga guvoh bo'lamiz.

b) Asliyat va tarjima mazmuni orasidagi real munosabatlarni qaror toptirish tarjimonga ikki matn o'rtasiga umumiylik chizig'ini tortishga, maksimal darajada turli tildagi matnlarning ma'noviy yaqinligini ta'minlashga imkon beradi. Shu orqali tarjima sifatiga erishiladi. Tarjima matnning asliyatga nisbatan har jabhada yaqinlikka erishishi ekvivalent tarjima deyiladi.

"Mezon ul-avzonning" forscha matniga diqqatni qaratadigan bo'lsak, M. Siddiq asarda muallif qo'llagan ayrim so'zlarga qo'shimcha sharh beradi. Jumladan, Qur'ondan keltirilgan oyatlarning forschadagi tafsirini keltirib, kitobxonga yengillik yaratadi. Bu ishi bilan tarjima matnining har jihatdan asliyatga yaqin bo'lishini ta'minlaydi.

d) She'r tarjimasida matnni tashkil etuvchi uch asosiy vosita – vazn, qofiya va ifodalilik musiqiy ohang tufayli o'quvchini o'ziga rom etadi, unga kommunikativ ta'sir ko'rsatadi.

Doktor Siddiq she'r tarjimasiga kelganda undagi vazn va qofiyaning buzilishini oldini olish maqsadida, uni nasriy tarjima qiladi. Tarjimon asliyatdagi vazn va qofiyaning buzib tarjima qilgandan, uni nasrda ma'noviy tarjimasini to'la-to'kis berishni afzal biladi. Chunki asliyatdagi she'rning vazn va qofiyasini tarjima qilinayotgan tildagi vazn va qofiyaga aynan moslashtirish har doim ham amalga oshavermaydi.

M. Siddiq tarjimasi har jihatdan tarjima jarayonida alohida e'tibor berilishi zarur bo'lgan Sh. Sirojiddinov tomonidan aytib o'tilgan omillarga to'g'ri keladi. Mutarjim asl nusxaning individual xususiyatlarini saqlashga jon-jahdi bilan harakat qiladi. U ayniqsa, asardagi baytlar tarjimasiga alohida e'tibor beradi:

b a y t:

Chehradin burqa' ochib o'tqa kuydurdung mani,

*Chun kul o'ldi paykarim, ko'kka sovurdung mani*²⁸⁶.

Ushbu baytni tarjima qilishdan oldin M. Siddiq uning aslini fors alifbosida keltiradi. So'ng uning ozar tiliga qilingan tabdilini lotin alifbosida berib, keyin kvadrat qavs ichida o'zi ushbu baytning bahri hamda vaznini aniqlab, shundan so'nggina yana kavadrat qavs ichida uni fors kitobxoniga tushunarli tarzda, nasriy usulda tarjima qiladi:

چهره دن برقع آچیب اوتکه کویوردونک مینی،
چون کول اولدو پیکریم کوککه ساووردونک مینی.

Chihreden burqe' achib otke ko'yurdun mini,
Chun kul oldi peykerim ko'kke savudun mini.

[مدید مثنیٰ سالم: فاعلاتن، فاعلن، فاعلاتن، فاعلن]

ترجمه: برقع از چهره خود برانداختی و مرا آتش زد و چون پیکرم خاکستر شد، آن را به هوا [287]
پراکندی

“Mezon ul-avzon” asarining forsiy tarjimasiga nazar tashlansa, M. Siddiq vaznlar bo'yicha yetuk mutaxassis ekanligi, asarning aslini chuqur o'rganganligi, shundan so'nggina uning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlaganligini va matn har jihatdan to'g'ri ekanligini ko'rish mumkin. Bir so'z bilan aytganda M. Siddiqning o'zi bevosita ozar millatiga mansub bo'lganligi, fors tilini ham ona tilidek yaxshi bilishi va asl nusxaning nozik individual uslub xususiyatlarini butun mukammalligi bilan asrashga say'-harakat qilganligidan tarjima oliy darajada amalga oshirilgan. Fors o'quvchisi mazkur tarjimani o'qiganida bevosita avval uning asl turkiydagi variantini, uning ozar tilidagi tabdili va forsiy tarjimasi bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shuningdek, tarjima sodda tilda amalga oshirilganidan uni nafaqat Erondagi forsiylar balki butun dunyo forszabonlari tushunishi tabiiy. Tarjimada kelgan oyatlarning tafsiri o'sha joyning o'zida berilishi, baytlarning bahri va vaznining mutarjim tomonidan aniqlashtirilganligi o'quvchining uning

²⁸⁶ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami (10-jildlik). – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi: 2013. 10-jild. B. 539.

²⁸⁷ امیر علیشیر نوابی، علیشیر بن کیچکینه. 2014. میزان الاوزان، ترجمه و تصحیح و مقدمه حسین محمدزاده صدیق، تهران: تکرخت، ص 81.

qidirishga ketadigan vaqtini tejaydi va uni chalgʻimasligi imkonini beradi desak yanglishmaymiz.

3.2. “Muhokamat ul-lugʻatayn” Eron navoiyshunoslari talqinida

Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻutayn” asari turkiy va forsiy tillarning imkoniyatlari hamda afzalliklarini qiyoslab oʻrganilgan birinchi asardir.

“Muhokamat ul-lugʻatayn” asari 1841-yilda “Tarixi muluki Ajam” asari bilan birga Parijda fransuz navoiyshunos olimi M. Katremer tomonidan nashr etiladi. Mazkur nashr kitobxonlarda katta qiziqish uygʻotgani bois 1845-yili Parijda ikkinchi marotaba chop etiladi. 1862-yilda Budapeshtda saqlanayotgan nusxa asosida nashr ettirilgan boʻlsa, 1937-yili Valad Chalabiy uni turkiy tilidagi matni hamda turk tiliga oʻgirilgan variantini Istanbulda chop ettiradi.

Mazkur asar 1941-yili Rafʻat Eshitmon tomonidan lotin alifbosida nashr yuzini koʻrgan. 1950-yilda Turxon Ganjaviy tomonidan fors tiliga oʻgirilib, Tehronda chop etiladi. Shu tarjima 1984-yilda ayrim oʻzgartirishlar bilan Pokistonda ham nashr etiladi. “Muhokamat ul-lugʻatayn” asari 1925-yilda Abdulhakim Gulmuhammadov tomonidan Ashxobodda ham chop etilgan. 1988-yilda esa Hamid Temur uni uygʻur tilida Urumchida nashr etishga muvaffaq boʻladi. Bu borada oxirgi tadqiqotlardan yana biri bu turk olimi Samo Borutchu Uzunder tomonidan amalga oshirilgan. U oʻzining bu tadqiqotida dunyoda tanilgan toʻrt nusxani bir-biriga solishtirib oʻrganish orqali, asarning asl matnini shakllantirgan va lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish orqali nashr etgan. Shuningdek, asl turkiy matnga hozirgi turk tilidagi tarjimasini va muqaddimada oʻzining tilshunoslik boʻyicha fikr-mulohazalarini ham ilova qilgan.

Mazkur asar 1966-yilda R. Deveruks tomonidan igliz tiliga ham tarjima qilinib, nashr etilgan.

Oʻzbekistonda esa mazkur asar birinchi marotiba 1916-yilda Qoʻqonda nashr etilgan boʻlsa, 1940-yilda Porso Shamsiyev va Olim Usmonovlar tomonidan Toshkentda chop etilgan. Oʻzbek navoiyshunoslari ushbu nashr bilan cheklanib qolmasdan mazkur asar yuzasidan izlanishlarni davom ettirganlar. Jumladan, P.

Shamsiyev yana ikki marotaba: 1948, 1967-yillarda “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarini nashrdan chiqaradi. Shuningdek, ushbu asar 2017-yilda Qosimjon Sodiqov va 2021-yilda esa Yusuf Tursunov tomonidan ham Toshkentda nashr yuzini koʻrdi.

Zamonaviy Eron navoiyshunosligining dargʻasi – Muhammadzoda Husayn Siddiq “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarining chigʻatoy tilidagi asl matn, lotin alifbosida berilgan transliteratsiya hamda ozar tiliga qilingan tabdili bilan birgalikda Tabrizdagi “Axtar” nashriyotida chop ettiradi. Bunda asarning forsiy tarjimasi sifatida 1950-yillarda Turxon Ganjaviy tomonidan tarjima qilingan matn aynan keltiriladi.

T. Ganjaviyning “Muhokamat ul-lugʻatayn” asaridan qilgan forsha tarjimasi bugungi kunga qadar Eronda ilk va yagona tarjima boʻlib turibdi. Ganjaviyning tarjimasida baʼzi bir qisqartirilgan oʻrinlar mavjud boʻlib, Muhammadzoda Siddiq oʻzining nashrida mazkur qisqartirishlarni oʻzi foydalangan nusxadan fors tiliga oʻgirib, Turxonning tarjimasidan ajratib koʻrsatish maqsadida kvadrat qavs [] ichida keltiradi. Shuningdek, turkiy va forsiy sheʼrlar orasida ham baʼzi ixtiloflar mavjud boʻlsa-da, ularning matniga oʻzgartirishlar kiritmaydi. M. Siddiq Turxon Ganjaviyning forsiy tarjimasi matniga quyidagi oʻzgartirishlarni kiritadi:

- 1) Biror bir soʻz yoki soʻzlarni matnga kiritishga ehtiyoj tugʻilganida kvadrat qavs [] ichida beradi;
- 2) Turkiycha soʻzlarning toʻgʻri variantini lotin imlosi bilan birgalikda forsiy tarjimaga kiritib, tarjima muallifi soʻzlarini kitob oxirida joylashtirib uni havolada [م. =متن] yaʼni, m. [=matn] tarzida koʻrsatib beradi. M. deb koʻrsatishdan maqsad, Turxon Ganjaviyning 1949-yildagi forsha tarjimasi nazarda tutilgan;
- 3) Arabiy soʻz va iboralarni kitobning “povaraqiho”, yaʼni “havolalar” qismida sharhlaydi;
- 4) Sheʼrlarning aruziy vaznlarini aniqlaydi.

Shu oʻrinda navoiyshunoslarning, xususan Eron navoiyshunoslarining “Muhokamat ul-lugʻatayn” asariga boʻlgan munosabatlari toʻgʻrisida toʻxtalsak. Navoiyning bu asarni yozishdan maqsadini tadqiqotchilar turli xil talqin qilganlar.

Asgʻar Dilbaripur, Matin Okos kabi bir guruh tadqiqotchilar Alisher Navoiyning bu asarini “milliy oʻzlikni anglash va millatni sevishni tarannum etuvchi asar”²⁸⁸ sifatida koʻrsatganlar. Ammo bu guruh navoiyshunoslar “millat” va “milliy oʻz-oʻzini anglash” tushunchalari nisbatan yangi masalalar ekanligini va keyingi asrlarga talluqli ekanligini nazardan qochirgan koʻrinadilar. Chunki, Alisher Navoiy zamonida yuqorida tilga olingan tushunchalar bugungi kunda anglashiladigan maʼnosida qoʻllanilmagan. Boshqa bir guruh tadqiqotchilar esa Alisher Navoiyning mazkur asarda keltirgan barcha daʼvolarini oʻrinli va toʻgʻri deya baholaganlar. Bu kabi qarashlarning aksariyat tarafdorlari turkiy xalqlarning tadqiqotchilari, jumladan Eron ozariylari tadqiqotchilari qarashlarida ham oʻz aksini topgan. Ozarboyjonlik tadqiqotchi Bekir Choʻponzoda shu guruhga mansub tadqiqotchilardan boʻlib, u Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarida aytgan barcha fikr-qarashlarini toʻgʻri va haq deya biladi²⁸⁹. Turkiyalik Husayn Oʻzgan esa “Muhokamat ul-lugʻatayn” turkiy tilning himoyachisi boʻlib, unda Alisher Navoiy turk tilining fors tilidan afzalligini toʻgʻri tarzda isbotlab bergan” deya taʼkidlaydi²⁹⁰. Eron ozariylardan boʻlgan M. Siddiq ham Alisher Navoiyning mazkur asarida bayon etgan qarashlarining tarfdorlaridan boʻlib, “Muhokamat ul-lugʻatayn”da ilgari surilgan barcha qarashlarni oʻrinli” deya zikr etadi²⁹¹.

Bu guruhga qarama-qarshi fikr bildirgan ikkinchi guruh esa Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn”da ilgari surgan qarashlarini xom va tekshirilmagan tarzda bayon qilingan va uning turkiy tilning forsiy tilga nisbatan afzal degan qarashlarini hech qanaqasiga haqiqatga mos kelmaydi deya taʼkidlaydilar. Bunday qarashning tarafdorlaridan biri Eronlik mashhur olim Zabihulloh Safo boʻlib, Alisher Navoiy keltirgan dalellarni oʻrinsiz deya taʼkidlab bu borada shunday deydi:

²⁸⁸ ترکان پارسىگو، دفتر اول، آکارا: رايونى فرهنگى جمهورى اسلامى ايران، 1390، ص 3؛ متين آکاس. شخصيت تاريخى، ادبى نوابى و اصغر دلبرى پور مسائل انسانى در شعر هاى نوابى، 2002 م. موسسه مطالعات ترکى، ش 19، ص 126.

²⁸⁹ امير نعمتى ليمابى، برسى زندگى سياسى و واکاوى کارنامه علمى، فرهنگى، اجتماعى و اقتصادى امير عليشير نوابى، تهران: وزارت امور خارجه، اداره نشر، 1393، ص 143.

²⁹⁰ Oʻsha joyda.

²⁹¹ امير عليشير نوابى. (1387). محاکمه اللغتين، مقدمه و تصحيح و تحشيه حسين محمدزاده صديق، تهران: اختر، ص 43.

"این اشتباه از آن جا بدو دست داده بود که آن ترکی که وی مدعی برتری آن بر فارسی بوده، از همه نیرو های آماده زبان فارسی و عربی استفاده کرده و آن را بر بضاعت مزجات خود افزوده بود."²⁹²

Tarjima: *“Uning forsiy tilidan turkiy tilni afzal deb bilgani, fors va arab tilining barcha tayyor qudratidan foydalanganligida va uni o‘zining andak qudratiga qo‘shganidandir. Ana shu [omil] uning bunday xatolikka yo‘l qo‘yishiga yo‘l ochib bergan.”*

Tarjimashunos olim G‘. Salomov esa *“Alisher Navoiy ‘‘Muhokamat ul-lug‘atayn’’da turk (o‘zbek) tilining fazilatlarini haqida fikr yuritgan ekan, bu bilan o‘z ona tilini qanday bo‘lmasin fors tilidan ustun qo‘yishni mo‘ljallagan emas, balki ba‘zi jabhalarda uning ham o‘z lisoniy afzalliklari borligini namoyish etish barobarida, bunda ham salmoqdor, chuqur badiiy asarlar, san‘at obidalari yaratish mumkinligini nazariy tomondan isbotladi va amalda ko‘rsatib berdi’’*²⁹³ deya ta’kidlaydi.

Bizningcha ham mazkur asarni yozish bilan Alisher Navoiy turkiy tilni forsiy tildan ustun qo‘yish emas, balki turkiy tilda ham forsiy tilda yaratilgani kabi o‘lmas asarlar yaratish mumkin degan qarashni ilgari surgan. O‘zi turk bo‘la turib, forsiyda ijod qiladigan shoirlarga turkiy tilning ham xuddi forsiy tilidagidek imkoniyatlarga ega ekanligini va bu imkoniyatlardan foydalanishni tavsiya beradi va o‘zi namuna bo‘lib buni ko‘rsatib beradi desak adashmagan bo‘lamiz.

“Muhokamat ul-lug‘atayn” asari Eron navoishunoslaridan biri – Amir Ne‘mati Limoiy tomonidan tadqiq etilgan. Mazkur tadqiqotchi Alisher Navoiy tomonidan ushbu asarda ilgari surgan qarashlarini birma-bir tahlilga tortib, har biriga alohida tarzda dalellar bilan javob beradi. Quyida uning Alisher Navoiyning faqat bir fikriga javobini keltiramiz va tahlil etamiz:

Asliyatdagi matn: Yana g‘izo va har taom-ki, yesa bo‘lur, *yeguluk* derlar va shu ichmak va har nimani-ki, ichsa bo‘lg‘ay, ichkulik derlar. Va sort elining

²⁹² ضبيح الله صفا. تاريخ ادبيات در ايران. ج 4، تهران: فردوسي، 1378، ص 148.

²⁹³ F. Salomov. Tarjima tashviishlari.. Toshkent: Faфur Fuloм nomidaги “Адабиёт ва санъат нашриёти 1983, 20 б.

ko'pi, balki barchasi yemakni ham va ichmakni ham xo'rdan lafzi bila ado qilurlar²⁹⁴.

Turxon tarjimasida: "در ترکی به غذا و طعام، بیگولوک گویند؛ ولی اکثر مردم فارسی زبانان بل تمام آنان، خوردن و نوشیدن، هر دو را با مصدر خوردن بیان میکنند.²⁹⁵"

Alisher Navoiyning yuqorida keltirilgan gapiga Amir Ne'mati Limoiy quyidagicha javob beradi:

"آنچه واقعیت دارد، فارسی زبانان برای نشان دادن مفهوم خوردن مایعاتی چون آب، علاوه بر فعل، خوردن، از کلمات به سان، نوشیدن و آشامیدن، نیز سود می جستند و کاربرد واژگان چنین دارای پیشینه ای دیرین در زبان فارسی است و این مهم از جستجو و کاوش در آثار فاخر فارسی مربوط به سده های پیشین به خوبی بر می آید. ابیات زیر نشانی آشکار بر نادرستی دعوی امیر علی شیر و درستی گفتار نگارنده است:

کیست حافظ تا ننوشد باده بی آواز رود،
عاشق مسکین چرا چندین تجمل بایش.²⁹⁶

Tarjima: "Aslini aytganda forsiyzabonlar suv kabi suyuqliklarni "ichish" tushunchasini ko'rsatish uchun "xo'rdan" fe'lidan tashqari "no'shidan", "oshomidan" kabi so'zlardan ham foydalanib kelganlar va bu kabi so'zlar forsiy tilida ilgaridan ishlatilib kelingan. Bu so'zlarni oldingi asrlarda yozilgan forsiy asarlardan osonlik bilan topish mumkin. Quyidagi baytlar Amir Alisherning bu da'vosining to'g'ri emasligi va tadqiqotchining haq ekanligini ko'rsatadi:

Tabdil: Kist Hofiz to nano'shad boda beovoz ravad,

Oshiqi miskin charo chandin tajammul boyadash."

Ne'mati Limoiy Alisher Navoiydan oldin yashab o'tgan Farididdin Attor, Sa'diy Sheroziy, Xayyom, Jaloliddin Rumiy kabi fors shoirlari va ular ijodida uchraydigan "nushidan" va "oshomidan" fe'li qatnashgan yana 15 ta misol keltiradi. Biz ham A. Navoiydan oldin yashab ijod qilgan fors shoirlari devonlarini ko'zdan kechirganimizda ichish ma'nosini beradigan "xo'rdan" "yemoq"dan

²⁹⁴ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн, Қосимжон Содиков таҳлили, табдили ва талкини остида. – Тошкент: "Академнашр", 2017 й. – Б. 38.

²⁹⁵ امیر علیشیر نوابی. (1387). محاکمه اللغتين، مقدمه و تصحيح و تحشیه حسین محمدزاده صدیق، تهران: اختر، ص 70.

²⁹⁶ امیر نعمتی لیمایی، بررسی زندگی سیاسی و واکاوی کارنامه علمی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی امیر علیشیر نوابی، تهران: وزارت امور خارجه، اداره نشر، 1393، ص 152.

tashqari “no‘shidan” va “oshomidan” fe’llari ishlatilib kelingani ayon bo‘ldi. Jumladan, Xayyom ijodida quyidagi bayt uchraydi:

May no‘sh, ki umri jovidoni in ast,

*Xud hosilat az davri javoni in ast*²⁹⁷.

Ne’mati Limoyning gaplarida jon bor, darhaqiqat fors tilida ichish tushunchasini berish uchun fors tilida “xo‘rdan”dan tashqari “no‘shidan” va “oshomidan” kabi so‘zlar ham qo‘llanilib kelingan va qo‘llanilib kelinmoqda. Ammo hozirda ham forsiyda so‘zlashadigan, jumladan tojik xalqining suhbatiga nazar tashlansa ichish ma’nosini berish uchun “no‘shidan” va “oshomidan”dan ko‘ra “xo‘rdan” “yemoq” fe’li ko‘proq ishlatiladi. A. Navoiy ana shuni nazarda tutib shunday fikrni ilgari surgan bo‘lishi ehtimoli mavjud. N. Limoiyning yuqoridagi fikriga tayanib, Alisher Navoiyning xatoga yo‘l qo‘ygan deya ayta olmaymiz.

Shu o‘rinda Muhammadzoda Siddiq nashrida forsiy tarjima qay tarzda keltirilgani haqida aniq tasavvur hosil bo‘lishi uchun quyida bir misol keltiramiz:

[نعت]

سپاس هر متکلمی را که بلبل نطقش با ترنم انا أفصح، زبان فصحاى عرب را که گلبانگ بلاغت به گلشن
سپهر می رسانیدند، بیست؛ و آوازه ی دعوی آنان را شکست.

رباعی [ترجمه]:

آن روز که هنوز قلم صنع،

آدم و عالم را رقم نزده بود

وی از خلقت خود دم زد

و صدای گُنْتُ نَبِیًّا فَافْهَم را درداد.²⁹⁸

Tabdil:

“Na’t

*Sipos har mutakallimero, ki bulbuli nutqash bo tarannumi ana afsahu zaboni
arabro, ki gulbongi balog‘at ba gulshani sipehr merasonidand, bubast va ovoza
da‘voi ononro shikast.*

²⁹⁷ <https://ganjoor.net/khayyam/robaee/sh47>

²⁹⁸ امیر علیشیر نوايي. (1387). محاکمه اللغتين، مقدمه و تصحيح و تحشيه حسين محمدزاده صديق، تهران: اختر، ص 52.

Ro 'boi [tarjima]:

*On ro 'z, ki hano 'z qalami sun',
Odam va olamro raqam nazada bud.
Vay az xilqati xud dam zad
Va sadoi kuntu nabiyyan faafhamro dardod."*

Muhammadzoda Siddiq nashr etgan "Muhokamat ul-lug'atayn" kitobi fasllarga ajratilgan bo'lib, mazkur asarning turkiy nusxasidan uni ozar tiliga tabdil qilib, forsiy tarjima faslidan so'ng joylashtiradi. Ikkala matnni fasllarga ajratib, ularni alohida-alohida tarzda kvadrat qavs [] ichida nomlab chiqadi. Ozar tiliga tabdil qilgani borasida nashr muallifi shunday deydi:

"در برگردان آذری، تلاش بر این بوده است که شیوه ی بیان متن و کلمات و الفاظ به کار رفته در آن عیناً حفظ شود و فقط لهجه ی چاغاتایی به لهجه ی آذری تبدیل گردد و حتی در املا ی لغات اشعار نیز تصرف روا داشتیم ولی متن اصلی آن ها را در در متن فارسی آوردیم و در بخش آوانویسی به قرائت دقیق و فونولوژیک پرداختیم."²⁹⁹

Tarjima: "Ozar tiliga tabdil qilishda matnning bayon uslubini aynan saqlashga harakat qildik, faqatgina chig'atoy lahjasini ozar lahjasiga o'zgartirdik. Hatto she'rlardagi so'zlarning imlosiga ba'zi bir o'zgartirishlar kiritgan bo'lsakda, uning aslini forsiy matnda keltiridik. Translitteratsiyada so'zlarning aniq talaffuzini berishga imkoni boricha harakat qilindi".

"Majolis un-nafois" asarining Turxon Ganjaviy tomonidan qilingan tarjimasi va Muhammadzoda Siddiq tomonidan nashrga tayyorlanib Tehronda chop etilgan nusxasi "tahmidiya" ya'ni "hamd" bilan boshlanadi va "na't" bilan davom ettiriladi. Ammo ana shu yuqorida zikr etilgan "tahmidiya" va "na't" asarning Porso Shamsiev tomonidan nashrga tayyorlangan va 1967-yilda Toshkentda nashr etilgan nusxasida mavjud emas. Bundan ehtimol Porso Shamsiev foydalangan nusxalarda mazkur qismlar mavjud bo'lmagandir deya xulosa chiqarish mumkin. Alisher Navoiyning 10 jildlik to'la asarlar to'plamidan (2013-y.) joy olgan va Q. Ergashev tomonidan nashrga tayyorlangan mazkur asarda "hamd" va "na't" qismlari to'la keltiriladi. Shu o'rinda "Muhokamat ul-lug'atayn"ning

امیر علیشیر نوایی. (1387). محاکمه اللغتين، مقدمه و تصحيح و تحشیه حسین محمدزاده صدیق، تهران: اختر، ص 47. ²⁹⁹

O'zbekistonda nisbatan yaqin yillarda nashr etilgan boshqa nashrlari xususida to'xtalib o'tsak. Mazkur asar 2017-yilda **Q. Sodiqov** tomonidan Toshkentda "Akademnashr" nashriyotida chop etiladi. Q. Sodiqov ushbu asarni qaysi qo'lyozmalar asosida nashr ekanligi kitobning so'zboshi qismida shunday bayon qilingan: *"Asarni nashrga tayyorlashda uning To'pqopi qo'lyozma nusxasi asos qilib olindi, tayanch qo'lyozmada tushib qolgan erlari Parij hamda Fotih qo'lyozmalaridan olib to'ldirildi. Shuningdek, asar matnini yaratishda Toshkent (1940, 1967), Anqara (1996) nashrlaridan ham foydalanildi."*³⁰⁰ Bundan Q. Sodiqov asarni nashrga tayyorlashda, P. Shamsiev tomonidan 1940 va 1967 yillarda Toshkentda hamda 1996-yilda Anqarada nashr etilgan asar variantlaridan shunigdek, To'pqopi, Parij va Fotih qo'lyozmalaridan unumli foydalangan, tayanch manba sifatida esa To'pqopi nusxasini tanlagan degan xulosa chiqarishimizga asos bo'ladi. Asar 2021-yilda **Y. Tursunov** tomonidan Toshkentda O'zR FA "Fan" nashriyotida chop etildi. Bu ish "Muhokmat ul-lug'atayn" asarinining yanada mukammal variantini yaratishga bo'lgan navbatdagi qadam bo'ldi. Ushbu nashrga qaysi manbalar asos vazifasini bajarganligi borasida muallifning o'zi shunday yozadi: *"... ishda Fotih nusxasi (I)ni tayanch nusxa sifatida belgiladik. Qolgan uch (I [Istanbul], P [Parij] va H [Haydarobod] nusxa esa yordamchi nusxalar vazifasini o'tadi. Fotih nusxasida mavjud kamchilik va xato o'rinlar (albatta, ular ko'p emas) bu nusxalarga ko'ra to'g'irlandi."*³⁰¹ Biz "Muhokmat ul-lug'atayn" asarining Erondagi forsiy nashrini qiyosiy o'rganishda, mazkur asarning oxirgi yillarda nashr etilgan va oldingi nashrlardagi anchagina xato va kamchiliklari tuzatilgan Q. Sodiqov³⁰² nashrini tayanch variantlar sifatida olishga qaror qildik. Ammo kezi kelganda Y. Tursunovning³⁰³ nashriga ham yuzlandik. Endi bevosita matniy-qiyosiy tahlilga o'tamiz. Asar quyidagicha boshlanadi:

³⁰⁰ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн, Қосимжон Содиков таҳлили, табдили ва талқини остида. — Тошкент: "Академнашр", 2017 й. — Б. 3.

³⁰¹ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн, илмий танқидий матн. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи Ю. Турсунов. — Тошкент: ЎзР.ФА "Фан" нашриёти давлат унитар корхонаси, 2021. — Б. 22.

³⁰² Bundan keyin "Q. Sodiqov nashri".

³⁰³ Bundan keyin "Y. Tursunov nashri".

بسم الله الرحمن الرحيم

[Pybouï:]

الحمد لله الذي امتاز الانسان على سائر النخلوقات بشرف النطق و اللسان و اظهر من عذوبت لسانه
و حلاوت بيانه سكر الشكر و شهد الشهود و الامتنان

Ey so 'z bila qilg 'on ofarinish og 'oz,

Insonni aroda aylagon mahrami roz.

Chun "kun fayakun" safhasig 'a bo 'ldi tiroz,

Qilg 'on ani nutq ila baridin mumtoz.

خمرت طينة آدم بيدى اربعين صباحا *Subhonalloh, ne qudrati komiladurkim, insonni qobiliyyati berdi va ani Al-mutakallim ismi karimasi mazmuni birla* علم الاسماء كلها *mazhari qildi. To ul bu mazhariyyat sharafidin jami 'i maxluqotda sarafroz bo 'ldi va bu tashrif bila barisidin imtiyoz topti.*³⁰⁴

Turxon Ganjaviy tarjimasida:

بسم الله الرحمن الرحيم

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَمَّاَزَ الْإِنْسَانَ عَلَى سَائِرِ الْخُلُوقَاتِ بِشَرَفِ النَّطْقِ وَ اللِّسَانِ وَ أَظْهَرَ مِنْ عَذُوبَتِ لِسَانِهِ
وَ حُلَاوَةِ بَيَانِهِ سَكْرَ الشُّكْرِ وَ شَهِدَ الشُّهُودَ وَ الْإِمْتِنَانَ.³⁰⁵

سبحان الله، اين چه قدرتى است كه به انسان با مضمون كريمه ى خَمَرْتُ طِينَةَ آدَمَ بِيَدِي
اربعين صَبَاحًا سزاوارى عِلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا را داد و او را مظهر اسم "الْمُتَكَلِّم" گرديد و ى بدين شرف
نسبت به جميع مخلوقات سرفراز گشت و بدين تشریف، از جمله امتياز يافت.

Ko'rinib turganidek, asarni nashrga tayyorlagan M.Siddiq asar boshida keltirilgan hadisi qudsiyga havola berib, uning forsha tarjimasini kitob ilovasida keltiradi. Bu ishi bilan fors kitobxoniga kitobning o'zida hadis mazmuni bilan tanishish imkonini beradi va o'z navbatida o'quvchining hadis mazmunini qidirishga ketadigan vaqtini tejaydi. Bu ish asarda uchraydigan barcha oyat va hadislarga ham xosdir. Qayerda oyat va hadis uchragan bo'lsa, M. Siddiq uning mazmunini kitob ilovasida keltirib boradi. Bu uning tarjima-dagi yutuqlaridan biri desak adashmaymiz. Tarjimon – T. Ganjaviy yuqorida keltirilgan o'zbekcha

³⁰⁴ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн, Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент: “Академнашр”, 2017 й. – Б. 28.

³⁰⁵ ای خدایی که جهان را به واسطه ى کَلَّمَ آفَرِیدِی و انسان را در این میان محرم اسرار خود ساختی و از جمله ى خلق به شرف نطق برگزیدی (حدیث قدسی).

matnni fors tiliga ba holi qudrat tushunarli tarzda tarjima qilgan. Matnlarni solishtrib o'rganish natijasida, asl turkiy matnda berilgan faqatgina "... ne qudrati komildurkim..." qismidagi "komil" so'zi tarjimada berilmagan bo'lsada, asl muallifning aytmoqchi bo'lgan fikri to'la aks etgan. Ammo T. Ganjaviy foydalangan qo'lyozmada mavjud bo'lmaganidan bo'lsa kerak, yuqorida asl turkiy matnda keltirilgan ruboiy uning tarjimasidan joy olmagan.

Asliyatdagi matn:

"Takallum ahli xirmanining xo'shachini va so'z, durri samini maxzanining amini va nazm gulistonining andalibi nag'masaroyi, ya'ni Alisher ul-mutaxallis bin-Navoiy غفر ذنوبه و ستر عيوبه mundoq arz qilurkim, so'z durredurkim, aning dar'yosi ko'nguldur va ko'ngul mazharedur-kim, jomi'-i ma'oni-yi juzv-u kuldur. Andoqki, dar'yodin gavhar g'avvos vositasi bila jilva namoyish qilur va aning qiymati javharig'a ko'ra zohir bo'lur. Ko'nguldin dog'i so'z durri nutq sharafig'a sohib-i ixtisos vasilasi bila guzorish-u oroyish ko'rguzur va aning qiymati fahm³⁰⁶ martabasi nisbatig'a boqa intishoru ishtihor topar. Gavhar qiymatig'a nechuk-ki, marotib asru ko'pdur, hatto-ki, bir diramdin yuz tumangacha desa bo'lur."

[Qit'a:]

Injuni olsalar mufarrih uchun,

Ming bo'lur bir diramg'a bir misqol.

Bir bo'lur ham-ki, shah quloqqa solur:

Qiymati mulk, ibrasi amvol.³⁰⁷

Turxon Ganjaviy tarjimasida:

اما بعد، چنین گوید خوشه چین اهل تکلم و امین مخزن درّ ثمین سخن و عندلیب نغمه سرای گلستان نظم،
أعنى عیشیر المتخلص به نوايى - غُفِرَ ذُنُوبُهُ وَ سَتِرَ عُيُوبُهُ - که:
دریای درّ سخن سخن دل است و مخزن دل جامع معانی جزء و کل، همچنان که گوهر از دریا به
واسطه ی غواص جلوه و نمایش پیدا میکند. و بهای آن به نسبت گوهر ظاهر گردد، درّ سخن نیز به وسیله
ی مرد سخندان به شرف گفتار آراسته شود و قیمت آن - نظر به مرتبه ای - انتشار و اشتها یابد. چنان
که بهای در و گوهر نیز به نسبت کیفی اش از درهمی تا صد دینار فزونی گیرد.

³⁰⁶ Mazkur so'z Alisher Navoiyning 10 jildlik "To'la asarlar to'plami"da "fahm" (507 b.), ammo Y. Tursunov nashrida "ham" (27 b.) tarzida keltiriladi.

³⁰⁷ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн, Қосимжон Содиков таҳлили, табдили ва талқини остида. - Тошкент: "Академнашр", 2017 й. - Б. 29.

چون جوهری را برای درمان مرضی خواهند،
هزار مثقال آن درهمی نیرزد.
لیکن بهای در شاهواری که سر و گردن شهریاران را سزد،
از قیاس اندیشه بیرون است.

Tarjimaning asliyatdan farq qiladigan yagona jihati bu M. Siddiq tomonidan asar qismlarining ma'no-mazmunidan kelib chiqib nomlaganidadir. Jumladan berilgan yuqoridagi matnni "sarog'oz", ya'ni "kirish" deya nomlaydi. Bundan tashqari, tarjimon – Turxon Ganjaviyning asl nusxaning mazkur qismini aynan so'zma-so'z aks ettirishga intilganini ko'rish mumkin. Masalan, arabcha "takallum" so'zini aynan ishlatish o'rniga ushbu so'z ma'nosini ochib beradigan boshqa biron forscha muqobil so'z ishlatishi mumkin edi. Bunda Alisher Navoiyga formal tomondan emas, balki maqsad tomondan yondashilgan bo'lar edi. Shuningdek, asliyatdagi matnni fors tiliga tarjima qilgan T. Ganjaviy asarning quyidagi qismini noto'g'ri o'qigan ko'rinadi: "*a'ni Alisher almutaxallas bin-Navoiy...*". Mazkur asarning O'zbekistonda chop etilgan barcha nashrlarida to'g'ri tarzda "ya'ni" shaklida keltiradi. O'zbekistonda chop etilgan asar variantlarini ishonch bilan to'g'ri deyishimizga sabab shuki, matn ma'nosidan kelib chiqilsa, T. Ganjaviy keltirgan "a'ni", ya'ni "qasd qilaman", "maqasad qilaman" unchalik ham mos tushmasligini, "ya'ni" esa matn ma'nosiga to'la mos tushishini guvohi bo'lamiz. Inchunin, "P. Shamsiyev, (1967) nashri"da "*Alisher almutaxallas bin-Navoiy...*" jumlasida Navoiydan keyin uch nuqta quyilib ketilgan. P. Shamsiev foydalangan nusxalarda asarning mazkur qismi uringan yoki o'qilishi qiyin bo'lgan bo'lishidan uch nuqta qo'yilgan bo'lishi mumkin. Chunki "M. Siddiq nashri" hamda O'zbekistonda 1967-yildan keyin nashr etilgan asar variantlarida Porso Shamsiev tomonidan tashlab ketilgan mazkur asar qismida "غَفَرَ ذُنْبُوهُ وَ سَتَرَ عَيْبُوهُ" duosi keltirilgan. Turxon Ganjaviy tomonidan amalga oshirilgan tarjimani nashrga tayyorlagan M. Siddiq fors kitobxoni o'qish davomida tushinishi qiyin bo'lishi mumkin bo'lgan so'z, ibora va duolarni kitob oxirida izohlagan va bu ishi bilan tarjima qiymatini yanada oshirgan. Jumladan "غَفَرَ ذُنْبُوهُ وَ سَتَرَ عَيْبُوهُ" duosini "گناهانش"

”بخشیده و عیب هایش پوشیده باد” ya’ni “Gunohlari kechirilib, ayblari yashirin qolsin”³⁰⁸ tarzida tarjima qiladi. Tarjimon T. Ganjaviy asl nusxaning “*Takallum ahli xirmanining xo’shachini*” qismida keltirilgan “xirman” so’zini o’z tarjimasida aks ettirmagan bo’lsada, matn mazmuniga futur yetmagan. Qit’ani tarjima qilishga kelganda Turxon uni she’riy tarzda emas, balki nazmiy shaklda tarjima qiladi. Jumladan:

چون جوهری را برای درمان مرضی خواهند،

ya’ni, *agar gavharni biror-bir kasallik uchun ishlatmoqchi bo’lsalar,*

هزار مثقال آن درهمی نیرزد.

uning ming misqoli bir dirhamga ham arzim.

لیکن بهای در شاهواری که سر و گردن شهریاران را سزد،

ammo shahriyarlarning bo’ynidagi qimmat durning bahosin,

از قیاس اندیشه بیرون است.

qiyoslab bo’lmas.

Ko’rinib turganidek, tarjimon qit’ani nazmda tarjima qilmagan bo’lsada, uni ma’nosini to’la-to’kis aks ettirishga harakat qilgan va bunga erishgan.

Asliyatdagi matn:

So’z durrining tafovuti mundin dog’i beg’oyatroq³⁰⁹ va martabasi mundin ham benihoyatroqdur. Andoqki, sharifidin to’lgan badang’a ruhi pok yetar, kasifidin hayotliq tang’a zahri halok xosiyati zuhur etar.

Qit’a:

So’z gavharidurki, rutbasining

Sharhidadur ahli nutq ojiz.

Andinki erur xasis muhlik,

Ko’rguzguchadur Masih mo’jiz.³¹⁰

Turxon tarjimasida:

³⁰⁸ امیر علیشیر نوایی. محاکمت اللغتين، به مقدمه، تصحیح و تحشیه حسین محمد زاده صدیق، تبریز: اختر، 1387. ص 53.

³⁰⁹ Ushbu so’z “Q.Sodiqov nashri”da “bag’oyat” tarzida keltiriladi. Ammo matn ma’nosiga “beg’oyatroq” so’zi ko’proq mos keladi.

³¹⁰ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн, Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент: “Академнашр”, 2017 й. – Б. 29.

"تنوع سخن هم بیرون از میزان تعقل و خارج از درجه ی تصور است، چنان که سخنی، جان در قالب مرده دمد نیز کلامی موجب کلال و ملال گردد.

قطعه:

مقام گوهر سخن چه والاست،
که اهل نطق نیر در بیان قدر آن ناتوان اند.
سخن سخیف، مهلک و مسموم است،
و سخن خوب، کار دم مسیحا می کند.³¹¹

Tarjimon mazkur asarni tarjima qilishda jumlalarning so'zma-so'z tarjima qilishga berilmasdan, uning ma'nosini aks ettirishga ham ko'proq e'tibor beradi. Shuningdek, ayrim so'z va iboralarni tashlab ketgan bo'lsada, matn ma'nosi u qadar o'zgarib ketmagan. Jumladan, yuqoridagi asl matning "*So'z durrining tafovuti mundin dog'i beg'oyatroq va martabasi mundin ham benihoyatroqdur.*" qismi tarjimon tomonidan juda chiroyli: "*So'z rangbarangligi ham tafakkur mezonidan va tasavvur darajasidan tashqaridadur*" tarzida tarjima qiladi. Tarjimon asl matndagi "durr" so'zini tarjima qilmasdan qoldirib ketadi. Ammo shu so'zni "durr" yoki "gavhar" deya o'zining tarjimasiga kiritganida edi, tarjimaning qiymati yanada oshgan bo'lar edi. Muallifning qit'asi esa tarjimon tomonidan nazmiy usulda quyidagicha tarjima qilinadi:

مقام گوهر سخن چه والاست،

So'z gavharining maqomi naqadar yuksak,

که اهل نطق نیر در بیان قدر آن ناتوان اند.

Nutq ahli ham uning qadri bayonida notavondurlar.

سخن سخیف، مهلک و مسموم است،

Aqli noqisning so'zi xatarlidur,

و سخن خوب، کار دم مسیحا می کند.

Va yaxshi so'z Masihoning nafasi kapidurur.

Garchi tarjimon muallifning qit'alarini nazmiy usulda emas, nasriy usulda tarjima qilgan bo'lsada, uning ma'nosini to'lig'icha aks ettirishga jon-jahdi bilan harakat qilganligi ayon bo'ldi.

امیر علیشیر نوایی. محاکمت اللغتين، به مقدمه، تصحیح و تحشیه حسین محمد زاده صدیق، تبریز: اختر، 1387. ص 53. ³¹¹

Endi bevosita Alisher Navoiyning bu asarni yozishidan maqsadi ifodalangan matn qismlarini tahlilga tortamiz.

Asliyatdagi matn: *“Ammo turkning ulug‘din kichigiga degincha va navkardin begiga degincha sort tilidin bahramanddurlar. Andoq-kim, o‘z xurd ahvolig‘a ko‘ra ayta olurlar. Balki ba‘zi fasohat-u balog‘at bila ham takallum qilurlar. Hatto turk shu‘arosikim, forsiy til bila rangin ash‘or-u shirin guftor zohir qilurlar. Ammo sort ulusining arzolidin ashrofig‘acha va omiysidin donishmandig‘acha hech qaysi turk tili bila takallum qila olmaslar va takallum qilg‘onning ma‘nisi ham bilmaslar.”*³¹²

Turxon tarjimasida:

“ترکان از هر طبقه که باشند از زبان فارسی بهره دارند، نه تنها به فارسی، مناسب حال خود سخن می گویند، بلکه بعضی از این طایفه ها با فصاحت و بلاغت هر چه تمامتر از عهده ی بیان مطلب دقیق بر می آیند. حتی شعرای ترک به زبان فارسی اشعار رنگین و گفتار شیرین می سرایند. ولی هیچ یک از فارسیان اعم از عالی و دانی، و بی دانش و دانشور به ترکی سخن گفتن نتوانند و از فهم معنی آنچه به ترکی بیان کرده شود، نیز درمانند.”³¹³

Yuqoridagi tarjimaning asliyatdan farq qiladigan jihatlaridan biri bu M. Siddiq tomonidan matnning ma‘nosidan kelib chiqib uni “ترکی و فارسی”, ya’ni “turkiy va forsiy” deb nomlanganidir. Shuningdek, tarjimon asl turkiydagi *“Ammo turkning ulug‘din kichigiga degincha va navkardin begiga degincha...”* matn qismini aynan – so‘zmaso‘z tarjima qilmasdan, uni *“qaysi tabaqadan bo‘lsalarda, turklar...”* tarzida umumlashtirib tarjima qilgan, ammo aytish mumkinki, tarjimonning bunday yo‘l tutishi tarjima ma‘nosiga putur yetkazmagan.

“Tarjimon o‘zi tarjima qilayotgan asar muallifining ijodiy yordamchisi bo‘lib, u aytilmoqchi bo‘lgan g‘oyaviy maqsadni to‘la va puxta ishlash orqali o‘z tilida yaratishi, o‘zini muallif bilan bir qatorda asar uchun mas‘ul sanashi, tarjima — asarning boshqa tildagi to‘liq nusxasi ekanligini unutmasligi zarur”³¹⁴ deyiladi O‘zbekistonda badiiy tarjima tarixi kitobida. Turxonning tarjimasini tahlil qilib,

³¹² Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн, Қосимжон Содиков таҳлили, табдили ва талкини остида. — Тошкент: “Академнашр”, 2017 й. — Б. 32.

³¹³ امير عليشير نوابي. محاكمة اللغتين، به مقدمه، تصحيح و تحشيه حسين محمد زاده صديق، تبريز: اختر، 1387. ص 56-57.

³¹⁴ Ўзбекистонда бадий таржима тарихи. А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти. — Тошент: Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти, 1985. Б. 35.

uning g'oyaviy maqsadni to'la va puxta ishlab, o'z tilida yaratganligi, o'zini muallif bilan birga asar mas'uli sanaganligi va tarjima – asarning o'zga tildagi to'liq nusxasi ekanligini unutmaganligining guvohi bo'ldik. Bu bilan tarjimon Alisher Navoiyning mazkur asarini yuqori saviyada fors tiliga tarjima qilgan va o'z oldiga qo'ygan maqsadiga to'la erisha olgan deya bermalol ayta olamiz.

III bob bo'yicha xulosalar

1. Husayn Muhammadzoda Siddiq Amir Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarini ilk bor fors tiliga tarjima qilib, 2014-yilda Tehrondagi “Takderaxt” nashriyotida chop ettirdi. U mazkur nashrda bayt va misralarni asliyatda keltirib, uning ostida o'qilishini osonlashtirish maqsadida ularning transliteratsiyasini ham keltirganligi ma'lum bo'ldi. Transliteratsiyadan so'ng esa she'rlarning fors tiliga amalga oshirilgan tarjimasi joylashtirilgani tarjimaning ishonchli chiqishiga olib kelgan.

2. Doktor Siddiq “Mezon ul-avzon” asaridagi matn qismlarining mazmun va mohiyatidan kelib chiqib, ularni birmabir nomlab chiqadi. Jumladan, asarning asl muallif tomonidan nima sababdan yozishga jazo etgani aks etgan qismini “sababi ta'lif”, ya'ni “yozilish sababi” tarzida juda mos ravishda nomlaydi. Fors o'quvchisi bu matnni o'qishga kirishishdan oldin, mazkur sarlavhani ko'rishi bilan, gap nima haqda borishini oldindan sezib turadi.

3. Siddiq asliyatda berilgan she'rlarni avval turkiy tildagisini fors alifbosida, undan so'ng esa uning forsiy tarjimasini keltiradi. She'rlarni ba'zi o'rinlarda nazmiy ko'rinishda, boshqa o'rinlarda esa nasriy holda tarjima qiladi.

4. Eronda “Muhokamat ul-lug'atayn” asarining ilk va bugungi kunga qadar yagona bo'lib turgan tarjimasi 1950-yillarda T. Ganjaviy tomonidan amalga oshirildi. Ganjaviyning tarjimasida ba'zi bir qisqartirilgan o'rinlar mavjud bo'lib, M.Siddiq o'zining nashrida mazkur qisqartirishlarni o'zi foydalangan nusxadan fors tiliga o'girib, Turxonning tarjimasidan ajratib ko'rsatish maqsadida kvadrat qavs [] ichida keltiradi. Shuningdek, turkiy va forsiy she'rlar orasida ham ba'zi

ixtiloflar mavjud bo'lganligi, biroq ularning matniga o'zgartirishlar kiritmagani oydinlashdi.

5. Eron navoiyshunoslari orasida “Muhokamat ul-lug‘atayn” asariga ikki xil yondashuv kuzatiladi. Birinchi yondashuv tarafdorlari Alisher Navoiyning mazkur asarda keltirgan barcha da’volarini o‘rinli va to‘g‘ri deya baholaganlar. Ularning qatorida Asg‘ar Dilbaripur, Muhammadzoda Siddiq kabi olimlarni sanab o‘tish mumkin. Ikkinchi yondashuv tarafdorlari esa shoirning barcha da’volarini xom va tekshirilmagan tarzda bayon qilingan deya ta’kidlaydilar. Bu yo‘nalish tarafdorlari sifatida Zabihulloh Safo, Amir Ne‘mati Limoiy kabi navoishunoslarni qayd etish joiz.

UMUMIY XULOSALAR

Alisher Navoiy jahon afkor ommasining yetuk mutafakkiri sifatida shuhrat qozonib, hali hanuz uning ijodi barhayotligicha qolmoqda. Alisher Navoiy yaratgan mislsiz ma'naviy xazinadan nafaqat xalqimiz, balki butun dunyo ahli foydalanib, o'ziga kerakli ma'nolarni kashf etayotgani sir emas.

Manbalarda kelishicha, Alisher Navoiy hali hayotlik davridayoq uning asarlariga qiziqish juda baland bo'lgan. Xususan, shoirning asarlari fors tiliga tarjima qilinib, turkiy bo'lmagan xalqlar orasida ham mashhurlikka erishgani fikrimizning dalilidir. Alisher Navoiyning turkiy tilda yozgan ilk tazkirasi "Majolis un-nafois" uning zamondoshlari Faxriy Hiraviy hamda Hakimshoh Qazviniylar tomonidan fors tiliga tarjima qilingan. Faxriy Hiraviy o'zining tarjimasini "Latoyifnoma" deb atagan bo'lsa, Qazviniy o'z tarjimasiga "Hasht bihisht" nomini berdi. E'tiborli jihati, har ikki muallif ham tarjimani bir-birlaridan bexabar ravishda amalga oshirganlar. Endilikda Navoiyning asarlarini turkiy va forsiy tillarda Eronda nashr etishga qiziqish kuchaygani Eron navoiyshunoslik maktabining taraqqiy etishiga zamin yaratmoqda.

1. Biz manbalar, tadqiqot va tahlillarni o'rganish asnosida Eronda Alisher Navoiy asarlarini o'rganish va tadqiq etish 3 bosqichda amalga oshirilgan, degan xulosaga keldik:

Birinchi bosqich XVI asrdan XIX asrning o'rtalarigacha bo'lgan davrni qamrab olgan bo'lib, bu davrda Alisher Navoiy qalamiga mansub "Majolis un-nafois" tazkirasining Faxriy Hiraviy, Hakimshoh Qazviniy, Shayxzoda Foyiz Nimardoniy, Shoh Ismoil bin Abdulaliy va Mirzo Abdulboqiy Sharif Razaviylar tomonidan fors tiliga tarjima qilinishi Eronda navoiyshunoslikning ilm tarmog'i sifatida shakllanishiga turtki bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Sababi Alisher Navoiyning turkiy tilda yozilgan ushbu tazkirasining fors tiliga tarjima qilinishini Eronda navoiyshunoslik ilk bor shoir asarlarining tarjimasini bilan boshlangan, deb xulosa qilishimizga asos bo'ladi.

Ikkinchi bosqichga, XX asrning o'rtalaridan to shu asrning oxirlarigacha bo'lgan muddatni kiritish mumkin bo'ladi. Bu davr, ya'ni taxminan mana shu 50 yil Eron navoiyshunosligiga tamal toshi qo'yilganligi bilan xarakterlidir. Bu davrda yashab ijod qilgan tadqiqotchilardan Ali Asg'ar Hikmat, Rukniddin Humoyun Farrux, Muhammad Naxjuvoni, Mahdi Farhoni, Munfarid, Sayid Nafisiy, Zabihullo Safo kabi olimlarning nomlarini zikr etmoq joiz.

Uchinchi bosqich, XXI asrning boshidan shu kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqichning xarakterli jihati shundaki, oldin asosan shoirning forsiy asarlarini o'rganishga ko'proq o'rg'u berilgan bo'lsa, bu bosqichga kelib, forsiy asarlari bilan bir qatorda turkiy asarlarini o'rganishga ham e'tibor qaratilmoqda. Bu davrga kelib navoiyshunoslik ilmi taraqqiy etib, unda Sug'robonu Shigufta, Behbud Murodiy, Bahman Akbariy, Muhammad Sorli, Parvizbegi Habibobodiy, Hodi Bidakiy, Sayyid Ehson Shukrxudoiy, Munira Muhammaddodiy, Amir Ne'mati Limoiy, Muhammadzoda Siddiq kabi tadqiqotchilar o'z tadqiqotlarini olib borganlar. Shu o'rinda qayd etish joizki, hozirgi paytda Alisher Navoiy asarlarini forsiy tilga tarjima qilish tendensiyasi ham kuchayib bormoqda. Bu yo'nalishda olim va tarjimonlardan Bahman Akbariy, Ne'mati Limoiy va Muhammadzoda Siddiqlarning nomlari ma'lum va mashhurdir.

2. "Majolis un-nafois" tazkirasi turkiy tildan forsiy tilga besh marotaba tarjima qilingan. Bu tarjimalar Faxriy Hiraviy, Hakimshoh Qazvinii, Shayxzoda Foyiz Nimardonii, Shoh Ismoil bin Abdulalii, Mirzo Abdulboqiy Sharif Razaviy kabi mualliflar tomonidan amalga oshirilgan.

3. Alisher Navoiy ijodining eronlik olimlar tomonidan o'rganilishi to'g'risida so'z borganda, eng avval Ali Asg'ar Hikmatning samarali izlanishlarini alohida qayd etish o'rinli. Ali Asg'ar Hikmat 1945-yilda "Majolis un-nafois"ning ikki forsha tarjimasi "Latoyifnoma" (Faxriy Hiraviy) va "Hasht bihisht" (Hakimshoh Qazvinii) asarlarini bir jildga jamlab, "Majolis un-nafois" nomi ostida Tehronda nashr ettirdi va bu bilan tom ma'noda "XX asr Eron navoiyshunosligi"ga tamal toshini qo'ydi.

4. Alisher Navoiy asarlarini Eron xalqi orasida ommalashtirishda katta hissasini qo'shgan eronlik navoiyshunoslardan yana biri Rukniddin Humoyun Farruxdir. Alisher Navoiyning "Devoni Foni" asari Eronda ilk marotaba aynan Humoyun Farruxning tahrir, so'zboshi va ilovalari bilan 1963-yilda "Sino" nashriyotida chop etildi.

5. Muhammad Naxjuvoni Alisher Navoiyning "Xamsatul mutahayyirin" asarini 1941-yilda forsiyga tarjima qilgan bo'lsa, Mahdi Farhoni Munfarid ushbu tarjimani 2003-yilda o'zining so'zboshi, tuzatishlari va hamda ilovalari bilan nashr ettirdi.

6. XXI asrga kelib, Alisher Navoiyning turkiy asarlarini Eronda ommalashtirishda Behbud Murodiy (Elchibek), Bahman Akbariy, Doktor Oroz Muhammad Sorli, Azimquli, Parvizbegi Habibobodiy, Muhammadzoda Siddiq, Hodi Bidakiy, Sayid Ehson Shukrxudoyi, Munira Muhammaddodiy, Amir Ne'mati Limoiy kabi navoiyshunoslarning hissalarini benihoya katta. Bu davrda Navoiyning hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot va kuzatishlarni o'z ichiga olgan monografiyalar hamda maqolalar paydo bo'la boshladi. Jumladan, Amir Ne'mati Limoiy tomonidan "Amir Alisher Navoiyning siyosiy hayoti hamda ilmiy, madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy faoliyati tadqiqi" nomli monografiyasi nashr etildi, Hodi Bidakiy esa "Kitobshinosii tavsifi-intiqodii Amir Alisher Navoi" ("Amir Alisher Navoiyning tavsifiy-tanqidiy bibliografiyasi"), "Zarurati tashihi intiqodii Latoyifnoma Faxrii Hiravi" ("Faxriy Hiraviyning Latoyifnoma asarini tanqidiy tuzatish zarurati"), "Barrasii intiqodii shoiri Majolis un-nafois dar Arafot ul-oshiqin" ("Arafot ul-oshiqinda aks etgan Majolis un-nafois shoirlarini tanqidiy o'rganish"), "Barrasi va bozshinosii duvvumin tarjimai Majolis un-nafoisi Amir Alisher Navoi" ("Amir Alisher Navoiyning Majolis un-nafois asarining ikkinchi tarjimasi tadqiqi") kabi turkum maqolalari e'lon qilindi. Shuningdek, bu bosqichda Alisher Navoiyning bir nechta turkiy asarlari fors tiliga tarjima qilinib, ba'zi o'rinlarda ularning sharhi ham berib borildi. Jumladan, N. Limoiy "Risolai Mufradot" (dar fanni muammo) hamda Munojotnoma kabi asarlarni 2016-2017

yillarda nashr ettirgan bo'lsa, **Sittai zaruriya va Fusuli arbaa** nomli qasidalarni o'zining fors tilidagi sharhi hamda juz'iy tuzatishlari bilan 2021-yilda chop ettirdi.

7. Alisher Navoiyning fors tiliga eng ko'p tarjima qilingan asari "Majolis un-nafois" tazkirasidir. Ushbu tazkiraning "Toshkent nashri" va Eronda chop etilgan "Latoyifnoma"ning "Tehron nashri" orasida tafovutlar mavjudligi ko'zga tashlanadi. Bu tafovutlar aksariyat hollarda yo ilovalarning nomlanishi yoki shoirlar ismi hamda taxallusi yoxud ijodkorlar shaxsiyati va ularning she'rlari shakli bilan bog'liqdir. "Tehron nashri" va "Toshkent nashri" orasidagi xato-kamchiliklar – Hikmatning "Latoyifnoma" asari borasida olib borgan o'rganishlaridagi nuqsonlardir. Jumladan, "Tehron nashri"da ba'zi bir o'rinlarda o'qishning imkoni bo'lmagan so'zlar o'rniga nuqtalar qo'yib ketilgan. Shuningdek, "Tehron nashri"da turkiy matn tarjimasi hamda tarjimonning unga kiritgan ilovalari orasida aniq chegara mavjud emas. Hikmat "Latoyifnoma" asari matnining ayrim qismlarini tarjimon ilovalari sifatida bilib, kvadrat qavs – [] ichida keltiradi. Aslida esa Toshkent nashrini o'rganish natijasida [] ichida berilgan "ilovalar" tarjimonga emas, balki yozuvchi qalamiga mansubligiga guvoh bo'lamiz.

8. Ali Asg'ar Hikmat ikki tarjimini, ya'ni Faxriy va Qazviniiy tarjimalarini bir kitobda nashr etadi, lekin u foydalangan nusxalarda mavjud xatoliklar tufayli, ba'zida ikki tarjimada qaydlarning nomlanishi va mazmun-mohiyati orasida nomutanosiblik va ixtilofni yuzaga keltirgan. Umuman olganda, ba'zida bir qaydning mazmuni Faxriy tarjimasida bir shoirga nisbat berilgan bo'lsa, Qazviniiy tarjimasida o'sha qaydning mazmuni boshqa bir shoirga tegishliligi aytiladi, bu esa o'z navbatida ikki tarjima orasida tafovut va nomutanosiblikning mavjudligidan darak beradi.

9. Faxriy Hiraviydan farqli ravishda Hakimshoh Qazviniiy "Majolis un-nafois"ning asl turkiy matnini o'z holicha tarjima qilmay, tarjimaga ko'plab o'zgartirishlar kiritgan. Natijada tarjimon asl turkiy matndan ancha uzoqlashgan. Bundan tashqari, Qazviniiy tomonidan turkiy matnda mavjud ba'zi o'rinlarning

tarjima qilinmay, tarjimadan tushurib qoldirish holatlari ham uchraydi. Buni esa tarjimonning tarjima faoliyatidagi zaif nuqta sifatida baholash mumkin.

10. Hakimshoh Qazviniy o'zining "Hasht bihisht" tarjima asarida shoirlarning ismi bilan bog'liq 96 ta qisqartirishlar va o'zgartirishlarni ham amalga oshirgan. U ikkinchi bihishtda ayrim tarixiy shaxslar to'g'risida asarning asl matnida ma'lumot berilganiga qaramay o'z tarjimasida keltirmaydi. "Majolis un-nafois"ning asl matnida keltirilib, ammo tarjima asar "Hasht bihisht"da tarjimadan tushib qolgan shaxs nomlari bilan bog'liq quyidagi holatlarni sanab o'tish mumkin:

- 1) uchinchi majlisda zikr etilgan ammo tarjimadan tushib qolgan shoirlar – 55 nafar;
- 2) to'rtinchi majlisda keltirilib, ammo tarjimadan tushib qolgan shoirlar – 21 nafar;
- 3) "Majolis un-nafois"ning beshinchi majlisida keltirilib, ammo tarjimadan tushib qolgan shoirlar – 3 nafar;
- 4) "Majolis un-nafois"ning oltinchi majlisida keltirilib, ammo tarjimada aks etmagan shoirlar – 3 nafar;
- 5) "Majolis un-nafois"ning yettinchi majlisida keltirilib, ammo tarjimadan tushirib ketilgan shoirlar – 12 nafarni tashkil etmoqda.

Bundan tashqari, Qazviniy tomonidan majlislar xatmi, ixtimomi bilan bog'liq o'rinlar ham tarjimadan tushirib qoldirilgan, ular "Majolis un-nafois"ning avvalgi majlisining itmomi", "Ikkinchi majlis ixtimomi", "Uchinchi majlisning xatmi", "To'rtinchi majlis oxiri", "Beshinchi majlisning g'oyati", "Oltinchi majlisning nihoyati", "Yettinchi majlisning tuganchisi"lardir.

11. Tarjimon "Hasht bihisht"da "Majolis un-nafois"ning oxirgi sakkizinchi majlisida keltirilgan Husayn Boyqaro to'g'risidagi ma'lumotni keskin qisqartirib, uni yettinchi majlis oxiriga qo'shib qo'yadi va shu bilan yettinchi majlis o'z nihoyasiga yetadi.

12. Zamonaviy Eron navoiyshunosligi rivojiga bemisli hissa qo'shgan olimlardan biri Doktor Muhammadzoda Siddiqdir. Ushbu olim tomonidan bugungacha Alisher Navoiy asarlariga ishlangan lug'atlar – "Sanglox", "Maboni ul-lug'ot", "Tazyil", "Xulosai Abbosi" chop etilgan. Shuningdek, u "Muhokamat

ul-lug‘atayn” asarini nashrga tayyorlab, “Mezon ul-avzon” asarini fors tiliga tarjima qilib, chop ettiradi. M. Siddiq “Mezon ul-avzon” asaridagi bayt va misralarni asliyatda keltirib, uning ostida o‘qilishini osonlashtirish uchun ularning transliteratsiyasini ham beradi. Transliteratsiyadan so‘ng esa she‘rlarning fors tilidagi tarjimasi ilova qilingani tarjimaning ishonchli chiqishiga olib kelgan. Kitob mundariyasi va transliteratsiyasidan so‘ng muallif Alisher Navoiyning hayoti va ijodiy yo‘li haqida ma’lumot beradi. Shuningdek, Navoiy va Jomiyning do‘stligi haqida alohida to‘xtalib, ularning bir-birini madh qilgan she‘rlaridan parchalar keltiradi. Olim matnning mazmun va mohiyatidan kelib chiqib, uni “sababi ta’lif”, ya’ni “yozilish sababi” tarzida nomlaydi. Fors o‘quvchisi bu matnni o‘qishga kirishishdan oldin, mazkur sarlavhani ko‘rish bilan, gap nima haqda borishini oldindan sezib turadi.

13. “Mezon ul-avzon” asarining forsha tarjimasi kuzatilganda, bir qarashda Muhammadzoda Siddiq turkiy matnni to‘lig‘icha tarjima qilganga o‘xshaydi, ammo ikki tildagi matnni so‘zma-so‘z qiyoslaganimizda, berilgan matnning ba’zi o‘rinlarini tarjimadan tushirib qoldirganligining guvohi bo‘lamiz. Asar matnidagi oyatlar masalasida M. Siddiq o‘ziga xos yo‘l tutganligi kuzatildi. Ya’ni olim oyati Karimadan so‘ng qavs ichida iqtibos keltirilgan sura nomi hamda oyatning tartib raqamini keltiradi. So‘ng uning ostida kvadrat qavs ichida mazkur oyatning forsiy ma’no tarjimasini joylashtiradi. Bu esa o‘quvchiga Qur’oni Karimdagi mazkur oyatning tafsirini qidirishga ketadigan vaqtini tejash imkonini beradi va shu yerning o‘zida uning ma’nosi bilan tanishishga sharoit yaratadi. O‘z navbatida bunday yechim tarjimonning tarjimadagi yutuqlaridan biridir. Olim asliyatda berilgan she‘rlarni avval turkiy tildagisini fors alifbosida keltiradi. She‘rlarni ba’zi o‘rinlarda nazmiy ko‘rinishda, boshqa o‘rinlarda esa nasriy holda tarjima qiladi. E’tiborli jihati, olim Alisher Navoiy o‘zining Forsiy devonida ba’zan forsha maqollardan foydalanganligiga ham diqqat qaratgan.

14. Eronda “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarining ilk va bugungi kunga qadar yagona bo‘lib turgan tarjimasi 1950-yillarda T. Ganjaviy tomonidan amalga oshirilgan. Ganjaviyning tarjimasida ba’zi bir qisqartirilgan o‘rinlar mavjud bo‘lib,

M.Siddiq o‘zining nashrida mazkur qisqartirishlarni o‘zi foydalangan nusxadan fors tiliga o‘girib, Turxonning tarjimasidan ajratib ko‘rsatish maqsadida kvadrat qavs [] ichida keltiradi. Shuningdek, turkiy va forsiy she‘rlar orasida ham ba’zi ixtiloflar mavjud bo‘lganligi, biroq ularning matniga o‘zgartirishlar kiritmagani oydinlashdi.

15. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari tarjimasining asliyatdan farq qiladigan jihatlaridan biri bu M. Siddiq tomonidan asar qismlarining ma’no-mazmunidan kelib chiqib nomlaganidir. Turxon Ganjaviy tomonidan amalga oshirilgan tarjimani nashrga tayyorlagan M. Siddiq fors kitobxoni o‘qish davomida tushinishi qiyin bo‘lishi mumkin bo‘lgan so‘z, ibora va duolarni kitob oxirida izohlagan va bu ishi bilan tarjima qiymatini yanada oshirgan.

16. Eron navoiyshunoslari orasida “Muhokamat ul-lug‘atayn” asariga ikki xil yondashuv kuzatiladi. Birinchi yondashuv tarafdorlaridan bo‘lgan Asg‘ar Dilbaripur, Muhammadzoda Siddiq kabi navoiyshunos olimlar Alisher Navoiyning mazkur asarda keltirgan barcha da’volarini o‘rinli va to‘g‘ri deya baholagan bo‘lsalar, ikkinchi yondashuv tarafdorlari sanalgan Zabihulloh Safo, Amir Ne‘mati Limoiy kabi olimlar shoirning barcha da’volarini xom va tekshirilmagan tarzda bayon qilingan deya ta’kidlaydilar.

Umuman olganda, Eron navoiyshunosligi buyuk mutafakkirning hayotlik davridayoq boshlangan bo‘lib, bugungi kunga qadar uch yirik bosqichdan iborat tadrijiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdi. Bu bosqichlar Alisher Navoiy ijodini tarjima, tahlil va matnshunoslik yo‘nalishlarida amalga oshirgani bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 11 августдаги «Таълим муассасаларида чет тилларини ўқитишнинг сифатини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори // Халқ сўзи, 12.08.2017.- № 32.
2. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи, 08.02.2017. -№28.
3. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-2995-сонли қарори. «Қадимги ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» // Халқ сўзи, - 2017. - 25 май.

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

1) Milliy nashrlar

4. Абдуғафуров А. Навоийга Хусайн Байқаронинг мактуб-ёрлиғи // Шарқ юлдузи. 1973.-№1
5. Айний С. А. Навоий. Танланган илмий асарлар. – Тошкент, 1978.
6. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя // Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 1987. I жилд.
7. Алишер Навоий. Вақфия // Асарлар. 15 томлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1966. Т. XIII.
8. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий танқидий матн. Тайёрловчи С.Ғаниева. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар Академияси нашриёти, 1961.
9. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Тўла асарлар тўплами (10-жилдлик). 9, 10-жилдлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013.
10. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Тўла асарлар тўплами (10-жилдлик). Ўнинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013.
11. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн, Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент: “Академнашр”, 2017.

12. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн, илмий танқидий матн. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи Ю. Турсунов. – Тошкент: ЎзР.ФА “Фан” нашриёти давлат унитар корхонаси, 2021.
13. Алишер Навоий. “Муншаот”. Тўла асарлар тўплами (10 жилдлик). Тўққизинчи жилд. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Т.:2013.
14. Баратова. XV асрга оид “Мажмуаи мурасалот” ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 1964, № 4. С 62-63.
15. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 2005.
16. Валихўжаев Б. Алишер Навоий ва унинг издошлари талқинида туюқ // Адабий мерос. –Тошкент, 1973.
17. Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул вақоеъ/ Форсчадан Н. Норқулов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.
18. Воҳидов Р. Алишер Навоийнинг ижод мактаби. Бухоро.;1994-1866; «Мажолис ун-нафоис»нинг таржималари.-Тошкент: Фан, 1984.
19. Ғаниева С. Уларни Навоий тилга олган // Саодат. Тошкент, 1968.
20. Ғаниева С. Фахрий Ҳиротий “Равзат ус-салотин” ва туркийгуй шоирлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1999. 5 март.
21. Ғаниева С. Давр ҳаёти кўзгуси. Навоий А. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1961. -Б.48-161.
22. Ғаниева. С. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий танқидий матн. Ўзбекистон ССР.ФА нашриёти. – Тошкент, 1961.
23. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. Бўрибой Аҳмедов таржимаси. – Тошкент, 1981. - Б. 17-18.
24. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008.
25. Иномхўжаев Р. Афғонистон дарийзабон адабиёти. ”Шарк халқлари адабиёти тарихи” китобида. – Тошкент, 2016. - Б. 192.
26. Маллаев Н.И. XV аср тазкираларининг тарихий илмий аҳамияти. “Ўзбек адабиёти масалалари” / Мақолалар тўплами. – Тошкент, 1959. - Б.255-291.
27. Мусулмонқулов Р. Навоий ва Атоуллоҳ муносабатлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1975. №1.
28. Ўзбекистонда бадиий таржима тарихи. А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти. – Тошкент: Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти, 1985.
29. Саломов Ғ. Таржима ташвишлари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги “Адабиёт ва санъат нашриёти 1983.
30. Сирожиддинов Ш. XV-XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини. –Тошкент, 1997.

31. Сирожиддинов Ш. А.Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент: Akademnashr, 2011.
32. Сирожиддинов Ш., Одилова Г. Бадий таржима асослари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2011
33. Маҳмудов У. Темурийлар даври муншаотнавислигида матн тузиш анъанаси [Матн] / -Т.: 2022. Turbo nashr. 152 б.
34. Шодиев Э. Навоий ва Ҳотифий // Алишер Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Тошкент, 1968. – Б. 75-77.
35. Ҳайитметов А. “Мажолис ун-нафоис” ҳақида баъзи мулоҳазалар / Мақолалар тўплами. – Тошкент, 1970.
36. Ҳайитметов А. Навоийнинг форсий мактублари ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974.Б.9-13.
37. Шарафиддинов О. Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди.-Тошкент, 1948.
38. Шониёзов М. “Мажмуаи шоирон” тазкираси матнини тайёрлаш принциплари ва матний тадқиқи. – Тошкент, 2009.

2) Xorijiy nashrlar

39. Айнӣ С. Алишер Навоӣ. Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1948.
40. Ализада С. «Тухфат ул-Хабиб» Фахрии Хирави / Кабульский университет. Пятая научная конференция (на языке дари). – Кабул, 1986.
41. Ализада С. Литературная ценность «Латайиф-наме» Фахрии Хирави // Журнал «Хорасан». № 19. Центр языка и литературы Академии наук Афганистана (на языке дари). – Кабул, 1363/1985.
42. Ализада С.«Джавахир ул-аджайиб» Фахрии Хирави // Гендерное равноправие. – Душанбе, 2007. (на тадж.языке).; Жизнь и творчество Фахрии Хирави // Журнал «Маърифати омузгор». № 7. – Душанбе, 2007. (на тадж. языке).
43. Ализода С. Аҳамияти «Латийифнома» барои омуктани адабиёти асрҳои XV-XVI // Материалы научно теоретической конференции молодых учёных Таджикской ССР. – Душанбе, 1983.
44. Ализода С. Арзиши адабии «Латоифнома» // Хуросон журнали 5 сон, №19. – Кобул, 1963.
45. Афсаҳзод А. Дар сафи бузургон. – Душанбе: Ирфон, 1986.
46. Доктор Сайид Алиризои Нақавий. Тазкиранависии форси дар Ҳинду Покистон. –Техрон, 1383.
47. Мирзоюнус М. Фахрий Ҳиравий ва Жавохир ул-ажойиб // “Садои шарқ” журнали. - №6. 2008.

48. Ализада С. Фахрии Хирави и его «Хафт кишвр» // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия филологии. № 4 (52). – Душанбе: Сино, 2009.
49. Ализода Сайидходжа. Фахри Хирави и его место в истории персидско-таджикской литературе. – Душанбе, 2009.
50. Афсахзод А. Лирика Абд ар-рахмон Джами. – М.: Наука, 1988.
51. Бартольд В.В. Мир Алишер и политическая жизнь // Соч.-Москва: Наука, 1964. Т.II. Ч.2.
52. Бертельс Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана. Москва, 1988.
53. Бертельс Е.Э. Навои и Джами // Избранные труды. – Москва.: Наука, 1965.
54. Болдырев А.Н. Алишер Навои в рассказах современников. Сб. Алишер Навои. Изд. АН СССР, М. – Л. – 1946.
55. Болдырев А.Н. Персидские переводы «Маджалис ан-нафаис» Наваи // Учение записки. ЛГУ. -1952.-№128:Востоковедических наук. Вып.3.
56. Болдырев А.Н. Персидские переводы «Маджалис ан-нафаис» Наваи // Учение записки. ЛГУ. -1952.-№128:Востоковедических наук. 3.
57. Боровиков А.Н. «Маджалис ан-нафаис» Известия АН Союза ССР. Отделение литературы и языка. –Москва, 1947. Том.6. Вып.6. – С.537-538.
58. Боровков А.К. Изучение жизни и творчество Алишера Наваи. Сб. Родоначалник узбекской литературы. – Ташкент, 1940.
59. Боровков А.К. Навои и Джами в народном предании. Известия АН ССР. Отделение литературы и языка, 1947, том. VI, выпуск 6.
60. Возлюблённый сердце (Алишер Навоий. Махбуб ул-кулуб) / Сводный текст А. Н. Кононова; отв. ред. С. Е. Малов. – М.-Л., 1948.
61. Жирмунский В.М. Алишер Навои и проблема Ринессанса в литературах Востока. “Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы”. М., 1967.
62. Исламов Х.И. “Насойим ул-мухаббат” Алишера Наваи и его научно-критический текст. (к.ф.н). (РД 5212).
63. Конрад Н.И. Средневосточное Возрождение и Алишер Навои. “Запад и Восток”, М., 1972.
64. Миллер Б. Персидско-русский словарь. –Москва, 1953. –С. 495.
65. Мирзоев А. Биноий. – Сталинобод, 1957.
66. А. Мирзоев. Абдурахмони Чомй ва чараёни зиндагии ӯ. Сездах мақола. Душанбе, Ирфон, 1977.
67. Никитский М. Эмир Низом Эд-Дин Али Шир в государственном и литературном его значении. СПб., 1856.

68. Семёнов А.А. Персидская новелла о Мир-Алишере Навои, Бюллетень Среднеазиатского Государственного Университета, выпуск, 13, 1926.
69. Семёнов А.А. Описание рукописей произведений Навои. Гостехиздат УзССР. – Тошкент, 1940.
70. Семёнов А.А. Взаимоотношения Алишера Навои и Султан Хусейна Мирзы, в кн.: «Исследование по истории культуры народов Востока», М. – Л., Изд-во Ан СССР, 1960.
71. А.Ю.Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои, в сб. “Алишер Навои”, М. – Л., Изд-во Ан СССР, 1946.
72. Blochet T. Catalogue des manuscrits Persian de lo Bibliotheque Nationale. T. 1. – Paris, 1905. – P.316.
73. Abidov, Azam. The Language of Birds, Tashkent: Tafakkur. 2011.
74. Akahn, Berrin Uyar. The Poets who wrote and translated Mantikattayr in Turkish literature, International Journal of Central Asian Studies. 2005. vol 110-1, pp 167-179.
75. Barthold, V. Four studies on the history of central Asia, translated from Russian, V. Minorsky 1962, Vol III, Leiden: Brill.
76. Colin MITCHELL. SAFAVID IMPERIAL TARASSUL AND THE PERSIAN INSHA TRADITION. STUDIA IRANICA 26, 1997, P. 173-209.
77. Devereux, Robert. Judgment of Two Language; Muhakemet Al-Lugheteyn By Mir Ali Shir Nawai; Introduction., Translation and Notes (first Insallment), The Muslim Word. October 1964, vol154, issue4, p270-287.
78. Devereux, Robert. Judgment of Two Language; Muhakemet Al-Lugheteyn By Mir Ali Shir Nawai; Introduction., Translation and Notes (second Insallment), The Muslim Word. January 1965, vol155, issue1, p28-45.
79. Erkinov, Aftandil. Persian – Chaghatay Bilingualism in the Intellectual Cierles of Central Asia during 5-18 centuries (the case of political and theologies bayaz), International Journal of Central Asian studies. 2008, Vol12, pp57-82.
80. F.Steingass. Persian-English dictionary. ROUTLEDGE & KEGAN PAUL LIMITED. London-1957. P 111.
81. Rieu Ch. Catalogue of Persian Manuscripts of the British Museum. – London, 1985.
82. Thomas William Bill. Oriental biography. – London, 1894.
83. احمد گلچين معانى، تاريخ تذکره هاى فارسى، ج ۱. تهران ۱۳۶۳ ش.
84. احمد گلچين معانى، تاريخ تذکره هاى فارسى، ج ۲. تهران ۱۳۶۳ ش.
85. احمد گلچين معانى، تحفة الحبيب.// حراسان. فن.ص. ۱۰.

86. احمد منزوی. فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان. ج ۱۱. اسلام آباد. ۱۳۶۲-۱۳۷۰ ش.
- 87.
88. امیر علیشیر نوایی، مجالس النفایس، به کوشش علی اصغر حکمت. تهران: کتابخانه منوچهری، ۱۳۶۳.
89. امیر علیشیر نوایی. دیوان امیر نظام الدین علیشیر نوایی. به اهتمام رکن الدین همایون فرخ. تهران: اساطیر، ۱۳۷۵.
90. امیر علی شیر نوایی. منشآت فارسی. مقدمه و تصحیح دکتر حسین محمد زاده صدیق، منیره محمد دادی. فصلنامه نامه صدیق، شماره ۵. ص ۵۶.
91. امیر علیشیر نوایی. خمسه المتحیرین، ترجمه محمد نخجوانی، به کوشش مهدی فرهانی منفرد، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ضمیمه شماره ۱۲ نامه فرهنگستان، ۱۳۸۱.
92. امیر علیشیر نوایی. نظم الجواهر نوایی. ترجمه ی سیومه غنی آوا و بهمن اکبری. تهران: الهدی، ۱۳۸۷.
93. امیر علیشیر نوایی. محاکمت اللغتين. به مقدمه، تصحیح و تحشیه حسین محمد زاده صدیق، تبریز: اختر، ۱۳۸۷.
94. امیر علیشیر نوایی. میزان الاوزان. ترجمه و تصحیح حسین محمزه صدیق، تهران: تکدرخت، ۱۳۹۳.
95. امیر نعمتی لیمایی. بررسی زندگی سیاسی و واکاوی کارنامه علمی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی امیر علیشیر نوایی، تهران: وزارت امور خارجه، اداره نشر، ۱۳۹۳.
96. امیر نعمتی لیمایی. مفردات در فن معما، به مقدمه، تصحیح و تحشیه امیر نعمتی لیمایی، تهران، ۱۳۹۶.
97. امیر نعمتی لیمایی. مناجات امیر علیشیر نوایی، ترجمه، مقدمه، توضیح و تحشیه امیر نعمتی لیمایی، تهران: جنگل، ۱۳۹۶.
98. امیر نعمتی لیمایی. سته ضروریه و فصول اربعه، با مقدمه، تصحیح، توضیح و تحشیه امیر نعمتی لیمایی، تهران: لوگوس، ۱۳۹۹.
99. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. الذریعه الی تصانیف الشیعه. ج ۹. بیروت: دار الاضواء، ۱۳۵۵.
100. اوحی بلینی، تقی الدین محمد. عرفات العاشقین و عرصات العارفين. ۱۳۷۹. به تصحیح ذبیح الله صاحب کاری و آمنه فخر احمد. ج ۷. تهران: میراث مکتوب.
101. پرویز بیگی حبیب آبادی. تاملی در تذکره مجالس النفایس، تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۸.
102. تحقیقات در باب زندگانی و آثار و اهمیت ادبی میر نظام الدین علیشیر نوایی، تهران: انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی، ۱۳۲۶.
103. ترکان پارسىگوى، دفتر اول، آکارا: رایزنى فرهنگى جمهورى اسلامى ایران، ۱۳۹۰.
- متین آکاس. شخصیت تاریخی، ادبی نوایی و مسائل انسانی در شعر های نوایی، ۲۰۰۲ م. موسسه مطالعات ترکی، ش ۱۹
104. خواندمیر، غیاث الدین. مآثر الملوك به ضمیمه خاتمه خلاصه الاخبار و قانون همایونی. به تصحیح امیر هاشم محدث. ۱۳۷۲. تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.
105. خواندمیر، غیاث الدین. حبیب السیر فی اخبار افراد بشر. زیر نظر محمد دبیرسیاقی. ۱۳۵۳. ج ۴. تهران: خیام.

106. خیامپور، عبدالرسول. فرهنگ سخنوران. تبریز: چاپ خانه شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان، 1340.
107. ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، ج 2 و 4، چ 8، تهران: فردوسی، 1378.
108. رازی، امین احمد. هفت اقلیم. به تصحیح سیدمحمدرضا طاهری. ج 3. 1389. تهران: سروش.
109. سعید نفیسی. تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری. تهران. 1344. ج. 1.
110. سید احسان شکرخدایی. گزیده دیوان های ترکی امیر علیشیر نوایی، مقدمات و نظرات علمی دکتر حسین محمدزاده صدیق، تهران: تکرخت، 1494.
111. سلطان محمد فخری بن محمد امیری هروی. روضته السلاطین و جواهر العجایب. تصحیح و تحشیه سید حسام الدین راشدی. حیدرآباد، 1363.
112. سنبهلی مراد آبادی، میر حسین دوست. تذکره حسینی. لکهنو: نول کشور، 1292 ق.
113. سید علی آل داود. عرفات العاشقین سیری در احوال و آثار مولف آن. نامه فرهنگستان 1374. 3/1. مقاله، ص 56-34.
114. سید علیرضا نقوی. تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان. تهران. 1343. ص 612-607.
115. شفیعون، سعید. «عرفات، تذکرهاي ممتاز»، نذر عارف، جشن نامه عارف نوشاهي، به خواستاري سعید شفیعون و بهروز ایمانی، تهران: انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی شگفته، صغری بانو. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر (نوایی). انتشارات بین المللی الهدی. 1387.
117. شمس الدین سامی فراشری. قاموس الأعلام. خ. 5. استنبول. 1314. 3.
118. علی رضا نقوی. تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان. ج 1. تهران 1343 ش
119. علی صفی بیهقی، فخر الدین. لطایف الطوائف. به تصحیح احمد گلچین معانی. چ 3. تهران: شرکت نسبی اقبال و شرکا، 1352.
120. صادق فاطمه. دیباچه بر چاپ دوم قصه ای در برابر تاریخ. پرده نشینان سخنگوی. تهران: نگاه معاصر، 1393.
121. صبا، محمد مظفر حسین. روز روشن. به اهتمام محمد حسین رکن زاده آدمیت. 1343. تهران: کتابخانه رازی.
122. محمدرضا فیعی کدکنی. زمینه اجتماعی شعر فارسی، تهران: اختران 1386.
123. قدس رضوی. کاروان هند. تهران: انتشارات آستان. 1369.
124. مجالس النفایس. تصحیح و منتشر علی اصغر حکمت. تهران. 1323.
125. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد. شماره 2. 1350. ص 506-422 فخری هروی و سه اثر او.//
126. محمد قدرت الله گویاموی. نتایج الافکر. تصحیح: یوسف بیک باباپور. قم، 1387.
127. محمد کریمزاده تبریزی. احوال و آثار نقاشان قدیم ایران. لندن. 1985.
128. محمدرضا شفیع کدکنی. شاعری در هجوم منتقدان. تهران: آگه. 1390.
129. محمد حسن خان. خیرات حسان. چاپ سنگی. 1304.
130. محمود فتوحی. جایگاه عرفات العاشقین در تذکره نویسی فارسی.// گزارش میراث. 2- 1392. آذر-اسفند.

131. کتاب شناسی توصیفی منشآت دوره تیموری و بررسی نقض آن ها در پژوهش های تاریخی آن دوره. علی منوچهری. پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد تاریخ. دانشگاه تهران-1390. ص 11
132. اسلامیه. دولة قطر-2007. ص 354. الرحیق المختوم. صفی الرحمن المبارکفوری. اداره الشؤون
133. أمراء البیان، محمد بن عبدالرزاق بن محمد کرد علی. مكتبة الثقافة الدينية. قاهرة-2011. ص 89-94.
134. بررسی جایگاه منشآت و منشآت نویسی در ایران تا پایان قرن هشتم هجری. هادی عارفی. فصل نامه تاریخ نو. شماره 12، 1394.
135. صفاء ذبیح الله، مختصری در تاریخ تحول نظم و نثر پارسی. دانشگاه تهران، تهران-1333. ص 74-75.
136. بهار، محمد تقی، سبکشناسی (تاریخ تطور نثر فارسی)، ج 2، انتشارات امیر کبیر، تهران-1386. ص 195.
137. عبد العلی نوراحراری، امیز علیشیر نوایی به انضمام سته ضروریه و ترجمه خمسہ المتحیرین و محاکمت اللغتين (هرات: احراری، 1393)
138. فرائد غیائی. جلال الدین یوسف اهل به اهتمام حشمت موید. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. تهران-1979.
139. ریاض الانشا. خواجه عماد الدین محمود گاوآن. تصحیح و تحشی الاستاذ شیخ چاند بن حسین. باهتمام دکتور غلام یزدانی. سلسله مطبوعات مجلس مخطوطات فارسیه کتاب نشان محسن اعانت دولت بهیه آصفیه. تهران-1938 م. صص 9-10.
140. منشآت شرف الدین علی یزدی به کوشش ایرج افشار با همکاری محمد رضا ابوی مهریزی. انتشارات ثریا، تهران-1387. ص 7.
141. محمد بن علی جمال الاسلام. همایون نامه. به اهتمام رکن الدین همایون فرخ. انتشارات دانشگاه ملی ایران. تهران-1356. ص 5.
142. عبدالواسع (متخلص به نظامی)، نظام الدین. منشا الانشا گردآورنده ابوالقاسم شهاب الدین احمد خوافی متخلص به منشی، ج 1. به کوشش رکن الدین همایون فرخ. انتشارات دانشگاه ملی. تهران 13573. ص 7-8.
143. سراج شیرازی. تحفة المحبین به کوشش کرامت رعنا حسینی. نشر نقطه. تهران، 1378.
144. مستوفی، حمدالله. نزهة القلوب. به اهتمام محمد دبیرسیاقی. تهران، 1336.
145. مصطفی عالی افندی. مناقب هنروران ترجمه توفیق سبحانی. نشریات "سروش". تهران، 1369.
146. واله داغستانی، علی قلی خان. ریاض الشعرا. به اهتمام ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری. 1391. ج 2. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
147. وحید عابدین پور جوشقانی و دیگران. جایگاه خوشنویسی و خوشنویسان در جامعه عصر تیموری. مجله مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ. شماره پیاپی 84. تهران: 1389.
148. هاشمی سندیلوی، شیخ احمدعلی خان. مخزن الغرایب. به تصحیح محمد باقر. ج 1. اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، 1994.
149. روملو حسن بیک. احسن التواریخ به کوشش عبدالحسین نوایی. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تهران-1349.

150. آژند یعقوب. تاریخ تیموریان به روایت کمبریج. ج 5. انتشارات جامی. تهران-1378.
151. حسین دوستوم. تاریخ جهانگشایی تیمور. نشر پونه. تهران-1374. 247. ص
152. میرخواند، محمد بن خاوند شاه محمد. تاریخ روضة الصفا به تصحیح جمشید کیانفر. انتشارات اساطیر. تهران-1380. ج 480. ص-
153. سکینه دیناری، هادی دل آشوب. بررسی جایگاه علم و هنر در دربار امیر تیمور گورکانی. فصلنامه جندی شاپور، شماره 5. اهواز-1395. ص 70.
154. دولت‌شاه سمرقندی. تذکرة الشعرا به اهتمام ادوارد براون. انتشارات اساطیر. تهران-1382. ص 417.
155. مصطفی لعل شاطری، محمد علی رجبی. جایگاه خوشنویسی و خوشنویسان در دوره سلطان حسین بایقرا. مجله علمی خراسان بزرگ. سال هفتم، شماره 25. سال 1395. ص 99.
156. یاسین حمید سفادی. خوشنویسی اسلامی ترجمه مهناز شایسته فر. مؤسسه مطالعات هنر اسلامی. تهران-1381. ص 29.
157. احمد بن جلال الدین محمد فصیح خوافی. مجمل فصیحی به کوشش و حاشیه محمود فرخ. کتاب فروشی باستان. مشهد-1339. ص 159.
158. قاضی میر احمد منشی. گلستان هنر به تصحیح احمد سهیلی خوانساری. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. تهران-1383. ص 31.
159. حافظ ابرو. زبدة التواریخ به کوشش سید کمال حاج سید کمال جوادی. انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. تهران-1380. ج 2، ص 958.
160. عبدالحی حبیبی. هنر عهد تیموریان و متفرعات آن. بنیاد فرهنگ ایران و ارشاد اسلام. تهران 1380. ص 403.
161. امیر کمال الدین حسین گازرگاهی. مجالس العشاق به کوشش غلام رضا طباطبایی. انتشارات زرین. تهران-1375. ص 345.
162. غیاث الدین خواندمیر. تاریخ حبیب السیر. انتشارات خیام. تهران-1353. ج 4، صص 237-239.
163. میرزا حبیب اصفهانی. تذکره خط و خطاطان. انتشارات کتاب خانه مستوفی. تهران-1369. ص 127.
164. مریم شمس فلاورجانی. سلطانعلی مشهدی خوشنویسی در طلب معبود. مجله کتاب ماه هنر، شماره 99. ص 91.
165. نجیب مایل هروی. کتاب آرای در تمدن اسلامی. بنیاد پژوهشهای اسلامی. مشهد-1372. ص 46.
166. بدایع الوقایع. زین الدین محمد واصفی. تصحیح الکسندر بلدروف. جلد اول. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. تهران-1350. ص-227.
167. امیر رضا رضایی نبرد. خوشنویسی. نشر فارسیران. تهران 1389. ص 173.
168. مهدی بیانی. احوال و آثار خوشنویسان. انتشارات علمی. تهران-1363. ج 1، ص 261.
169. عبدالحسین نوایی. رجال کتاب حبیب السیر. نشریه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. تهران-1379. ص 188.
170. زهرا حسین آبادی. سیری در آثار خوشنویسی خواجه عبدالله مروارید کرمانی. دو فصلنامه، دانشکده هنر شوشتر، دانشگاه شهید چمران اهواز. شماره پنجم-بهار و تابستان 93.

171. محمدحسن سمسار. «ابری». مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. بازبینی شده در ۱۹ شهریور ۱۳۸۹.
172. بیانی کرمانی. مونس الاحباب به کوشش سید علی میر افضل. کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. تهران-۱۳۹۰. ص ۲۶
173. Prof. Dr. Mine Mengi. Eski Türk Edebiyatı Tarihi: Edebiyat Tarihi – Metinler. Başer Matbaası. Ankara-2005. S 106-108.

III. Dissertatsiya va aftoreferatlar

174. Абдуллаева Ш. Алишер Навоийнинг хотин-қизлар ҳақидаги гуманистик фикрларига доир (Хамса асаридан). Диссертация. – Тошкент, 1954.
175. Ализода Сайидходжа. Фаҳри Хирави и его место в истории персидско-таджикской литературе. Диссертация. – Душанбе, 2009.
176. Бекчанов И. Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққирӣ аҳбоб” тазқираси ва XVI аср ўзбек адабиёти. Диссертация. – Тошкент, 1993.
177. Кабулова Р.В. Традиции “Маджалис ун-нафаис” Алишера Навои и тюркоязычной литературе. Диссертация. –Ташкент, 1974. Асосий кутубхона (РД 4149).
178. Сатимов У. Исследование жизни и творчества Алишера Навои в западно-европейском востоковедении. Дисс.док.фил.наук. – Москва, 1996.
179. Халлиева Г. XX аср рус шарқшунослигида ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқи. Фил.фан.док.дисс. – Тошкент, 2016.
180. Эргашев Қ.О “Ўзбек насрида иншо (Навоий “Муншаот”и мисолида)”: ф.ф.н дисс. Т.:1996.

IV. Internet saytlari

181. [http:// www.KetabFarsi.com](http://www.KetabFarsi.com) электрон нусха
182. <http://bayanifoundation.blogfa.com/post/90>
183. <http://bidarzani.com/22321>
184. <http://database-aryana-encyclopaedia.blogspot.com/2015/12/maggeh-rahmani.html?m=1#ftn006>
185. <http://database-aryana-encyclopaedia.blogspot.com/2015/12/maggeh-rahmani.html>
186. [http://fa.wikishia.net/view.خيرات حسان](http://fa.wikishia.net/view/خيرات_حسان)
187. http://pajoohe.ir/%D8%AA%D8%B0%DA%A9%D8%B1%D9%87-%D9%86%D9%88%DB%8C%D8%B3%DB%8C_a-16713.aspx
188. <http://uza.uz/oz/documents/adimiy-yezma-manbalarni-sa-lash-tad-i-va-tar-ib-ilish-tizimi-24-05-2017>

189. <http://uza.uz/oz/politics/adabiyet-va-sanat-madaniyatni-rivozhlantirish-khal-imiz-mana-03-08-2017>
190. http://www.afghandic.com:8080/Afg_especial/Lemar_Ehsan_Famai_Amyn_Almakateb.pdf
191. <http://www.bamdaad.org/ejtemaey/164-2013-03-08-01-30-28.html>
192. <http://www.bamdaad.org/ejtemaey/164-2013-03-08-01-30-28.html?fbclid=IwAR0VBvIlvFqKGZZerVkjvxamE8CjSntafDAeWeVEDhLMZJIvyQ1bawaqGiE>
193. <http://www.bamdaad.org/ejtemaey/164-2013-03-08-01-30-28.html?fbclid=IwAR0VBvIlvFqKGZZerVkjvxamE8CjSntafDAeWeVEDhLMZJIvyQ1bawaqGiE>
194. <http://www.dw.de//> a-3241868 ماگه-رحمانی-پیام-آوری-از-پردہنشینان
195. http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/c_shcheglova_1975_pt.2.pdf;
196. <http://www.perslit.com/rabeh.parvin.htm>
197. <https://dictionary.abadis.ir/fatofa/> نگارستان-سخن
198. <https://file.razavi.ir/portal-pub/2017-07/162dafcf2e32a7141409b62312142a2977ba847d.pdf> (7.02.2020.)
199. <https://file.razavi.ir/portal-pub/2017-07/162dafcf2e32a7141409b62312142a2977ba847d.pdf> (7.02.2020.)
200. <https://lex.uz/docs/3336318>
201. <https://lex.uz/docs/4494849>
202. <https://lex.uz/docs/4791086>
203. <https://lex.uz/ru/docs/4380624>
204. <https://literaturelib.com/books/1822/%D8%AA%D8%B0%DA%A9%D8%B1%D9%87+%D8%B4%D9%85%D8%B9+%D8%A7%D9%86%D8%AC%D9%85%D9%86>
205. <https://www.cgie.org.ir/fa/news/26033>
206. <https://www.sid.ir/Fa/Journal/ViewPaper.aspx?ID=85337>
207. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/nodira-1792-1842/>
208. Алишер Навоий. “نسایم المحبت”. www.ziyo.uz kutubxonasi, ЎзФАШИ №1828. Алишер Навоий. مجالس النفائس. www.ziyouz.com.kutubxonasi.
209. http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20DILI/1996_1_Abik.pdf
210. http://www.tdkdergi.gov.tr/TDA/2003_1/2003_1_01_Abik.pdf
211. http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DIL/husein_ozcan_tur_dunyasininbilgesi_al_i_sir_nevai.pdf
212. <http://navoi.natlib.uz/uz/>